

5

КИЇВ-1981

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС
- Пропаганда ленінських ідей захисту соціалістичної Вітчизни в період Великої Вітчизняної війни

РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізенченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

Художній редактор Б. М. Сушко
Технічний редактор І. Ф. Міхалкіна
Коректор С. М. Півторак

Здано до набору 6.04.81. Підп. до друку 13.05.81. БФ 19085. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,01. Тираж 4010 пр. Зам. К-48.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 5 (242), 1981, май (на українському мові).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (242)

ТРАВЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КПІВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС 5

* * *

- Вербило О. М. Пропаганда ленінських ідей захисту соціалістичної Вітчизни в період Великої Вітчизняної війни 22

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Української РСР

у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Кравчук М. І. Боротьба робітничого класу за відродження Донбасу (1943-1945 рр.) 31
- Мельник П. І. (*Чернівці*). Роль комсомолу у забезпеченні кадрами сільського господарства УРСР у ході його відбудови 39

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

- Сиволоб Ю. В. Змагання суміжників у промисловості УРСР 46
- Торон А. В. До питання про ідеологічне забезпечення високоефективної праці колективів промислових підприємств (1971-1975 рр.) 54

* * *

- Намдаров Г. М. (*Ворошиловград*). Ленінський призов у партію в Донбасі 63
- Гуржій О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII — 60-х роках XVIII ст. 72
- Бондар М. М. Проблеми періодизації і походження культур шнурової кераміки 82

ЗАМІТКИ

- Зіза М. К. (*Донецьк*). Соціалістичне змагання шахтарів України і нафтовиків Азербайджану 91
- Юрченко О. Т. Харківська майівка 1900 р. 95

Трибуна молодого автора

- Мартиненко Б. А. З історії канадсько-американських відносин (1935—1939 рр.) 100

Консультації з проблеми методологічного семінару «Зростання керівної ролі комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму і комунізму»

- Сухарев В. В. Проблеми миру і безпеки народів у зовнішньополітичній діяльності КПРС на сучасному етапі 107

Документальні розповіді

- Коваль М. В. За ґратами «нового порядку» 119

Спогади

- Григорович Д. П. Бої за острови у Виборзькій затоці 129

Наш календар

- Шевченко Ф. П. 375-річчя селянської війни, очолюваної Іваном Болотниковим 135

Історіографія та джерелознавство

- Анікеев В. В. (Москва). В. І. Ленін і народ (Огляд публікацій листів трудящих В. І. Леніну) 137

Критика та бібліографія

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Кожукало І. П. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації 145

*

- Івасюта М. К. (Львів), Мартинюк А. І. (Львів), П. П. Панченко. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959—1980 146
Комаренко Н. В. З. Х. Арифханова, В. Г. Чеботарева. Решение национального вопроса в Узбекистане 148
Белякова В. С. (Вінниця), Костенко І. П. (Ніжин). Подвиг партии и народа 150
Жученко І. Я., Кучер В. І. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) 151
Лещенко М. Н. Борьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст. 153

Листи до редакції

- Рева І. М. (Полтава). Про критерії визначення поняття «сільськогосподарський пролетаріат» 155

Хроніка та інформація

- Кузьменко В. В. Республіканська нарада істориків-архівістів 159
Знаменська М. В. Засідання наукової ради з проблеми «Історія країн соціалістичної співдружності» 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Мельниченко В. Е. Некоторые вопросы состояния и развития исторической науки в Украинской ССР в свете решений XXVI съезда КПСС 5

* * *

- Верблю А. Н. Пропаганда ленинских идей защиты социалистического Отечества в период Великой Отечественной войны 22

СООБЩЕНИЯ

Из истории Украинской ССР

в период Великой Отечественной войны Советского Союза

- Кравчук М. И. Борьба рабочего класса за восстановление Донбасса (1943—1945 гг.) 31
- Мельник П. И. (Черновцы). Роль комсомола в обеспечении кадрами сельского хозяйства УССР в ходе его восстановления 39

Вопросы развития советского общества периода развитого социализма

- Сиволоб Ю. В. Соревнование смежников в промышленности УССР 46
- Тороп А. В. К вопросу об идеологическом обеспечении высокоэффективного труда коллективов промышленных предприятий (1971—1975 гг.) 54

* * *

- Намдаров Г. М. (Ворошиловград) Ленинский призыв в партию в Донбассе 63
- Гуржий А. И. Землеуладения крестьян и рядовых казаков на Левобережной Украине во второй половине XVII—60-х годах XVIII ст. 72
- Бондарь Н. Н. Проблемы периодизации и происхождения культур шнуровой керамики 82

ЗАМЕТКИ

- Зиза Н. К. (Донецк). Социалистическое соревнование шахтеров Украины и нефтяников Азербайджана 91
- Юрченко А. Т. Харьковская маевка 1900 г. 95

Трибуна молодого автора

- Мартиненко Б. А. Из истории канадско-американских отношений (1935—1939 гг.) 100

КОНСУЛЬТАЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»

- Сухарев В. В. Проблемы мира и безопасности народов во внешнеполитической деятельности КПСС на современном этапе 107

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Коваль М. В. В застенках «нового порядка» 119

ВОСПОМИНАНИЯ

- Григорович Д. Ф. Бои за острова в Выборгском заливе 129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Шевченко Ф. П. 375-летие крестьянской войны, возглавляемой Иваном Болотниковым 135

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Аникеев В. В. (Москва). В. И. Ленин и народ (Обзор публикаций писем трудящихся В. И. Ленину) 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

- Кожукало И. П. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації 145

* * *

- Ивасюта М. К. (Львов), Мартынюк А. И. (Львов). П. П. Панченко. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959—1980 146
 Комаренко Н. В. З. Х. Арифханова, В. Г. Чебстарева. Решение национального вопроса в Узбекистане 148
 Белякова В. С. (Винница), Костенко И. П. (Нежин). Подвиг партии и народа 150
 Жученко И. Я., Кучер В. И. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) 151
 Лещенко Н. Н. Борьба трудящихся Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст. 153

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Рева И. Н. (Полтава). О критериях определения понятия «сельскохозяйственный пролетариат» 155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Кузьменко В. В. Республиканский совет историков-архивистов 159
 Знаменская М. В. Заседание научного совета по проблеме «История стран социалистического содружества» 160

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТАНУ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У СВІТЛІ РІШЕНЬ XXVI З'ЇЗДУ КПРС

XXVI з'їзд КПРС став видатною, справді заголовною подією 80-х років двадцятого століття, що має всесвітньо-історичне значення. Найвищий форум радянських комуністів глибоко і всебічно проаналізував міжнародну політику КПРС, організаторську і політичну діяльність партії по здійсненню рішень XXV партійного з'їзду, підбив підсумки самовідданої творчої праці радянського народу в десятиї п'ятиріччі, визначив стратегію і тактику боротьби на новому етапі комуністичного будівництва.

У доповіді «Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, зроблено глибокий марксистсько-ленінський аналіз сучасного міжнародного становища і світового революційного процесу, узагальнено досвід величезної перетворюючої діяльності КПРС у справі розвитку суспільства зрілого соціалізму в 70-х роках. У Звітній доповіді визначено генеральну лінію партії на наступне десятиріччя, викладено обширну наукову програму її діяльності в одинадцятій п'ятиріччі по створенню матеріально-технічної бази комунізму, соціально-політичному і духовному розвитку радянського суспільства, зміцненню основ соціалістичного способу життя, формуванню людини комуністичного майбутнього, накреслено конструктивні шляхи дальшого розвитку міжнародного співробітництва, боротьби за мир і соціальний прогрес.

Звітна доповідь ЦК КПРС з'їздові партії є видатним вкладом у скарбницю наукового комунізму, документом великого теоретичного і практичного значення, що творчо розвиває марксизм-ленізм у сучасних умовах.

З'їзд ухвалив постанову про підготовку нової редакції Програми КПРС, одностайно затвердив «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», що відкривають нові горизонти і надихаючі перспективи перед нашою партією і народом.

XXVI з'їзд КПРС приділив значну увагу розвитку і завданням радянської науки. Його документи стали методологічним дороговказом у розгортанні актуальних суспільствознавчих досліджень, у тому числі історичного профілю.

Величезне методологічне значення для розвитку всіх суспільних наук мають праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва — видатного політичного і державного діяча, невтомного продовжувача великої левінської справи, видатного теоретика, полум'яного борця за мир і комунізм. «Сьогодні не можна правильно зрозуміти жодної проблеми нашої епохи,— відзначалося в матеріалах XXVI з'їзду Компартії України,— не звертаючись до праць товариша Л. І. Брежнєва, до того нового, що вносить Леонід Ілліч у теорію і практику наукового комунізму»¹.

Значний вплив на розвиток суспільствознавчих досліджень у десятих п'ятиріччі мали постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», які внесли новий вагомий вклад у теорію і практику марксизму-ленінізму.

Постійну увагу розвитку суспільних наук у нашій республіці приділяє ЦК Компартії України. Ключові завдання, що стоять перед суспільствознавцями республіки, визначені у Звіті Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, з яким виступив на з'їзді член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, у його промовах і статтях останніх років, де також міститься глибокий аналіз кардинальних проблем історії Української РСР².

XXVI з'їзд Компартії України відзначив, що вчені-суспільствознавці Української РСР видали у десятих п'ятиріччі праці, які здобули визнання, в галузі історико-партійної науки, філософії, економічної теорії, наукового комунізму, а також з проблем історії, права, літератури, мистецтва, мовознавства. З'їзд особливо підкреслив, що, забезпечуючи комплексний підхід до виховання трудящих, партійні організації республіки у роки десятих п'ятиріччя використовували такий могутній ідейний потенціал, як суспільні науки³.

Разом з тим у доповіді товариша В. В. Щербицького на з'їзді була звернута увага на те, що суспільствознавчі дослідження в республіці ще не завжди відповідають на запити соціальної практики. Сили вчених-суспільствознавців нерідко розпорошуються, дублюється проблематика. В той же час багато питань, що висувуються життям, глибоко не розробляються. З'являються ще слабкі роботи, які не містять нових узагальнень і конкретних рекомендацій.

Повною мірою стосуються вчених-суспільствознавців республіки критичні зауваження і вказівки, висловлені товаришем Л. І. Брежнєвим на XXVI з'їзді КПРС. «Не подолано ще схильності до схоластичного теоретизування, про що говорилося і на XXV з'їзді,— підкреслив товариш Л. І. Брежнєв.— Філософи часто вважають за краще доводити доведене, замість того, щоб осмислювати нові явища життя. Немало проблем, які чекають свого розв'язання, нагромадилось в політичній економії соціалізму. Більше уваги потребують соціальні наслідки науково-технічної революції. Глибше і сміливіше слід аналізувати явища політичного життя суспільства. Слабо ще вивчається громадська думка»⁴.

¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 131.

² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; його ж. Советская Украина. М., 1977 та ін.

³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 50.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 93.

XXVI з'їзд КПРС визначив генеральну перспективу розвитку суспільствознавчих досліджень в одинадцятій п'ятирічці і зосередив зусилля вчених, які працюють у галузі суспільних наук, на таких основних напрямках:

узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, розробка проблем діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму і політичної економії;

дослідження теоретичних питань розвинутого соціалізму, створення матеріально-технічної бази комунізму і вдосконалення виробничих відносин, підвищення ефективності суспільного виробництва; соціально-економічних проблем науково-технічного прогресу і праці, проблем удосконалення управління народним господарством, економіки галузей і районів, аграрної теорії, демографії;

розробка проблем соціальної структури, розвитку політичної системи зрілого соціалізму, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя;

дослідження закономірностей розвитку світової соціалістичної системи, проблем соціалістичної економічної інтеграції і зовнішніх економічних зв'язків;

вивчення питань економіки й політики капіталістичних країн і країн, які розвиваються; критика антикомунізму, буржуазних та ревізійоністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленізму⁵.

Якщо говорити узагальнено, то історична наука має внести свій вклад у дослідження кожного з цих магістральних напрямів. Не менш важливі завдання постають перед нею у справі дальшого комплексного вивчення всіх періодів вітчизняної історії на основі марксистсько-ленінського діалектичного методу, який, говорячи словами В. І. Леніна, вказує «...шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»⁶.

У цій статті на основі методологічно важливих оцінок і положень, сформульованих у матеріалах XXVI з'їзду КПРС, зроблено короткий ретроспективний аналіз історичних досліджень, що побачили світ в Українській РСР у десятій п'ятирічці, розглянуто основні завдання і перспективи розвитку історичної науки в республіці у 1981—1985 рр.*

Практично всі дослідження українських радянських істориків пронизує невичерпна, важлива і завжди актуальна тема «Ленін, партія і Україна». В останні роки, як підкреслив на республіканській науковій конференції «Ленінізм — революційний прапор нашої епохи» (квітень 1980 р.) кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України товариш О. С. Капто, на Україні вийшов ряд цікавих книг про діяльність В. І. Леніна по створенню марксистської партії нового типу, підготовці і здійсненню Жовтневої революції, утворенню Союзу

⁵ Там же, с. 171—172.

⁶ Ленін В. І. Карл Маркс. — Повне збір. творів, т. 26, с. 51.

* Підсумки розвитку історичної науки в республіці у роки десятої п'ятирічки були підведені напередодні XXVI з'їзду КПРС у «Круглому столі», проведеному редакцією «Українського історичного журналу» (див.: УІЖ, 1981, № 1, с. 5—32). Тому автор не торкається ряду проблем, що знайшли там ґрунтовне висвітлення. У даній статті спеціально не розкривається також стан і перспективи розвитку історико-партійної науки (див. про це: Коммунист, 1980, № 14, с. 3—22; УІЖ, 1981, № 1, 2).

РСР, про боротьбу КПРС за втілення в життя ленінських ідей. Вийшли книги, в яких розкривається роль В. І. Леніна у створенні КП(б)У, характеризується його особистий вклад у перемогу Великого Жовтня на Україні, соціалістичні перетворення в республіці. Побачили світ змістовні довідники про поширення на Україні ленінських творів⁷.

Грунтовний розробці ленінської теми, як й інших важливих тем і проблем дожовтневого та пожовтневого періодів, сприяють значні успіхи у розвитку радянської історико-партійної науки. Нині в арсеналі науковців є такі фундаментальні видання, як дванадцятитомні ленінська Біографічна хроніка, «КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і Пленумів ЦК», багатотомна історія КПРС, великі узагальнюючі праці Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В нашій республіці видано важливі збірники документів. Зокрема, в перекладі на українську мову вийшли 7 томів згадуваного вже 12-томника «КПРС в резолюціях...», а також двотомники «В. І. Ленін і Україна» (друге видання) та «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Значну роль у постановці загальнотеоретичних і конкретних проблем історичної науки в УРСР відіграє четверте, доповнене видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Завершується видання нарисів історії обласних партійних організацій.

Все це справляє благотворний вплив на розвиток історичних досліджень в Українській РСР. Головне місце тут по праву належить працям з проблем вітчизняної історії. Тому саме про них, головним чином, і піде мова.

Найважливішим підсумком розвитку історичної науки в республіці у десятиріччя п'ятиріччя є вихід у світ багатотомної «Історії Української РСР», автори і члени редколегії якої Ю. Ю. Кондуфор, П. С. Сохась, В. О. Голобуцький, Г. Я. Сергієнко, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, П. П. Гудзенко, А. В. Лихолат, І. І. Артеменко були удостоєні Державної премії УРСР 1980 р.

Це видання є першою в радянській історіографії фундаментальною узагальнюючою працею, в якій на основі марксистсько-ленінської методології так повно, глибоко і всебічно досліджено і розкрито історію українського народу в нерозривному зв'язку і взаємодії з історією інших народів нашої країни від найдавніших часів до сьогодення, і цим самим зроблено вагомий вклад у розробку історії багатонаціонального Радянського Союзу.

Багатотомне ґрунтовне дослідження переконливо відображає спільність історичної долі та єдність прагнень російського й українського народів, таких близьких, за визначенням В. І. Леніна, «...і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁸. В ньому яскраво показано торжество ленінського положення про те, що вільна Україна можлива тільки при єдиній дії пролетарів російських і українських.

Ця праця засвідчує, що історична наука на Україні вступила в якісно новий етап свого розвитку. Він зумовлений великими досягненнями всієї радянської історичної науки і характеризується ґрунтовною розробкою в республіці вузлових питань вітчизняної історії, наявністю висококваліфікованих кадрів, здатних синтезувати досягнення ряду суспільних наук, глибоко і оперативно досліджувати ті

⁷ Ленінизм — революционное знамя нашей эпохи. К., 1980, с. 8.

⁸ Ленін В. І. Україна. — Повне збр. творів, т. 32, с. 334.

періоди і проблеми історичного процесу, які висвітлені ще недостатньо.

В процесі підготовки багатотомної «Історії Української РСР» Інститут історії АН УРСР зумів об'єднати навколо себе значні сили вчених, організувати і спрямувати їх на розв'язання великого наукового завдання. У складі авторського колективу працювали понад 140 чоловік: науковці інституту, співробітники інших інститутів Секції суспільних наук АН УРСР та вузів республіки, провідні вчені з Москви і Ленінграда. Безперечно, досвід створення цієї праці стане в пригоді при перевиданні її російською мовою, а також при підготовці у майбутньому нових фундаментальних досліджень.

Значення цього багатотомного видання полягає і в тому, що воно завдало відчутного удару по позиціях наших ідейних противників, різного роду «радянологів», українських буржуазних націоналістів, які намагаються всіляко перевернути історичне минуле українського народу.

У десятий п'ятиріччі вийшов ряд книг з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Серед них такі ґрунтовні видання, як двотомна хроніка найважливіших історико-партійних і революційних подій «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине», узагальнююча праця П. Л. Варгатюка, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка «В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции», колективна монографія «В борьбе за власть Советов на Украине» та збірник статей під такою ж назвою.

В центрі уваги істориків продовжує залишатися наукове осмислення величезного досвіду боротьби трудящих Країни Рад під керівництвом Комуністичної партії проти іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції у 1918—1920 рр. Цьому сприяють фундаментальні союзні видання. Нещодавно вийшов у світ перший том «История гражданской войны», підготовлений Інститутом воєнної історії МО СРСР. Опубліковано ґрунтовні праці І. І. Мішча, Ю. І. Корабльова, В. І. Петрова, Л. М. Спіріна, М. М. Азовцева, С. В. Липицького, М. П. Трошишкова та ін. Викопуючи заповіт В. І. Леніна «...зібрати матеріали для історії громадянської війни»⁹, радянські вчені завершили п'ятитомне видання директив Головного командування і фронтів Червоної Армії (1917—1922 рр.), у підготовці якого брали участь й історики Української РСР.

Серед праць на цю тему, що вийшли в нашій республіці, значний інтерес становить нове дослідження М. І. Супруненка «Боротьба трудящих України проти денікінщини». З'явилися книги про боротьбу трудящего селянства України за владу Рад, за проведення революційних аграрних перетворень. Розробляється проблема військового будівництва.

Проте все ще слабо вивчаються питання, пов'язані з розвитком народної освіти, науки, мистецтва у роки громадянської війни. Немає узагальнюючих досліджень про ідеологічну діяльність партії та боротьбу комуністичного підпілля в 1918—1920 рр. Дальшої поглибленої розробки вимагають проблеми становлення і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні, розгортання соціалістичного будівництва, інтернаціонального згуртування трудящих у боротьбі проти іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції.

Ліквідація зазначених прогалин у науковому висвітленні цього періоду дасть у майбутньому змогу створити багатотомну комплексну

⁹ Див.: Ленін В. І. В. В. Адоратському. — Повне збір. творів, т. 51, с. 176.

працю з історії громадянської війни на Україні. Адже в ленінському розумінні поняття «захист революції» не зводиться лише до однієї форми — збройної боротьби, а включає в себе також політичну, економічну, дипломатичну, культурну, ідеологічну діяльність партії, трудящих мас. Доброю основою для підготовки у перспективі такого фундаментального дослідження є п'ятий том «Історії Української РСР», третина «Українська РСР в період громадянської війни», праці останніх років.

Якщо говорити про дослідження проблем соціалістичного будівництва на Україні у 20—30-х роках, то тут помітних результатів, як і в цілому по країні, досягнуто у висвітленні провідної ролі робітничого класу в індустріалізації СРСР, соціалістичній реконструкції народного господарства. З цих питань опубліковані монографії І. І. Коломійченка, М. В. Різницької, С. М. Сирцової, Т. І. Дерев'якіна. Вийшли також колективна монографія П. П. Гудзенка, С. В. Кульчицького, Є. П. Шаталіної про трудові почини робітничого класу та праця Ю. М. Лизогуба про участь робітничого класу у боротьбі за перемогу колгоспного ладу.

Водночас у республіці недостатньо розробленими залишаються питання, пов'язані із здійсненням таких складових частин ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, як колективізація сільського господарства і культурна революція, хоча радянська історична наука в цілому має значні досягнення у дослідженні цих проблем, зокрема фундаментальні праці С. П. Трапезникова і М. П. Кіма. У сімдесятих роках вийшла в світ хроніка «Культурная жизнь в СССР», перші дві книги якої охоплюють період з 1917 по 1941 р. В республіці видається документальна серія «Культурне будівництво в Українській РСР». Важливо також посилити дослідження з історії розвитку класів і соціальних груп радянського суспільства у ці роки.

Головне ж завдання, що стоїть перед істориками академічних установ і вузів республіки та Інституту історії партії при ЦК Компартії України, які вивчають цей період, полягає в тому, щоб завершити комплексну розробку проблем: історичний досвід здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва і проведення національної політики на Україні.

Значна увага у минулій п'ятиріччі була приділена історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне й національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною (праці І. К. Васюти, В. Ю. Твердохліба та ін.).

Дослідження питань історії Великої Вітчизняної війни ознаменувалося у десятій п'ятиріччі виходом у світ узагальнюючих праць про діяльність Комуністичної партії України в роки війни (автори — Д. П. Григорович, П. І. Денисенко, В. М. Нем'ятій), всенародну боротьбу в тилу німецько-фашистських окупантів (В. І. Клоков), громадсько-політичну діяльність трудящих Української РСР (М. В. Коваль). Вийшла колективна праця «Подвиг партии и народа» (Г. Г. Письменний, М. О. Буцько, О. Ф. Мінгазутдінов, Г. М. Мултих та ін.), монографії В. О. Замлинського, П. Т. Тронька та ін. Важливе значення мало видання тритомного документального збірника «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945».

У наступній п'ятиріччі головні зусилля дослідників у цій галузі мають бути зосереджені на реалізації настанов ЦК Компартії України про необхідність дальшої розробки історії всенародної боротьби на тимчасово окупованій території Української РСР. Інститут історії партії при ЦК Компартії України та Інститут історії АН УРСР готу-

ють з цієї проблеми фундаментальну двотомну працю. Крім цього, науковцями Інституту історії партії будуть підготовлені документальні збірники про діяльність Компартії України у роки Великої Вітчизняної війни та про інтернаціональне братерство народів у боротьбі проти фашизму, а вченими Інституту історії АН УРСР — тритомне видання літопису-хроніки бойового і трудового подвигу населення республіки у цей період. Успіх у створенні масштабних колективних праць і документальних збірників значною мірою залежатиме від чіткої координації, взаємодії зусиль усіх суспільствознавців — науковців названих інститутів, вузів, а також архівістів.

Комплексна розробка проблеми вимагає дальшого розгортання і поглиблення досліджень про керівну роль Комуністичної партії у досягненні всесвітньо-історичної перемоги над фашистською Німеччиною, розкриття джерел сили, ефективності партизанського руху, всебічного вивчення діяльності Рад депутатів трудящих, комсомолу, профспілок та інших громадських організацій, розвитку культури науки в умовах воєнного лихоліття.

У своїй роботі історики УРСР спираються на фундаментальні союзні видання, такі як дванадцятитомна «История второй мировой войны. 1939—1945», вихід якої завершується, однотомник «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945», перша книга п'ятого тому «Історії КПРС» та ін. В активі вчених — значний досвід, нагромаджений у ході підготовки тритомної праці з історії Великої Вітчизняної війни на Україні. Все це створює хороші передумови для гідної зустрічі 40-річчя визволення від фашистів території УРСР і 40-річчя великої Перемоги, що минають у 1984—1985 рр.

Важливі завдання, що стоять перед істориками республіки, пов'язані з підготовкою праць про період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства та створення економічної основи зрілого соціалізму, про успіхи соціалістичної промисловості, сільського господарства, науки і культури у післявоєнні роки. Ці роки трудового подвигу радянського народу, в тому числі трудящих України, вимагають більшої уваги з боку істориків. Фундаментом для дальшого поглибленого вивчення цього періоду має стати друга книга п'ятого тому «Історії КПРС», яка нещодавно вийшла.

Оскільки XXVI з'їзд КПРС зосередив зусилля суспільствознавців на дослідженні теоретичних питань розвинутого соціалізму, історики повинні взяти найактивнішу участь у цій справді державної ваги справі. Втілюючи в життя поставлені завдання, вчені керуються матеріалами XXIV, XXV і XXVI з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, постановами ЦК, в яких науково узагальнено досвід Комуністичної партії і радянського народу у будівництві соціалізму й комунізму.

За останні роки вийшли узагальнюючі колективні праці з проблем теорії і практики розвинутого соціалізму, підготовлені співробітниками Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Академії наук СРСР, монографії К. І. Зародова, В. Г. Касьяненка, Р. І. Косолапова, П. М. Федосеева та інших учених.

На Україні опубліковано ряд праць, присвячених соціально-політичним проблемам науково-технічної революції в умовах зрілого соціалізму, соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства. Великий фактичний матеріал з історії Радянської України періоду розвинутого соціалізму зібрано у другій книзі восьмого тому «Історії Української РСР». В процесі підготовки її нового, росій-

ського видання слід продовжити роботу над поглибленням наукового синтезу цього матеріалу, зміцненням теоретико-методологічного фундаменту та побудовою більш стрункої системи висновків, оціночних положень.

Історики УРСР підготували праці про діяльність робітничого класу, аграрну політику партії в умовах зрілого соціалізму (автори — А. Д. Скаба, А. А. Кондрацький, М. Р. Плющ, П. П. Панченко та ін.).

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, історики повинні внести значний вклад у вивчення проблем створення матеріально-технічної бази комунізму, розвитку суспільних відносин, формування нової людини. Історики покликані глибше досліджувати питання, пов'язані із зростанням ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму, вдосконаленням організації соціалістичного змагання і посиленням його дієвості, підвищенням добробуту народу, виробленням та реалізацією аграрної політики партії. Особливу увагу слід звернути на вивчення основних напрямів історії соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства, ідеологічної, політико-виховної роботи партії, розробку проблем соціальної структури, національних відносин, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя.

У зв'язку з прийняттям нової Конституції СРСР, що акумулювала в собі найбільш істотні зміни в економічному, соціальному і духовному житті радянського суспільства, глибокий демократизм загальнонародної держави, зростає актуальність вивчення історії політичної системи зрілого соціалізму, зміцнення правової основи державного і суспільного життя. У розробці проблематики розвинутого соціалізму особливо плідотворними можуть бути праці, створені на стику різних суспільних наук.

У світлі рішень XXVI з'їзду партії дальшого поглибленого вивчення вимагають сучасні процеси братерського співробітництва, зміцнення ленінської дружби і всебічного зближення всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, розвитку радянського народу як нової соціальної та інтернаціональної спільності. В республіці немає зроблено у цій галузі. Під редакцією члена-кореспондента АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора вийшли фундаментальні колективні праці про історичні зв'язки і непорушну дружбу українського і молдавського та українського і білоруського народів. Важливо, що в їх підготовці взяли участь учені Білорусії та Молдавії. Побачила світ монографія А. В. Лихолата і В. Ф. Панібудьласки про дружбу і співробітництво народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму.

Потребує дальшої комплексної розробки проблема становлення і зміцнення нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу. Завдання тут полягає в тому, щоб активізувати дослідження керівної ролі робітничого класу у наращуванні матеріального і духовного потенціалу кожної республіки, максимального його використання для гармонійного розвитку всієї країни; вивчати зміни у національній структурі радянського суспільства, практику міжнародних відносин, демографічні процеси; яскраво розкривати ленінську національну політику КПРС, мудре розв'язання партією назрілих проблем розвитку всіх республік нашої країни, зміцнення Союзу РСР, розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу. Слід поглиблювати критику буржуазно-націоналістичних доктрин, рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм і націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів.

Дослідження кардинальних проблем історії Української РСР у період розвинутого соціалізму забезпечить можливість для підготовки фундаментальних узагальнюючих праць, зокрема багатотомної серії колективних монографій з історії робітничого класу, селянства та інтелігенції республіки.

Важливою заслугою науковців є підготовка однотомника «Історія Української РСР» (відповідальний редактор Ю. Ю. Кондурфор), який буде видано англійською, німецькою та французькою мовами й познайомить зарубіжного читача з минулим і сучасним Радянської України, її величезними досягненнями у братній сім'ї народів СРСР.

Серія книг вийде до 1500-річчя столиці республіки. Насамперед — це 1-й том тритомної «Історії Києва». У Звітній доповіді ЦК XXVI з'їздові Компартії України товариш В. В. Щербицький наголошує на важливому значенні цієї знаменної дати. Історики мають внести значний вклад у те, щоб святкування ювілею вписало, говорячи словами товариша В. В. Щербицького, ще одну пам'ятну сторінку в літопис великої дружби російського, білоруського та українського народів, усіх народів-братів нашої країни, дало новий імпульс роботі по патріотичному та інтернаціональному вихованню¹⁰.

В роки десятої п'ятирічки були створені праці, що викривають імперіалістичних фальсифікаторів історії нашої Батьківщини, український буржуазний націоналізм як знаряддя антирадянської політики міжнародного імперіалізму (автори — М. М. Варварцев, К. Є. Дмитрук, В. В. Добрецова, Л. П. Нагорна, Р. Г. Симоненко, В. П. Чередниченко).

Плідно працювали у минулий період археологи республіки. В їх активі — тритомна праця «Археологія Української РСР», удостоєна Державної премії УРСР 1977 р. Вчені-археологи підготували також першу книгу першого тому «Історії Української РСР» (відповідальний редактор І. І. Артеменко). Вийшли в світ праці Б. М. Мозолєвського, П. С. Русяєвої, Т. М. Висотської, О. І. Тереножкіна та ін. Важливе наукове і суспільно-політичне значення має обґрунтування вченими Інституту археології АН СРСР та Інституту археології АН УРСР часу заснування міста Києва. Одержані знахідки, що мають світове значення. З ряду проблем Інститут археології АН УРСР займає провідне місце у радянській археологічній науці.

Проте Інститут археології, інші установи АН УРСР, а також вузівські кафедри, що ведуть археологічні дослідження, все ще недостатньо розробляють теоретичні і методологічні проблеми радянської археології. Це негативно впливає на науково-теоретичний рівень окремих праць, гальмує успішну розробку в республіці важливих археологічних питань. Необхідно посилити дієвість і оперативність критики буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій стародавньої історії України. Інституту археології АН УРСР слід енергійніше вирішувати питання оптимального співвідношення між польовими і теоретичними дослідженнями.

В одинадятій п'ятирічці археологи республіки продовжать вивчення закономірностей соціально-економічного розвитку населення в епоху первіснообщинної, рабовласницької і феодальної формацій. Планується далі вивчення етногенезу східнослов'янських народів, формування Давньоруської держави і значення Києва у розвитку державності і культури східних слов'ян; соціально-економічної струк-

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 52.

тури античного міста Ольвії та його периферії; питань формування стародавнього населення України в кам'яному віці; підготовка Зводу археологічних джерел за матеріалами степової України епохи бронзи і скіфського часу. Важливе значення матимуть охоронні археологічні дослідження в зоні новобудов.

Перед археологами республіки стоїть відповідальне завдання — підготовка другого доповненого і переробленого видання тритомної «Археології Української РСР» російською і українською мовами, а також ряду інших узагальнюючих монографій. Все це дасть змогу в перспективі приступити до створення фундаментальної багатотомної праці про стародавню історію України.

Велися дослідження з історії феодальної формації, яка, за визначенням В. І. Леніна, охоплювала в нашій країні тисячолітній період — з IX до XIX століття¹¹. Важливою складовою частиною цього періоду є історія Давньоруської держави. Радянська історична наука має тут такі досягнення, як фундаментальні дослідження Б. Д. Грекова, Б. О. Рибаківа, М. М. Тихомирова та ін. Не зменшується інтерес до цієї проблеми і сьогодні. Досить назвати хоча б монографію А. М. Сахарова «Дипломатія Древньої Русі», що побачила світ у 1980 р.

Певних успіхів у висвітленні окремих аспектів історії Давньоруської держави досягнуто в останні роки і на Україні. Зокрема, вийшли ґрунтовні книги С. О. Висоцького, в яких дістали наукову інтерпретацію давньоруські і середньовічні написи Софії Київської. Ці праці удостоєні академічної премії ім. Д. З. Мануїльського. Нове серйозне дослідження П. П. Толочка присвячене історії Києва і Київської землі у XII—XIII ст.

Разом з тим розробка проблем історії Київської Русі ще не відповідає рівню сучасних вимог. Необхідно розгорнути широке комплексне вивчення питань, пов'язаних з утворенням Давньоруської держави, прийняттям християнства на Русі та його наслідками. Актуальність марксистсько-ленінського аналізу цієї проблематики зумовлюється й тим, що вона постійно фальсифікується реакційними буржуазними істориками. Ґрунтовного дослідження вимагає соціально-економічний і культурний розвиток Південно-Західної Русі в IX—XIII ст.

Цілий спектр принципово важливих питань поставлений перед археологами та істориками у зв'язку з публікацією академіком Б. О. Рибаківим тез нової концепції передісторії Київської Русі (журнал «Історія СССР», 1981 р., № 1—2).

У 1976—1980 рр. з історії феодалізму опубліковані праці В. А. Смоля, В. В. Грабовецького, С. З. Заремби. Проте в цілому розробка проблем історії феодальної формації на Україні значно відстає від загальносоюзного рівня. Поки що в республіці немає фундаментальних узагальнюючих праць, подібних до монографії В. І. Буганова, О. О. Преображенського, Ю. О. Тихонова про еволюцію феодалізму в Росії, яка нещодавно вийшла у Москві. Щоправда, певний досвід у цій справі нагромаджено в процесі підготовки другої книги першого тому «Історії Української РСР». Його слід використати при дальшому комплексному вивченні проблем соціально-економічного, політичного і культурного розвитку України, класової і визвольної боротьби народних мас за доби феодалізму.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Лівонародництво і марксизм. — Повне зібр. творів, т. 25, с. 225.

Спеціального всебічного розкриття вимагає спільна боротьба трудящих України й Росії проти соціального і національного гноблення, за возз'єднання України з Росією та епохальне значення цієї події для історичної долі українського народу. Недостатньо вивчені питання формування й розвитку української народності, становлення етнічної культури і побуту українського народу, утворення соціально-класової структури феодального суспільства.

Ряд досліджень з'явився й з історії капіталізму. На жаль, їх кількість у республіці продовжує скорочуватися, тимчасом як у цілому по країні в розробці даної проблематики досягнуто значних успіхів. Серед найпомітніших праць останнього часу назовемо колективну монографію «Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.», підготовлену вченими Інституту історії, Інституту суспільних наук та Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (відповідальний редактор В. Г. Сарбей). Вийшли книги М. Н. Лещенка, А. І. Прийменка, В. Є. Спицького, Ф. Є. Лося і О. Г. Михайлюка та ін. Увагу наукової громадськості привернули також ґрунтовні праці П. М. Шморгуна про діяльність більшовиків у роки першої російської революції та в період реакції і новаторська монографія І. Ф. Кураса з історії дрібнобуржуазних партій на Україні та їх цілковитого краху після перемоги Великого Жовтня. Важливі аспекти генезису капіталізму, революційної боротьби пролетаріату висвітлені у першому томі фундаментальної «Історії робочих Донецького басейна».

Співробітниками Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР та Інституту історії АН УРСР видано «Нариси з історії Північної Буковини», в яких розвиток цього краю у період феодалізму і капіталізму показано як складову частину загальноісторичного процесу, що відбувався на всіх українських землях.

В одинадцятій п'ятиріччі планується дослідження соціально-економічного розвитку, революційної боротьби робітників і селян, суспільно-політичного руху на Україні в період промислового капіталізму та імперіалізму. Особливе значення має розкриття історичної місії робітничого класу, комплексне вивчення передумов соціалістичної революції та ходу трьох російських революцій. Важливо ґрунтовно проаналізувати процес формування і склад пролетаріату на Україні. Глибокого і комплексного висвітлення потребують питання генезису капіталістичного укладу в цілому, антинародної сутності і політики експлуататорських класів. Усе це завдасть нищівного удару по буржуазно-націоналістичних теоріях «безкласовості», «безбуржуазності» українського народу.

Розв'язання поставлених завдань вимагає активізації наукової роботи вузівських істориків, об'єднання їх зусиль з ученими академічних установ.

У десятій п'ятиріччі в Інституті історії АН УРСР широким фронтом досліджувалися питання історії природознавства і техніки. Це важливий напрям роботи. Адже, як підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, історія природи, так зване природознавство, та історія людей взаємно зумовлюють одна одну¹². В наступному п'ятиріччі передбачається написання історії вітчизняної астрономії, підготовка праць про розвиток загальної і неорганічної хімії, фізики, ливарного виробництва на Україні, мінералогії в СРСР та ін.

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 16.

Продовжувалися дослідження в галузі історіографії (праці Б. І. Распутніса, П. М. Калениченка, І. Л. Шермана та ін.) і джерелознавства (праці В. І. Стрельського, Г. В. Стрельського, М. П. Ковальського, А. В. Санцевича та ін.). Інститут історії АН УРСР підготував «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в УРСР (1971—1975 рр.)». Проте в цій галузі, як і в розвитку допоміжних історичних дисциплін, намітився певний спад.

В одинадцятій п'ятирічці перед істориками республіки постають надзвичайно важливі і відповідальні завдання у зв'язку з підготовкою принципово нового історіографічного тому «Історії Української РСР», завершенням «Атласу історії Української РСР» та розгортанням роботи над багатотомним Зводом пам'яток історії і культури Української РСР. Науковці повинні активізувати розробку питань археографії, історичної географії й картографії, історичного краєзнавства і музеєзнавства, інших допоміжних історичних дисциплін. Величезне значення для збагачення документальної бази історичних досліджень має посилення творчої співдружності учених з архівістами*. Серед підручників, що вийшли в десятій п'ятирічці, слід відзначити книгу І. К. Рибалки «Історія Української РСР. Дорадянський період».

Коротко охарактеризуємо стан наукової розробки проблем зарубіжної історії. На Україні практично не ведуться серйозні дослідження з історії стародавнього світу та історії феодалізму країн Азії і Африки. У галузі медієвістики в республіці працюють досвідчені фахівці В. О. Маркіна, Т. П. Брянцева та інші. Проте для скільки-небудь ґрунтовної розробки проблем періоду кадрів не вистачає, а їх підготовка ведеться не досить активно, відсутній науково-координаційний центр, немає можливості для систематичної публікації результатів дослідницької роботи. За п'ятирічку медієвістами УРСР видана лише одна ґрунтовна праця — монографія Л. С. Чиколіні про соціальні утопії в Італії XVI — початку XVII ст.

Назріло питання про створення у вищих навчальних закладах опорних кафедр з найважливіших проблем історії і перетворення їх на організаційні та координуючі центри розробки наукової тематики і підготовки спеціалістів відповідного профілю. Важливо при цьому вивчити і творчо використати досвід всесоюзних академічних та вузівських науково-дослідних центрів медієвістики, що діють у Москві й Ленінграді.

Активізації потребують дослідження кардинальних питань нової і новітньої історії. Якщо говорити про вузівських істориків, які вивчають ці питання, то їх сили розпорошені, результати наукового пошуку реалізуються здебільшого в окремих статтях.

Історична проблематика розробляється в деяких працях Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Зокрема, заслуговує на увагу серія монографій з історії руху міжнародної солідарності трудящих. Вийшли вже дві книжки під редакцією члена-кореспондента АН УРСР А. М. Шлепакова, що охоплюють 1917—1932 рр., готуються ще дві (1933—1945 рр.). Вчені інституту активно досліджують актуальні проблеми сучасного соціально-політичного розвитку держав Східної і Західної Європи та Америки, країн, що розвиваються. Велика увага приділяється розробці питань, пов'язаних з розвитком країн соціалістичної співдружності**.

* Докладніше див.: Історики УРСР до XXVI з'їзду КПРС. — УІЖ, 1981, № 1, с. 14—16.

** Докладніше див.: Там же, с. 28—29.

Партія приділяє велику увагу науковому узагальненню досвіду розвитку світової соціалістичної системи. На Україні в цьому плані зроблено немало. Вийшли в світ фундаментальні колективні монографії про дружбу і співробітництво країн соціалістичної співдружності (керівник авторських колективів член-кореспондент АН УРСР І. М. Мельникова). Вони удостоєні премії ім. Д. З. Мануїльського. Опубліковані праці з історії НРБ (автор — П. С. Сохань), НДР (І. М. Кулинич, М. М. Алексієвський, А. С. Зав'ялов), ЧССР (І. А. Петерс, В. В. Сухарев, С. В. Віднянський), ПНР (В. П. Чугайов), УНР (Ф. П. Ілку, Н. П. Халус).

В одинадцятій п'ятирічці вчені Української РСР мають внести гідний вклад у реалізацію поставленого XXVI з'їздом КПРС завдання — далі дослідження закономірностей розвитку світового соціалізму, проблем соціалістичної економічної інтеграції та зовнішніх економічних зв'язків.

«Те, що зробили країни соціалізму в економічному розвитку, в підвищенні рівня життя людей, — це ціла епоха»¹³, — відзначив на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев. Висвітлення цієї історичної епохи — почесний обов'язок науковців. У наступні п'ять років учені республіки розширяють і поглиблюють дослідження проблем участі Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими країнами соціалізму, історії соціалістичного будівництва в цих країнах, зміцнення співробітництва між ними. Таким чином буде виконуватися поставлене на з'їзді товаришем Л. І. Брежневим завдання — уважніше вивчати і ширше використовувати досвід братніх соціалістичних країн¹⁴.

Кілька слів про «Український історичний журнал» — орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України. В останні роки журнал активізував свою роботу. Зріс його ідейно-теоретичний рівень, посилилась ідеологічна функція. Навколо журналу згуртовано авторитетний авторський актив. Виправдала себе практика підготовки ювілейних номерів, що дає змогу зосередити увагу і сили вчених на розробці і висвітленні значних наукових проблем. Таких номерів вийшло 15. Загалом журнал опублікував у десятиріччя п'ятиріччя близько 2 тис. матеріалів, у тому числі з тематики «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва» — 300.

Але не все ще у роботі журналу відповідає тим високим вимогам, що їх ставить партія до наукових періодичних видань. Немало статей і матеріалів мають описовий характер, не містять глибокого аналізу історичних подій та нових явищ життя, серйозних узагальнень, конкретних практичних рекомендацій. Більшій увазі редколегії потребують масштабні питання розвитку історичної науки в республіці. На сторінках журналу практично не порушуються проблеми, які б стали предметом серйозного обговорення, дискусії. Вузьким місцем видання залишається розділ критики та бібліографії.

Вивчення кожного історичного періоду має свої оригінальні аспекти, свої найменш досліджені питання, ставить перед ученими специфічні вимоги. Разом з тим матеріали XXVI з'їзду КПРС орієнтують суспільствознавців на розв'язання ключових завдань, що стоять перед усіма суспільними науками, у тому числі історичною.

Спинимося на таких трьох масштабних завданнях. *Перше* — це поглиблене вивчення і розробка актуальних проблем марксистсько-

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 8.

¹⁴ Там же, с. 7.

ленінської методології історичної науки як головної запоруки дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, узагальнення історичного досвіду соціалістичного й комуністичного будівництва, посилення наступальної боротьби проти фальсифікаторів історії. В останні роки на Україні опубліковані праці, присвячені методології історичної науки (автори — В. В. Косолапов, К. Д. Петряев, Л. Г. Мельник). І все ж недостатньо висвітлених, дискусійних питань лишається ще немало. Важливе значення для успішного пошуку шляхів розв'язання багатьох з них має ґрунтовна праця академіка Є. М. Жукова «Очерки методологии истории», що вийшла минулого року в Москві. Та справа, однак, не тільки в підготовці спеціальних досліджень з проблем методології, а й у тому, щоб ці проблеми стали одним з головних об'єктів розробки у власне історичних працях. Саме таке завдання і стоїть нині перед істориками республіки.

Значення такої роботи виходить за межі історичної науки. Оскільки суспільство і природа існують в розвитку, в русі, остільки вивчення їх вимагає історичного підходу. Якраз у цьому розумінні К. Маркс і Ф. Енгельс писали про те, що вони знають «тільки одну єдину науку, науку історії»¹⁵.

Весь досвід розвитку історичної науки, як й інших наук, свідчить, що методологічна озброєність дослідників є необхідною умовою справді наукового, класового, партійного аналізу історичного процесу, його глибокого пізнання і пояснення.

Друге завдання полягає в тому, щоб неухильно підвищувати політико-виховну роль суспільних наук, зокрема історичної. Її потенціальні можливості у справі формування нової людини важко переоцінити, проте використовуються вони далеко не повною мірою. Суспільну науку, як мудро вказував товариш Л. І. Брежнєв, «було б, звичайно, неправильно оцінювати... лише матеріальними показниками. Наука відіграє чималу роль у формуванні наукового, тобто марксистсько-ленінського світогляду, вона має важливі ідеологічні аспекти»¹⁶.

На Всесоюзній нараді ідеологічних працівників (жовтень 1979 р.) член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов, говорячи про роль суспільних наук у підвищенні теоретичного рівня нашої пропаганди і агітації, всієї партійно-виховної діяльності, підкреслював, що завдання полягає передусім у тому, щоб добиватися більш глибокого і всебічного розуміння найширшими масами актуальних питань теорії і політики партії. Вивчення фундаментальних, базисних положень марксизму-ленізму повинно вести саме до розширення кругозору, збагачення політичної освіти, підвищення політичної культури трудящих¹⁷. А «... мета політичної культури, політичної освіти, — вчив В. І. Ленін, — виховати справжніх комуністів...»¹⁸.

Пропаганда історичних знань серед широких мас трудящих покликана яскраво і глибоко розкривати героїчне минуле нашої Батьківщини, історичну правоту і життєвість марксизму-ленізму, озброювати радянських людей, насамперед молодь, глибокими теоретичними знаннями у нерозривній єдності з розумінням суті тих завдань, що їх висуває практика комуністичного будівництва. Важливе місце належить історичній науці у формуванні у радянських людей безмежної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, у вихованні любо-

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 16.

¹⁶ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978, т. 6, с. 296.

¹⁷ Суслов М. А. Дело всей партии. — Коммунист, 1979, № 15, с. 30.

¹⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 384.

ві до соціалістичної Вітчизни і готовності захищати завоювання реального соціалізму, вірності пролетарському інтернаціоналізму. Саме в цьому й полягає вклад учених-істориків у комуністичне виховання трудящих, у виконання ленінського заповіту — «...відливати сталь марксистського світогляду...»¹⁹.

Пропагандисти, агітатори, політінформатори, всі, хто несе слово ленінської партії в маси, повинні постійно використовувати у своїй роботі найсучасніші досягнення суспільних наук, у тому числі історичної. З свого боку, вчені-суспільствознавці покликані неухильно керуватися настановою з'їзду про необхідність перебудови багатьох діянок і сфер ідеологічної роботи*.

І, нарешті, *третє* завдання пов'язане з тим, що нині особливої ваги набувають історичні дослідження, які допомагають партії у безкомпромісній боротьбі проти буржуазної ідеології, розкривають наукову неспроможність антирадянських політичних кампаній, інспірованих міжнародним імперіалізмом, насамперед американським.

Виступаючи на зборах партійного активу республіки 17 березня 1981 р., товариш В. В. Щербицький особливо підкреслив, що «необхідно викривати наклепницькі вигадки буржуазної пропаганди про нашу зовнішню політику, про нашу інтернаціоналістську підтримку народів, які борються за своє соціальне і національне визволення, розкривати мілітаристську суть капіталізму»²⁰.

Візьмемо, наприклад, висунуту на початку цього року новою американською адміністрацією наскрізь брехливу версію про «заохочення Радянським Союзом міжнародного тероризму». Щоб надати цій надуманій тезі хоча б видимість наукоподібності, у Вашингтоні не зупинилися перед грубою фальсифікацією історії нашої країни. Це брудне завдання виконує, зокрема, горезвісний Річард Пайпс, який заявив, що «джерела радянського тероризму» беруть початок... у 1879 р., коли в Росії була створена організація «Народна воля». Вона, як нахабно твердить Пайпс, «є справжньою родоначальницею всіх сучасних терористичних організацій». Той же Пайпс, нічого сумніючись, посилаючись на «давню руську історію», пише про якусь одвічну «мілітаристську тенденцію», пібито притаманну нашій країні. Якщо говорити про «технологію» подібної стряпанщини, то В. І. Ленін нещадно охарактеризував її ще понад шістьдесят років тому — «наймерзенніший наклеп, підтасовки, груба брехня і витончена робота залутування читача...»²¹. Можна було б і не згадувати про писання убогого фальсифікатора. Справа, однак, у тому, що в нинішній американській адміністрації Пайпс включений до штату ради національної безпеки і через радників Білого дому дає рекомендації самому президенту США. Ставка на таких горе-істориків переконливо свідчить про банкрутство політичного курсу Вашингтона.

Візьмемо ще один приклад. Як відомо, останнім часом мілітаристські кола Японії розгорнули кампанію незаконних територіальних претензій до Радянського Союзу. При цьому знову ж таки не обійшлося без різного роду фальсифікаторських вигадок. Спираючись на неспростовні історичні факти, Міністерство закордонних справ СРСР твердо заявило, що японський уряд штучно розпалює недружню щодо Радянського Союзу кампанію навколо неіснуючих проблем.

¹⁹ Ленін В. І. Герої «застережсячка». — Повне збір. творів, т. 20, с. 89.

* Докладніше див.: Кравчук Л. М. Історична наука та ідеологічна робота в сучасних умовах. — УІЖ, 1981, № 3.

²⁰ Рад. Україна, 1981, 18 берез.

²¹ Ленін В. І. Дрейфусіада. — Повне збір. творів, т. 32, с. 415.

Радянські історики у своїх працях повинні давати рішучу відсіч будь-яким намаганням ідейних ворогів соціалізму спотворити історію нашої Батьківщини з антигуманною, спекулятивною політичною метою. Очевидно, це слід мати на увазі при написанні не лише спеціальних праць, а й при проведенні будь-яких досліджень з історії нашої країни.

Таким чином, у зв'язку з імперіалістичною фальсифікацією історії, піднятою до рівня державної політики, вчені-історики мають оперативно визначати і особливо ґрунтовно розробляти питання, що перебувають на вістрі сучасної ідеологічної боротьби, так би мовити, на стику науки і політики. Передусім це стосується науковців академічних установ республіки — Інституту історії, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн, Інституту суспільних наук, а також суспільствознавців, що працюють у вузах.

У контексті загострення ідеологічної боротьби особливого значення набуває ще один момент. В умовах дальшого поглиблення загальної кризи капіталізму — економічного спаду, інфляції, безробіття, кризових явищ в енергетиці, політичної нестійкості — значно зріс інтерес трудящих планети до соціалістичних країн на чолі з Радянським Союзом, які розвиваються динамічно, по висхідній лінії.

Втративши історичну ініціативу, ідеологи приреченого світу замість аргументів дедалі частіше і заповзятливіше використовують, говорячи словами В. І. Леніна, «...шалено дикий рев, у якому іноді не тільки доводів, але й просто членороздільних звуків не відшукаєш»²². Тим важливіше, щоб на весь світ лунав спокійний, упевнений і твердий голос радянських суспільствознавців, тим більше значення має справді наукова і оперативна відсіч нашим ідейним противникам.

Саме про це говорив на XXVI з'їзді КПРС президент АН СРСР академік А. П. Александров: «Необхідно активізувати роботу філософів, істориків, економістів по правильній орієнтації світової громадськості, протиставити результати наукового аналізу тим брехливим, ворожим голосам, які лунають на Заході»²³.

На рубежі 70—80-х років XX століття надзвичайно посилилася актуалізація історичних знань. Тому особливо оперативної розробки вимагають ті проблеми минулого, які найбільш співзвучні нашому сьогоденню, допомагають глибше зрозуміти сучасність, прогнозувати завтрашній день. Не менш важливо нагадати про уроки історії тим, хто тепер роздуває міф про так звану «радянську загрозу». Ці уроки свідчать: не ми напали на Батия, Карла XII, Наполеона, Гітлера. Але надії цих претендентів на світову гегемонію розвіялися прахом на нашій землі. Народ наш всією своєю героїчною історією ствердив велику і просту істину: рука, що меч схопила, сама загине від меча.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що перед ученими-істориками в одинадцятій п'ятирічці стоять складні й відповідальні завдання у науковій розробці всіх періодів вітчизняної та зарубіжної історії. Головне полягає в тому, щоб поглибити і закріпити поворот, що намітився, до вивчення актуальних проблем історичної науки, неухильно підвищувати ідейно-теоретичний рівень, ефективність і результативність наукових досліджень. Документи партійного форуму радянських комуністів вимагають зосередження зусиль істориків на розвитку ключової ідеї ленінізму — ідеї керівної і спрямовуючої ролі партії в соціалістичній революції, будівництві соціалізму і комунізму.

²² Там же.

²³ Правда, 1981, 26 февр.

Великий Ленін заповідав нам, що «...рішення... з'їзду партії що б то не стало мають бути втілені в життя, а це значить, що перед нами стоїть величезна робота і треба буде докласти праці далеко більше, ніж було потрібно досі»²⁴. Історики Радянської України, керуючись цим ленінським заповітом, віддають усі свої знання, енергію і досвід для виконання завдань, поставлених перед історичною наукою XXVI з'їздом КПРС.

В. Е. Мельниченко

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОСТОЯНИЯ И РАЗВИТИЯ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНСКОЙ ССР
В СВЕТЕ РЕШЕНИЙ XXVI СЪЕЗДА КПСС

Резюме

На основе положений и выводов XXVI съезда КПСС в статье проанализированы итоги исследований исторической проблематики в Украинской ССР в десятой пятилетке, рассмотрены основные направления дальнейшего развития исторической науки в республике в свете решений высшего форума советских коммунистов.

* * *

²⁴ Ленін В. І. Промова на зборах, організованих Московським комітетом РКП(б) на честь 50-річчя В. І. Леніна, 23 квітня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 309.

О. М. ВЕРБИЛО (Київ)

ПРОПАГАНДА ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ЗАХИСТУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВІТЧИЗНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні показала нездоланну силу ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни. Марксизм-ленінізм був теоретично-ідейною основою всієї багатогранної діяльності КПРС у роки суворих випробувань.

Вже перший партійний документ тієї доби — директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» багато в чому перекликала з ленінським декретом-відозвою «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!». Вона, за словами Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, пролунала тоді, «як могутній тривожний набат, в якому чувся відгомін знаменитого ленінського заклику «Соціалістична Вітчизна у небезпеці!»¹. На зразок ленінської Ради оборони було створено Державний Комітет Оборони, що зосередив у своїх руках усю повноту влади під час Великої Вітчизняної війни.

Основою ідеологічної роботи партії в цей період були праці вождя Радянської держави з воєнних питань, його статті й промови, присвячені захисту завоювань соціалізму. В 1942 р. вийшов XXXIV Ленінський збірник, який містив багато вперше публікованих листів, телеграм, записок, резолюцій В. І. Леніна 1917—1922 рр., де розкрито його діяльність по організації оборони молодой Радянської республіки. У передмові до цього видання говорилося, що за своїм змістом наведені документи перекликаються з тими завданнями, які постали перед нашою країною у дні Великої Вітчизняної війни, і що вивчення їх озброюватиме «наші кадри більшовицьким досвідом і мистецтвом організації перемоги над ворогом»². Наступного року було видано збірник «В. І. Ленин. Военная переписка 1917—1920 гг.» Вміщені тут матеріали ілюстрували величезну організаторську роботу партії, керованої В. І. Леніним, на фронті й в тилу в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. За 1941—1945 рр. вийшло в світ понад 500 видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна загальним тиражем близько 17 млн. екземплярів³. Твори В. І. Леніна в роки війни видавалися 56 мовами народів Радянського Союзу, в тому числі й українською мовою⁴. 1944—1945 рр. Укрдержвидав випустив збірку ленінських статей «Про захист соціалістичної Вітчизни», а також працю М. І. Калініна «Ленін про захист соціалістичної Вітчизни».

Значення ленінської ідейної спадщини роз'яснювали видатні діячі нашої партії⁵, широка пропаганда її розгорнулася на сторінках преси.

¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1979. Т. 1, с. 272.

² Ленинский сборник XXXIV. М., 1942, с. 4.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, кн. 1, с. 409.

⁴ Правда, 1945, 22 апр.

⁵ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. М., 1946, с. 13, 35, 40, 52, 84, 90; Вознесенский Н. А. Ленин и оборона социалистическо-

За період війни центральними журналами було опубліковано понад 300⁶, а центральними газетами — понад 270 статей⁷, присвячених великому вождю.

Протягом усієї війни величезна ідейно-теоретична скарбниця лєнінізму використовувалася Комуністичною партією України з метою патріотичного та інтернаціоналістського виховання трудящих. Так, у газеті «Комуніст» 21 січня 1943 р. з'явилася стаття «В. І. Ленін — великий патріот нашої Батьківщини», де висвітлювалися положення лєнінської праці «Про національну гордість великоросів» і підкреслювалось, зокрема, що в ідеях вождя народ знаходить відповідь на найскладніші питання політики. В тому ж номері були ще дві статті, в яких ім'я Леніна пов'язувалось з історичними перетвореннями на українській землі. 22 січня 1943 р. газета опублікувала доповідь О. С. Щербакова, присвячену 19-й річниці з дня смерті Ілліча, а в лютому цього ж року вмістила статті «Ленін — організатор і вождь Червоної Армії», «Червона Армія — армія братерства і бойової єдності народів СРСР».

У ході визволення української території від гітлерівців дедалі більше місця відводилося у пресі лєнінській тематиці. Лише в республіканських газетах у другій половині 1943 р. було опубліковано 17, а в 1944 р. — понад 30 статей про В. І. Леніна. 21 січня 1945 р. «Радянська Україна» в своїй передовій писала: «Ленін у нашій боротьбі, в наших думках і почуттях, наших перемогах». У цьому номері вся друга сторінка присвячувалася пам'яті великого вождя, наводились також матеріали про видання його творів українською мовою.

15 квітня 1945 р. у «Радянській Україні» було надруковано матеріал про відкриття філіалу Центрального музею В. І. Леніна в Києві, а 20 квітня — статтю «Що читати про Леніна і лєнінізм». 22 квітня в передовій «Ленін з нами» газета писала, що джерелом всіх історичних перемог Червоної Армії є лєнінізм. У тому ж номері було опубліковано статтю «Великий патріот нашої Батьківщини», а в наступних (24 та 25 квітня) ще дві, в яких розкривалася роль В. І. Леніна як творця Радянської держави. Свідченням великої уваги до пропаганди лєнінської ідейної спадщини є публікації статей, присвячених великому вождю: «Ленін — засновник і вождь великої партії більшовиків», «Ленін про радянський патріотизм», «Перемога лєнінської ідеології дружби народів» та інших, вміщених в обласній пресі УРСР в 1944—1945 рр.

Твори Володимира Ілліча Леніна читали й вивчали в роки минулої війни мільйони радянських людей, воїнів Червоної Армії. Один з них, колишній фронтовик підполковник А. Борисенко згадував про свої враження від лєнінської статті «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», яку він прочитав на Волховському фронті в 1942 р.: «...Це та ж програма, думав я, що її наша партія проводить з початку Великої Вітчизняної війни. Ось вона сила лєнінських ідей! Вони не вмирають»⁸.

Після визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників партійні організації розгорнули роботу по підготовці пропагандистів марксистсько-лєнінського вчення. На спеціальних курсах у

го Отечества. Л., 1942; Калинин М. И. Ленин о защите социалистического Отечества. — Большевик, 1943, № 2; Щербаков А. С. Под знаменем Ленина. М., 1942.

⁶ Семин В. П. Пропаганда ленинского идейно-теоретического наследия в годы Великой Отечественной войны. М., 1979, с. 13—14.

⁷ Там же, с. 15.

⁸ Красная звезда, 1965, 22 апр.

Києві пропагандисти вивчали теми «В. І. Ленін про виховання керівних партійних кадрів», «В. І. Ленін про політичну пропаганду»⁹. Програма двомісячних курсів підготовки комсомольських працівників ЦК ЛКСМУ в 1944 р. передбачала ознайомлення слухачів з такими темами: «Промова В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» на III з'їзді комсомолу», «В. І. Ленін про політичне виховання молоді» та ін.¹⁰

На допомогу самостійно вивчаючим марксистсько-ленінську теорію було створено лекторії, де в 1944—1945 рр. прочитано лекції, присвячені книгам В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», роз'яснювалося також значення «Квітневих тез», ленінського вчення про державу, про захист соціалістичної Вітчизни¹¹.

Ленінські праці вивчалися у вечірніх університетах марксизму-ленінізму, у вечірніх партійних школах, політшколах та гуртках. В університеті марксизму-ленінізму при Київському міськкомі КП(б)У, який працював з травня 1944 р., викладалися діалектичний та історичний матеріалізм, історія ВКП(б), історія народів СРСР, Великої Вітчизняної війни, міжнародних відносин¹². Про активність його слухачів може свідчити той факт, що на семінарі, присвяченому праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», з 120 присутніх виступило 58 чол.¹³

Особливого розмаху набирала пропагандистська діяльність в зв'язку з відзначенням ленінських роковин. Головне Політичне Управління Червоної Армії у своїх директивах зобов'язувало політоргани і партійні організації армії широко роз'яснювати всьому особовому складу історичну роль В. І. Леніна, зокрема в галузі воєнної науки¹⁴. Армійські комуністи брали також активну участь в агітаційно-масовій роботі серед трудящих. Так, у західних областях України для місцевого населення були прочитані лекції і доповіді на теми: «В. І. Ленін — засновник соціалістичної держави робітників і селян», «Ленінська національна програма і політика партії — основа дружби й братерства народів», «В. І. Ленін про значення єдності фронту і тилу», «Ідеї Леніна надихають радянський народ на подвиги в боротьбі з панамериканським фашизмом»¹⁵.

Ленінські дні урочисто відзначалися і в партизанських загонах. У 1943 р. в з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова в усіх загонах були заслухані доповіді «Дев'ятнадцять років без Леніна по ленінському шляху». В з'єднанні С. Ф. Маликова партизани святкували пам'ятні дати разом з населенням¹⁶.

Політична робота серед трудящих у зв'язку з відзначенням ленінських дат значного розмаху набрала у 1944—1945 рр. ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації республіки широко роз'яснювати трудящим роль В. І. Леніна як вождя і організатора Комуністичної партії,

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 195, арк. 41.

¹⁰ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 26, арк. 63, 65.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 18, спр. 326; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 308, арк. 40.

¹² Київська правда, 1944, 16 трав.

¹³ Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни. 1943—1945 рр. К., 1971, с. 28.

¹⁴ Центральний архів Міністерства оборони (далі — ЦАМО) СРСР, ф. 32, оп. 920625, спр. 8, арк. 1—2; оп. 920265, спр. 8, арк. 203—204.

¹⁵ Там же, ф. 236, оп. 2754, спр. 73, арк. 18.

¹⁶ Жученко І. Я., Савчук П. А. Деятельность партийных организаций партизанских формирований Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1980, с. 18.

закликав маси вивчати його твори, здійснювати ленінські заповіді¹⁷. Конкретних заходів у цьому напрямі вживали обласні партійні організації. Львівський обком партії ухвалив у квітні 1945 р. постанову «Про заходи в зв'язку з 75-річчям з дня народження В. І. Леніна», в якій підкреслювалася необхідність ширше пропагувати ленінські ідеї, розкривати історичне значення діяльності вождя народів СРСР і трудящих усіх країн. У містах і селах Львівщини проводилися урочисті збори, бесіди, демонструвались кінофільми «Ленін у жовтні», «Ленін у 1918 році», «Три пісні про Леніна», «Людина з рушницею» тощо¹⁸.

У ленінські дні створюваним в західних областях України колгоспам присвоювалося ім'я Леніна. Наприклад, на зборах колгоспників с. Сербицани Сокирянського району Чернівецької області всі присутні одностайно прийняли пропозицію назвати колгосп іменем великого вождя, який вказав єдиний шлях до об'єднання селянських господарств — шлях колективізації¹⁹.

У багатьох партійних організаціях проходили теоретичні конференції і співбесіди, на яких висвітлювались різні аспекти геніальних ленінських творів. Так, Ленінський РК КП(б)У м. Одеси в листопаді 1944 р. провів конференцію по книзі В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»²⁰. У Ворошиловграді в партійній організації управління капітального будівництва металургійного заводу ім. В. І. Леніна відбулася теоретична конференція, присвячена Квітневим тезам. В обговоренні заслуханих доповідей взяли участь 35 комуністів²¹. У парткомі було організовано виставку творів В. І. Леніна.

В столиці Радянської України — Києві протягом січня — червня 1945 р. тільки в Сталінському (нині Радянському) районі було проведено 110 конференцій та співбесід, де виступило 420 чол., а в Київському державному університеті за п'ять місяців їх відбулось 11. У Московському районі міста в січні 1945 р., крім загальної конференції, пройшли п'ять у первинних партійних організаціях²².

Ленінській теоретичній спадщині присвячувались і наукові сесії. В квітні 1945 р. на такій сесії, що відбулась в Академії наук УРСР, у доповідях порушувався ряд актуальних питань: «Ленінське вчення про електрифікацію країни», «Ленін і фізика» та ін. В Інституті педагогіки і удосконалення вчителів теми виступів пов'язувались із завданнями педагогічної науки²³.

Важливе місце в пропаганді ленінських ідей належало Центральному музею В. І. Леніна та його філіалам. Лише в січні 1945 р. музей відвідало 44 341 чол., з них понад 10 тис. воїнів Червоної Армії²⁴. «Перед світлою пам'яттю Леніна, — писав після відвідання музею гвардії сержант Земляний, — даю слово битися так, як учив нас В. І. Ленін... За святу справу Леніна не дамо пощади жодному фашисту»²⁵.

У квітні 1945 р. було відкрито Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Відновлення дорогої народу скрабниці у визволеному

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 785, арк.23; оп. 145, спр. 150, арк. 92.

¹⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 6, спр. 179, арк. 168.

¹⁹ Радянська Буковина 1945, 22 квіт.

²⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 14, спр. 322, арк. 11.

²¹ Социалистический Донбасс, 1945, 21 апр.

²² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 229, арк. 24, 98; оп. 3, спр. 352, арк. 15.

²³ Київська правда, 1945, 15 квіт.; Правда Украины, 1945, 22 апр.

²⁴ Пропагандист, 1945, № 7—8, с. 36.

²⁵ Большевик, 1944, № 1, с. 37.

Києві свідчило про велику життєву силу лєнінської дружби народів. Для музею В. І. Леніна в Києві передавалися експонати, макети, скульптури з Центрального музею, Тбіліського філіалу Інституту Маркса — Енгельса — Леніна, лєнінградської бібліотеки ім. Салтикова-Щєдріна. В оформленні залів брали участь московські художники, скульптори. У створення музею включилися десятки підприємств Москви²⁶. З 22 квітня до кінця 1945 р. музей відвідало 96 824 чоловік²⁷.

У поширенні матеріалів, присвячених В. І. Леніну, велику роль відіграло центральне й республіканське радіомовлення. 15 січня 1944 р. транслювалася інструктивна доповідь Д. З. Мануїльського в зв'язку з вшануванням пам'яті вождя. Цю передачу колективно слухали близько 12 тис. агітаторів²⁸. 22 квітня 1945 р. була організована республіканська радіопередача з музею В. І. Леніна в Києві²⁹.

В роки Великої Вітчизняної війни лєнінська тема була провідною в літературі й мистецтві. Образ Леніна оспівано в радянській поезії, зокрема в поемах «Домик в Шушенском» С. Щипачова, «Баллада о лєнинизме» І. Сєльвінського, «Баллада о памятникє» С. Маршакa, а також у віршах О. Берггольц, М. Тихонова та багатьох інших.

Значний вклад у лєнініану воєнних років внесли представники літератури й мистецтва Радянської України. 22 січня 1942 р. в «Правдє» було опубліковано вірш М. Рильського «Портрет Лєнина», а в 1943 р. інший його вірш — «Лєнин с нами» — надрукував журнал «Спутник агітатора». Газета «Література і мистецтво» 22 квітня 1945 р. вмістила поетичний твір М. Терещєнка «Його ім'я», в якому показано роль Лєніна як патхєнника боротьби радянського народу проти гітлєрівців. Великий стратег революції, за поетичним виразом А. Малишка, «проводжа полки до перемоги, добрим словом їх благословля»³⁰. Леніну присвяченє й одне з оповідань О. Корнійчука, написанє в роки війни. «З Лєніним в серці йшов народ наш в атаки під Москвою, з Лєніним у серці ми відстояли волзьку твердиню — Сталінград, з Лєніним в серці йшли солдати форсувати Дніпро. З Лєніним в серці добили ми фашистського звіра в його власному лігві — в Берліні», — писав автор³¹.

Широку популярність під час війни мали плакати з лєнінською тематикою: «Під прапором Лєніна — вперед до перемоги» А. Волошина, «Дух великого Лєніна і його переможний прапор надихають нас на Вітчизняну війну» Б. Мухіна та ін. У липні 1942 р. вийшов плакат українського художника І. Кружкова «Під непереможним прапором великого Лєніна — вперед до перемоги», а у 1944 р. художника Г. Бондарєнка — «Хай осяває вас переможний прапор великого Лєніна»³².

У визволєних областях України демонструвалися кінофільми про В. І. Леніна, що якраво змальовували образ великого вождя, кликали до перемоги.

Найсуровішій забороні та знищенню підлягало в роки фашистської окупації все, що було пов'язанє з ім'ям В. І. Леніна. Загарбники намагалися знищити твори вождя пролетаріату. Але радянські патріоти знаходили різноманітні способи для збереження від загарбників лєнінських праць. Так, коли фашисти окупували Миколаїв, завідуєча міською бібліотекою М. Ф. Краклінг встигла перенєсти усю суспільно-

²⁶ Радянська Україна, 1945, 15 квіт.

²⁷ Сафонова Є. В. Назв. праця, с. 72.

²⁸ Правда, 1944, 16 янв.

²⁹ Радянська Україна, 1945, 24 квіт.

³⁰ Малишко Андрій. Чотири літа: Поезія 1941—1945 рр. К., 1943, с. 14.

³¹ Цит. за кн.: Советский солдат — патриот, интернационалист. К., 1978, с. 124.

³² Лашкул З. В. Украинский советский плакат в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. К., 1962, с. 88, 108.

політичну літературу в напівзруйнований сарай і надійно сховала її. Особливо ретельно вона приховала твори В. І. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса. Відразу після визволення міста радянськими військами центральна міська бібліотека відновила свою роботу, завдяки збереженому книжковому фонду³³. Значну кількість творів основоположників марксизму-ленізму зуміли зберегти від окупантів багато інших радянських людей, серед них К. Непомняща — завідувача міською бібліотекою м. Первомайська (на Харківщині), З. Волянська і Ю. Панаевич — співробітники Уманської районної бібліотеки³⁴.

Ворогів, «вдираючись у радянські міста і села, накидалися, як дикі орди, на пам'ятники В. І. Леніну. Руйнуючи їх, вони розраховували знищити у свідомості людей його образ, його ідеї, прагнули викоринити їх велику надихаючу і організуючу силу»³⁵. Хвилюючими сторінками увійшли в літопис Великої Вітчизняної війни численні факти, коли трудящі нашої країни рятували від знищення пам'ятники і бюсти Володимира Ілліча. У селі Ліновця Ніжинського району було створено одну з перших на Чернігівщині сільськогосподарську комуни, яку назвали ім'ям В. І. Леніна. В 1937 р. ліновчани спорудили біля сільради пам'ятник Іллічу. Коли у вересні 1941 р. у село вдерлися фашисти, вони зруйнували постамент, скинули на землю бюст. Та фашистам не вдалося його знищити. Двоє підлітків — Катерина Чапенко і Володимир Гудзенко, вибравши зручний момент, зуміли перенести бюст до колгоспного саду і закопати його. Юним патріотам не пощастило дожити до радісного визволення: Катю фашисти розстріляли, а Володя загинув у концераційному таборі. Мати і сестра Володимира після визволення села у вересні 1943 р. відкопали погруддя В. І. Леніна і встановили його³⁶.

У жовтні 1941 р., коли гітлерівці наближалися до Сум, місцеві жителі сховали мармуровий бюст Ілліча і зберегли його. Незабутнім подвигом підпільників з Славути П. Сокола та І. Ільгунаса стало збереження бюста В. І. Леніна, який фашисти намагалися розшукати і знищити. Аналогічні вчинки здійснили старий робітник Г. Ф. Струтинський з Радомишля на Житомирщині, робітники шахти «Холодна балка» (Макіївка), колгоспники с. Межирічка Кіровоградської і с. Михайлівка Сумської областей та багато інших радянських патріотів³⁷.

Свідченням беззавітної відданості і вірності соціалістичній Вітчизні, своєму вождеві, його заповітам у тяжкі роки окупації стало й збереження радянськими людьми портретних зображень В. І. Леніна. Жителька с. Сунки Смілянського району на Чернігівщині Є. Г. Тимошенко врятувала від знищення фашистами сімейну реліквію — портрет Володимира Ілліча, що був подарований їй в 1925 р. у день весілля комсомольською організацією. Із зображенням В. І. Леніна разом з своїми дітьми вона зустріла радянських воїнів-визволителів. Ризикуючи життям, зберегли в умовах окупації портрети вождя робітник з Львівської області І. Бойко, селянин з Станіславської області О. Костик, вчителька з Ворошиловградської області Н. Баришко³⁸. Бійці

³³ Радянська Україна, 1969, 22 квіт.

³⁴ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 255.

³⁵ Большевик, 1944, № 1, с. 37.

³⁶ Правда, 1969, 29 окт.

³⁷ Див., наприклад: Коваль М. В. Указ. соч., с. 255; Пам'ятники України, 1970, № 2, с. 27—39; Правда, 1965, 19 марта.

³⁸ УІЖ, 1969, № 5, с. 26; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 6, спр. 85, арк. 224; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 150, арк. 14.

партизанського загону ім. В. І. Леніна, перебуваючи в катакомбах Аджимушкаю, свято, як прапор берегли зображення вождя. Дорогий образ Ілліча зігрівав їм душу, допомагав долати труднощі, зміцнював віру в перемогу³⁹.

І таких прикладів можна навести безліч. Захищаючи ідеї ленінізму, відстоюючи соціалізм, трудящі Радянської України ще раз підтвердили правоту ленінських слів про те, що «...більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»⁴⁰.

Воїнів, які визволяли Україну, збережені портрети В. І. Леніна кликали на подвиги, вливали у них нові сили. Газета «Сталінський прапор» 4-го Українського фронту 21 січня 1944 р. надрукувала статтю рядового С. Арістархова, у якій він писав: «...Як побачу портрет Ілліча у селі чи місті, яке ми тільки-но відбили, здається мені, що йде Ленін попереду своїх солдат. Ми ще бій ведемо, а він вже — там. Дивиться добрими, пильними очима своїми прямо в серце твоє. І неспівчужність, і боягузтво або інша малодушність від одного тільки погляду Ілліча вмирають».

Виявом сердечної любові трудящих України до великого Леніна було закладення пам'ятників йому. Так, у квітні 1944 р. у Дніпропетровську відбувся багатолюдний мітинг, присвячений такій події. Ті, хто виступав на ньому з величезною любов'ю говорили про В. І. Леніна, роль його ідейної спадщини у розгромі ворога⁴¹. 16 квітня 1945 р. Львівський обком Компартії України ухвалив рішення про спорудження пам'ятника Іллічу у Львові. Його закладення відбулося у день 75-річчя з дня народження Володимира Ілліча⁴².

У роки Великої Вітчизняної війни було ще раз переконливо доведено, що ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни — найглибше джерело небаченого раніше в історії війни патріотичного піднесення народу, його трудового героїзму.

У ленінські дні, на честь інших пам'ятних дат, пов'язаних з ім'ям В. І. Леніна, трудящі Радянської країни ставали на трудові вахти. 75-річчя з дня народження В. І. Леніна колективи промислових підприємств, працівники сільського господарства ознаменували великими трудовими досягненнями. Наприклад, 22 квітня 1945 р. зміна майстра М. Панкратенка і сталевара І. Тонконога із заводу ім. Дзержинського завершила плавку сталі за 7 год. 15 хв. замість передбачених 9 год. Ставши на вахту, зміна майстра В. Чагова і сталевара О. Затори вирішила випередити колег і свого слова дотримала: плавка була закінчена за 7 год., зверх плану видано 5 тис. т сталі⁴³.

Підприємства, колгоспи, радгоспи, МТС, які носили ім'я Леніна, демонстрували зразки високопродуктивної праці. Так, робітники лисичанського заводу «Донсода» з липня 1944 р. по лютий 1945 р. 6 разів завойовували перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Наркомату хімічної промисловості⁴⁴. Перехідний Червоний Прапор ДКО було вручено колективу заводу «Ленінська кузня», який достроково, 17 грудня 1943 р. відремонтував товарно-пасажирський пароплав «Ілліч». Під час ремонту особливо відзначилася бригада Білоусова, яка виконувала завдання на 400%⁴⁵.

³⁹ Щербак С. М. Боевая слава Керчи. Симферополь, 1977, с. 59—60.

⁴⁰ Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові газети «Folkets Dagblad Politiken» 1 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 456.

⁴¹ Труд, 1944, 24 апр.

⁴² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 27, арк. 46.

⁴³ Зоря, 1945, 22 апр.

⁴⁴ Ворошиловградская правда, 1945, 22 апр.

⁴⁵ Історія Києва. К., 1960. Т. 2, с. 578, 616.

Ленінські ідеї запалювали радянських воїнів на подвиги у боях. З ім'ям В. І. Леніна героїчно билися захисники Радянської Вітчизни, зокрема легендарний гарнізон Брестської фортеці. У мужніх захисників цитаделі в умовах смертельних боїв дбайливо зберігався 8-й том третього видання творів вождя. Ця книга дійшла до нас з напівзотлілими сторінками і яскраво свідчить про значення полум'яних ленінських слів для радянських людей⁴⁶⁻⁴⁷.

У боях за Сталінград серед багатьох героїв брав участь Ф. Яковлев, який був секретарем комсомольської організації однієї з рот 13-ї гвардійської дивізії під командуванням О. І. Родимцева. У скрутну хвилину, коли ворожі танки намагалися прорвати лінію оборони, Ф. Яковлев взяв дві протитанкові гранати і піднявся на весь зріст. З словами «Ні кроку назад, товариші!» він кинув першу гранату в головну фашистську машину, яка тут же запалала. Комсомолец готувався кинути другу гранату, але був вражений кулею. Його подвиг надихнув інших бійців, які відбили несамовиту атаку фашистів. Після бою у медальйоні Ф. Яковлева товариші знайшли папірець з текстом вірша героя. «Моя клятва» — такий заголовок мали його прості, але щирі поетичні роздуми. Вірш починався такими рядками:

Я партии сын, и Отчизна мне мать,
Отец мой — любимый наш Ленин.⁴⁸

Безсмертний образ великого Леніна, його ідеї захисту соціалістичної Вітчизни надихали радянських воїнів у боях за визволення рідної Батьківщини. Так, масовий героїзм у боях проти німецько-фашистських загарбників виявили воїни 24-ї Самарсько-Ульяновської Залізної стрілецької дивізії, визволяючи від гітлерівців українську землю. Герой Радянського Союзу В. П. Майборський, який повторив подвиг О. Матросова і залишився живим, пише: «...Служити в Залізній і не виявляти справжнього героїзму було неможливо. Адже дивізія була створена за вказівкою Леніна в 1918 році. Вона визволяла від білогвардійців Симбірськ — рідне місто Володимира Ілліча, пройшла великий шлях у період Великої Вітчизняної війни»⁴⁹. За героїзм і мужність у боях під час форсування Дніпра боєць 1-го Українського фронту П. Полонський був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Пізніше у фронтовій газеті «За честь Батьківщини» він писав: «Тепер на моїх грудях горить орден Леніна, найвеличнішого з найвеличніших людей в світі. Велике моє щастя, безмежна радість. Світлий образ Ілліча палає у моєму серці. Він осіняє мене у боях за Батьківщину, надихає і кличе на нові подвиги»⁵⁰.

У складі Українських фронтів билися воїни, яким довелося бачити і чути В. І. Леніна. Їх спогади про Ілліча публікували фронтові, армійські і дивізійні газети. Так, рядовий М. Нікулін, член ВКП(б) з 1918 р. який брав участь у роботі III з'їзду комсомолу, писав: «Понад 20 років тому я бачив Леніна. Але його образ і сьогодні не згас у моїй пам'яті. Він завжди зі мною, і коли я їду в бій, перед моїми очима постає величний образ Леніна»⁵¹.

Безліч воїнів Червоної Армії пронесли через усі битви Великої Вітчизняної портрети Володимира Ілліча, які давали їм сили, мужність і відвагу. У філіалі Центрального музею В. І. Леніна у Тбілісі є фото-

⁴⁶⁻⁴⁷ Стояли насмерть. Минск, 1976, с. 5.

⁴⁸ Чуйков В. И. Нас вдохновил великий Ленин. — Коммунист, 1980, № 9, с. 90.

⁴⁹ В боях за Карпати. Ужгород, 1975, г. 170.

⁵⁰ За честь Родины, 1944, 20 янв.

⁵¹ Сталинское знамя, 1944, 21 янв.

графія В. І. Леніна з написом командира взводу 975-го стрілецького полку В. О. Нефедьєва, який загинув під час визволення Кривого Рога: «...Іду в бій, ти зі мною, вмираю комуністом, дорогий батьку»⁵². Моряк О. Божок, залишаючи Севастополь, дав клятву перед портретом Леніна: «Ми ще повернемося, правду кажу, Ілліч, ми повернемося». Він проніс портрет вождя через усі бої і одним з перших увірвався в місто Севастополь в лавах його визволителів⁵³⁻⁵⁵.

Підготовка і проведення останньої операції Великої Вітчизняної війни — Берлінської — співпали з 75-річчям з дня народження В. І. Леніна. «У ці дні, — згадував Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, — ...вся виховна робота у військах була одухотворена ім'ям вождя революції»⁵⁶. Газети 1-го і 2-го Білоруських, 1-го Українського фронтів опублікували статті про засновника Комуністичної партії і Радянської держави, організатора Червоної Армії — В. І. Леніна. В агітаційно-масовій роботі з воїнами широко використовувалися статті «Під прапором Леніна», «Ленін — великий організатор Радянської держави», «Ленін — натхненник захисту соціалістичної Вітчизни», опубліковані в «Правді»⁵⁷. У військах були проведені урочисті збори, присвячені ювілею Володимира Ілліча, семінари політпрацівників, агітаторів, парторгів і комсомольців, збори членів агітколлективів. Всюди проводилися лекції, доповіді і бесіди на різні теми, під час яких розкривалася непереможна сила ідей ленінізму⁵⁸.

Майже у всіх підрозділах, що увірвалися в столицю фашистського рейху, з'явилися червоні полотнища з такими словами: «На прапорі гвардії — Ленін!», «В серці гвардійців — Ленін!» Листівки-«блисканки» мали заголовок: «Перший залп по Берліну програв напередодні ленінської річниці!»⁵⁹.

З ім'ям Володимира Ілліча Леніна радянський народ здобув все-світньо-історичну перемогу над фашистською Німеччиною. 30 квітня 1945 р. о 22 год. 50 хв. над рейхстагом замайорів прапор Перемоги. Як говорив товариш Л. І. Брежнєв: «Це був... безсмертний прапор Жовтня; це був великий прапор Леніна...»⁶⁰ Подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні став яскравим свідченням величезної життєвої сили ленінізму, торжеством ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни.

А. Н. Вербилло

ПРОПАГАНДА ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ ЗАЩИТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОТЕЧЕСТВА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье на большом фактическом материале освещается деятельность партийных организаций фронта и тыла в период Великой Отечественной войны по пропаганде ленинского идейно-теоретического наследия, в частности учения В. И. Ленина о защите социалистического Отечества.

⁵² Известия, 1980, 23 авг.

⁵³⁻⁵⁵ Деснянська правда, 1945, 21 січ.

⁵⁶ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1978, с. 292.

⁵⁷ Правда, 1945, 21 янв., 21, 23 апр.

⁵⁸ ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 165, арк. 174.

⁵⁹ Огонек, 1980, № 17, с. 27.

⁶⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 88.

ПОВІДОМЛЕННЯ

3 історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

БОРІТЬБА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДОНБАСУ (1943—1945 рр.)

М. І. КРАВЧУК (Київ)

Відбудова у ході Великої Вітчизняної війни зруйнованої фашистськими окупантами промисловості, передусім Донецького басейну, мала виїзткове значення для перемоги над ворогом і підвищення життєвого рівня населення визволених районів.

Відступаючи під ударами радянських військ, гітлерівські загарбники перетворили Донбас у суцільні руїни. Завдані збитки становили близько 50 млрд. крб.¹, зокрема у вугільній промисловості — 13 млрд. крб. (у цінах 1943 р.). Всі 882 шахти, в тому числі 324 основні та 31 новобудова, були розгромлені й затоплені². Знищено складну систему водопостачання, висаджено в повітря земляні греблі. Майже повністю були зруйновані всі заводи вугільного машинобудування і рудоремонтні підприємства, вся мережа зв'язку та залізничного транспорту. А хіба можна підрахувати, як відзначав Л. І. Брежнев, «ту величезну працю, думку, талант, що їх вклали багато поколінь наших людей у створення величезних матеріальних і духовних цінностей, знищених фашистами»³. Потрібні були героїчні зусилля, щоб з руїн та попелу підняти Донбас, відродити могутню вугільно-металургійну базу країни.

На визволений Червоною Армією територію басейну, як і в інших тимчасово окупованих районах, відновлювали свою діяльність насамперед партійні органи та Ради депутатів трудящих, а також профспілкові, комсомольські та інші громадські організації. ЦК ВКП(б) постійно піклувався про їх зміцнення, допомагав вирішувати назрілі питання відбудови народного господарства. Лише в 1943 р. ЦК ВКП(б) відрядив у визволений від ворога райони Сталінської, Ворошиловградської, Ростовської областей 3262 партійних, радянських, господарських і комсомольських працівники⁴.

Важливу роль у відродженні Донецького басейну відіграла історична постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», постанови Державного Комітету Оборони про відновлення вугільних шахт, металургійних, хімічних заводів, енергетичної бази Донеччини.

¹ Буцко Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине и восстановления народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны.

² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 155, арк. 11.

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. І, К., 1971, с. 135.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 8, спр. 240, арк. 42; Молот, 1943, 20 вересня.

Одним з першочергових завдань було відтворення робітничих кадрів Донбасу, яким війна завдала тяжких втрат. Тут залишилось тільки 10 проц. довоєнної кількості робітників⁵. 1943—1945 рр. були періодом бурхливого зростання робітничих рядів, масового поповнення їх за рахунок міського непрацюючого населення (жінок, молоді, пенсіонерів тощо), реєвакуйованих робітників, колгоспників, демобілізованих воїнів, колишніх партизанів, підпільників. На кінець війни чисельність робітників Донбасу становила 1,4 млн. чоловік, зокрема в кам'яновугільній промисловості — 352,4 тис., у чорній металургії та виробництві вогнетривів — близько 100 тис., у коксохімічній промисловості — 48,5 тис., машинобудуванні й металообробці — 206,2 тис., у промисловому будівництві — 432 тис., на електростанціях та підстанціях — 9 тис. чоловік та ін.⁶

У перший та другий періоди війни, як показують дослідження, йшло швидке переміщення робочої сили в галузі військового виробництва й пов'язані з ним. У ході відбудови економіки районів, що потерпіли від німецько-фашистської окупації, поступово почався перехід кадрів у сферу виробництва невійськової продукції, особливо на будівництво, машинобудівні підприємства, в легку й харчову промисловість і т. д. За прикладом колишніх забійників прославленої горлівської шахти «Кочегарка» на роботу повертались старі гірники і передавали свій досвід молоді. Так, на «Кочегарці» активно включились у працю 22 забійники-ветерани⁷.

Почин гірників було підхоплено в металургійній, коксохімічній та інших галузях промисловості й на залізничному транспорті. Потомствені робітники відіграли виняткову роль у відбудові провідних галузей індустрії Донбасу. Навколо них формувалось ядро нових кадрів басейну. За патріотичним почином комсомолок горлівської шахти ім. Калініна Ніни Кузьменко, Марії Гришутіної у жовтні 1943 р. сотні дівчат і жінок брались за обушки й спускались у забій, добре розуміючи, що вугілля — це велика допомога фронту. У травні 1944 р. на шахтах Донбасу серед робітників, зайнятих на видобутку вугілля, жінок становили 42,6%, а серед тих, що працювали на поверхні, — 55,9%⁸.

Юнаки і дівчата стали гідним поповненням робітничих рядів Донбасу. ЦК ВЛКСМ, комсомольські організації України провели в цьому напрямку величезну роботу. За період з 1943 р. до закінчення війни лише за путівками комсомолу в Донбас було направлено понад 100 тис. комсомольців. Загалом, враховуючи місцеву молодь, у відбудові Всесоюзної Кочегарки в роки війни брали участь 200 тис. добровольців — членів ВЛКСМ, які представляли 23 національності СРСР⁹. Питома вага молоді серед донецьких робітників зросла до 50—60%, а по деяких галузях — до 80%, тоді як по країні молодь становила 40—55% трудящих основних галузей промисловості¹⁰.

Найважливішим джерелом швидкої відбудови Донецького басейну була дружба народів, цементуючою силою якої є багатонаціональний

⁵ Юрчук В. І. Боротьба КП(б) України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952). К., 1963, с. 76.

⁶ Підраховано автором за даними ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 48; ПАРО, ф. 9, оп. 54, арк. 10.

⁷ Партійний архів Донецького обкому Компартії України (далі — ПАДО), ф. 326, оп. 1, спр. 681, арк. 153.

⁸ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2865, оп. 1, спр. 2, арк. 79.

⁹ История СССР, 1960, № 4, с. 95; Социалистический Донбасс, 1968, 8 сентября.

¹⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 4. М., 1962, с. 596; ПАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 66, арк. 48; спр. 84, арк. 277.

робітничий клас СРСР на чолі з Комуністичною партією. Згадуючи про відродження «Запоріжсталі», Л. І. Брежнев писав, що «поруч з будівельним майданчиком стояли палатки з написами «Горький», «Рига», «Ташкент», «Баку», «Далекий Схід»... З Горького йшли вантажні машини, Архангельськ постачав шпали, Ярославль — електромотори, Баку і Грозний — бітум та інші нафтопродукти. Верстати надходили до нас з Москви, рейки — з Кузнецька...»¹¹. Аналогічну картину можна було спостерігати й у Донбасі.

Масовий рух допомоги Донбасу набрав всенародного характеру. Робітники всіх радянських республік, передусім трудящі Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру, Поволжя, внесли свій вклад у героїчну боротьбу за відродження Всесоюзної Кочегарки. Були створені спеціальні шефські комітети при обкомах, міськкомах і райкомах партії. Шефство над відбудовою Донбасу взяли шахтарі міста Тайги Кемеровської області. Трудящі Кузбасу палко підтримали заклик: «Допоможемо швидше відродити Донбас, залікувати тяжкі рани Всесоюзній вугільній кочегарці!»¹². Зокрема, з Кемеровської області туди було відправлено протягом 1943—1944 рр. близько 50 вагонів з обладнанням, інструментами, речами домашнього вжитку, а також 16 тис. голів великої рогатої худоби, овець, свиней і 11 млн. крб., зібраних з особистих заощаджень трудящих¹³.

Шахтарі Підмосковного вугільного басейну допомагали донецьким гірникам, ділились досвідом відбудовних робіт. У 1943 р. з Москви на постійну роботу в Донбас для відновлення машинобудівних заводів було послано 300 кваліфікованих робітників і 700 робітників електротехнічних спеціальностей терміном на півроку¹⁴. Комсомольці й молодь Московської і Тульської областей взяли шефство над двома вугільними трестами Донецького басейну. Ленінградці виступили ініціаторами дострокового виконання замовлень для Донбасу¹⁵. Понад 30 ленінградських заводів виконували замовлення для підприємств вугільної промисловості¹⁶.

Неоцінний вклад у відродження Донбасу внесли трудівники Уралу. Робітники Челябінської області одними з перших відправили на відбудову донецької вугільної промисловості 400 висококваліфікованих робітників, 700 спеціалістів з ремісничих училищ, а також близько 200 вагонів різного обладнання, матеріалів та інструментів¹⁷. Кизилівські гірники послали в Донбас 150 кваліфікованих електриків, слюсарів, токарів, направили донецьким шахтарям 18 вагонів з устаткуванням¹⁸. Робітники, інженери 2-го уральського заводу гірничошахтного обладнання за своєю ініціативою сконструювали потужний насос для відкачування води з донецьких шахт, який перевершував імпортні зразки¹⁹.

Колективи найбільших у країні Кузнецького і Магнітогорського металургійних комбінатів, які зобов'язались достроково виконати державні плани, водночас подавали шефську допомогу зруйнованій фашистськими окупантами чорній металургії Донбасу. Так, робітники Кузнець-

¹¹ Брежнев Л. І. Відродження. К., 1978, с. 35—36.

¹² ПАДО, ф. 326, оп. 5, спр. 58, арк. 59.

¹³ Підрахунки автора за матеріалами партархіву Кемеровського обкому КПРС (ф. 75, оп. 2, спр. 532, арк. 52—55; спр. 836).

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2017, арк. 4—15; Архів ЦК ВЛКСМ, ф. Відділ робітничої молоді, 1954, спр. 29, арк. 31.

¹⁵ Ленинградская правда, 1947, 12 июня.

¹⁶ Труд, 1944, 30 декабря.

¹⁷ Радянська Україна, 1944, 7 квітня; Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, т. 2. М., 1957, с. 28—29.

¹⁸ Труд, 1943, 26 декабря.

¹⁹ Известия, 1943, 23 ноября.

кого металургійного комбінату, не обмежуючись збиранням коштів, вирішили до кінця 1943 р. відробити на користь донбасівців 5000 діб понаднормово і в ці додаткові години виготовити необхідне устаткування, інструменти, деталі²⁰. Монтажники підприємства «Стальконструкція» виготовили велику кількість унікальних виробів для металургійних і машинобудівних заводів Ростовської, Ворошиловградської і Сталінської областей. Крім того, в 1943 р. у Донбас було послано 150 інженерів, техніків і 1000 кваліфікованих робітників²¹.

Ленінградський завод «Електросила», незважаючи на винятково тяжкі умови блокади, першим почав будувати потужні турбогенератори для ряду донецьких електростанцій (Шахтинської, Зуївської, Штерівської, Кадіївської та ін.). За роки війни їх було виготовлено 15, а загалом у цей час з Ленінграда в Донбас відправлено близько 2000 вагонів різного обладнання. Про трудовий подвиг ленінградців нагадують, зокрема, такі написи на генераторах: «Виготовлено під час блокади»²².

Разом з російським народом величезну допомогу у відродженні Донбасу подавали трудящі, передусім робітничий клас, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Киргизії, Узбекистану та інших республік. Так, відразу ж після визволення басейну з Караганди на донецькі шахти виїхали сотні інженерів, техніків, гірників, щоб узяти безпосередню участь в їх відбудові. З Казахстану в Донбас було направлено також 550 партійних і радянських працівників. Представники робітничого класу всіх республік СРСР виявили справді братерську солідарність, активно включившись у всенародний рух за відновлення індустріальної могутності Всесоюзної Кочегарки.

Велику роль у подоланні наслідків окупації відіграло й колгоспне селянство, яке підтримало трудящих Донбасу не тільки продуктами сільського господарства, а й робочою силою. За почином колгоспників артїлі «Заповіт Ілліча» Полтавської області широко розгорнулось шефство колгоспів Української РСР над шахтами і заводами. За два місяці з визволених областей республіки було відправлено шахтарям близько 2 тис. тонн зерна й борошна, 5 тис. тонн овочів, 6 тис. тонн жирів та інших продуктів. Лише на шахти комбінату «Донецьк-вугілля» прибуло до 40 тис. добровольців з Чернігівської, Запорізької, Полтавської, Сумської та інших областей. Оволодівши шахтарськими професіями, вони разом з кадровими робітниками відбудовували зруйновані підприємства²³.

Радянська технічна інтелігенція теж зробила вагомий внесок у відродження індустрії визволених від ворога районів. Науковою розробкою відродження вугільної промисловості Донбасу керували академіки А. А. Скочинський, А. М. Терпигорев, Л. Д. Шев'яков, металургії, машинобудування та інших галузей — акад. С. Г. Струмилін, І. П. Бардін, транспорту — академік В. Н. Образцов. Бюро генерального плану відбудови шахт Донбасу, створене при Наркоматі вугільної промисловості й очолюване А. М. Терпигоревим, розробило наприкінці 1941—1942 рр. основні положення про відбудову і перспективи дальшого розвитку басейну по всіх галузях шахтного господарства²⁴. Визначна за-

²⁰ Комсомольская правда, 1943, 7 декабря.

²¹ Социалистический Донбасс, 1943, 11 декабря.

²² Социалистический Донбасс, 1948, 8 сентября; Україна Радянська. К., 1964, с. 11; Ежов В. А. Восстановление угольного бассейна в 1943—1945 гг. — Вестник Ленинградского университета, 1956, № 14, вып. 3, с. 27.

²³ Социалистический Донбасс, 1944, 11 июня.

²⁴ Левшин Б. В. Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1966, с. 89; Социалистический Донбасс, 1945, 29 мая.

слуга в швидкому відновленні металургійної, машинобудівної, електро-технічної промисловості Донбасу та інших районів, що зазнали руйнування, належить колективу Інституту електрозварювання АН УРСР, який очолював тоді Герой Соціалістичної праці академік АН УРСР Є. О. Патон.

З початку 1943 р., тобто після визволення Червоною Армією Ростовської Ворошиловградської областей, на території яких розташовані шахти трестів «Ростоввугілля», «Шахтантрацит», «Краснодонвугілля» та інші, вугільна промисловість Донбасу стала відроджуватись, а з повним визволенням басейну цей процес відбувався бурхливими темпами. В грудні 1943 р. на відбудові та експлуатації шахт працювало понад 40 тис. чоловік, на початку 1944 р. — 194 тис., а на кінець війни — близько 300 тис.²⁵ З 882 шахт, зруйнованих окупантами, до кінця війни були відбудовані й заново споруджені 123 основні великі шахти і 506 середніх та малих. У басейні широко розгорнулось соціалістичне змагання за якнайшвидше відновлення вуглевидобутку, за максимальну допомогу фронту. За ініціативою гірників шахти «Новомушкетове» Сталінської області знову розпочалось змагання між шахтарями Донбасу й нафтовиками Баку.

На відбудовних роботах гірники показували зразки трудового героїзму, з'являлись нові імена передовиків праці, яких знала вся країна. Про ці дні згадує у своїй книзі легендарний шахтар, Герой Соціалістичної Праці О. Г. Стаханов. Ось один з таких прикладів: окупанти замінували шахту тресту «Куйбишеввугілля» і завалили її похилий стовбур. Кріпильники Новиков, Ячменьов, Пеньков та інші гірники, ризикуючи життям, більш як три доби розчищали завал і звільнювали вхід до шахти. Мужність і відвагу виявили й гірники, які відбудовували шахти тресту «Краснодонвугілля». Вони довели своєю працею, що є гідними пам'яті загиблих земляків — героїв-молодогвардійців. Як писав О. Г. Стаханов, гвардійці підземного фронту здійснили небачений подвиг: відродили гірничі виробки, відкачали із затоплених шахт цілі моря води. Героїчною працею відзначилась і шахтарська молодь, що становила понад 50% всіх робітників, передусім комсомольці, як, наприклад, забійник І. Панащатенко та багато інших²⁶.

По всій країні пролунала слава про майстрів високої продуктивності праці, що виконували і перевиконували норми від 100 до 5000 проц. Це забійник шахти № 19—20 тресту «Артемвугілля» М. Н. Афонін, забійниця М. С. Гришутіна, яка працювала там же, передовики вуглевидобутку Л. Т. Голоколов і А. Ф. Селютін (шахти № 28 тресту «Фрунзевугілля» і Замковська—Ігольна тресту «Брянськвугілля») та багато інших. Найбільш ефективним виявилось соцзмагання за професіями. Почесне звання «Майстер вугілля у дні Вітчизняної війни» на 1 лютого 1944 р. завоювало 1600 робітників комбінату «Сталінвугілля» та 860 — комбінату «Ворошиловградвугілля». При цьому змагались між собою не лише гірники однієї шахти, але й цілі колективи шахтарів навіть різних басейнів. Так, бригада Л. Т. Голоколова виборювала першість у бригади уральського шахтаря П. К. Поджарова²⁷.

Долаючи величезні труднощі (нестачу робочої сили, електроенергії, кріпильного лісу, механізмів тощо), шахтарі вже в 1943 р. добува-

²⁵ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, т. 2, М., 1957, с. 29—32.

²⁶ Стаханов А. Г. Жизнь шахтерская. К., 1975, с. 177—179, 181, 182.

²⁷ Правда Украины, 1944, 6 и 12 мая; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3, К., 1975, с. 197—202.

ли щодоби 32,1 тис. тонн вугілля, в 1944 р. — понад 60 тис., а на кінець війни — 114,5 тис. тонн²⁸. Слід відзначити, що в 1945 р. всі шахти Ростовської області (за винятком шахти ім. Артема) були відбудовані й давали вугілля стільки ж, як і до війни²⁹. 34 основні шахти Сталінської та Ворошиловградської областей також не лише досягли довоєнного рівня вуглевидобутку, але й значно перевищили його. Серед них — шахти № 10 «Чекіст» тресту «Сталінвугілля», «Родуч-Великан» тресту «Горлівськвугілля», «Новомушкетове» та ряд інших³⁰. Це стало можливим, тому що відновлення велось в умовах перемігшого соціалізму, на основі передової техніки, використання багатого досвіду, здобутого в роки мирного будівництва та під час війни. Всього за 1943—1945 рр. гірники Донбасу дали країні близько 60 млн. тонн вугілля³¹. На кінець війни Донбас знову став провідним вугільним басейном країни. Питома вага його в загальносоюзному вуглевидобутку з 4,8% в 1943 р. зросла до 25,1%³².

Яскравою сторінкою відродження Донбасу була відбудова електростанцій першої черги й решти підприємств електроенергетики, від яких залежав успіх усієї гігантської роботи трудящих важкої, військової та інших галузей промисловості. 16 жовтня 1943 р. була повністю відновлена Шахтинська ГРЕС, яка дала ток не тільки шахтам, а й підприємствам Ростова та Новочеркаська³³. З вересня 1943 р. окупанти були вигнані Червоною Армією з території, де розташована Зуївська ГРЕС, а 9 січня 1944 р. ця електростанція — енергетичне серце Донбасу — стала до ладу. В 1944 р. почала також діяти Кам'янська ТЕЦ. «Азчоренерго»³⁴. Того ж року дали енергію Северодонецька, Штерівська та інші електростанції.

Відновлена потужність турбогенераторів «Донбасенерго» на кінець 1945 р. становила 44% довоєнного рівня. До того часу в межах басейну було відбудовано й споруджено 101 підстанцію, тобто 90% довоєнного рівня³⁵. Робітники — енергетики Донбасу з честю виконали свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною.

Величезних успіхів у ході війни домоглись трудящі Донбасу в справі піднесення металургійної промисловості. Початок відбудовних робіт було покладено колективом найстарішого Красносудинського металургійного заводу Ростовської області. 20 вересня 1943 р. доменна піч № 6 перша на Півдні дала плавку. В 1944 р. металурги Красного Сулина видали сталі в 6 разів, прокату — в 20 разів більше, ніж в 1943 р. У чотири рази зріс випуск продукції у відбудованих цехах вогнетривів та ливарному³⁶.

У грудні 1943 р. через три місяці після вигнання окупантів, у Єнакіївому стали до ладу домни № 6 і 4. За ініціативою єнакіївських металургів у Донбасі ширилось соціалістичне змагання під лозунгом: «Доб'ємося скорочення строків введення в експлуатацію домен, мартенів, прокатних станів». За рік на підприємствах міста було створено

²⁸ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, т. 2, с. 29; Правда Украины, 1945, 19 октября; Архів Ради Міністрів УРСР. Сектор інформації Управління справами, с. 2; Партархів Ростовського обкому КППС. Матеріали IV обласної партконференції, ф. 9, оп. 27, спр. 15, арк. 39—40.

²⁹ Молот, 1945, 8 декабря; Возрождение Советского Дона. Ростов, 1946, с. 6—7. ³⁰ Правда Украины, 1945, 19 октября.

³¹ Підраховано автором за даними архіву Ради Міністрів УРСР та партархіву Ростовського обкому партії (ф. 9, оп. 27, спр. 15, арк. 39—40).

³² Кравченко Г. С. Военная экономика СССР. 1941—1945 гг. М., 1963, с. 247. ³³ Красный шахтер, 1943, 2 октября.

³⁴ Таганрогская правда, 1944, 12 августа.

³⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 7869, оп. 2, спр. 142, арк. 5.

³⁶ Пять лет спустя. Ростов, 1948, с. 65—66.

250 молодіжних бригад, де працювало близько 5 тис. юнаків і дівчат. 130 бригадам було присвоєне звання фронтових. Уже 8 січня 1944 р. дали перший прокат блюмінг і рейкобалковий стан «800», а 16 січня на конверторі бесемєрівського цеху була одержана перша сталь³⁷. Таким чином, відновився повний металургійний цикл — виробництво чавуну, сталі й прокату³⁸.

Швидкими темпами йшла відбудова Макіївського металургійного заводу ім. Кірова — «Південної Магнітки». Уже через місяць після визволення міста на цьому підприємстві випустила першу плавку мартенівська піч № 2, а незабаром ще три печі дали продукцію. 21 липня 1944 р. була відбудована й задута одна з найбільших у Донбасі доменна піч № 2 Макіївського металургійного заводу.

Надзвичайно складну роботу провели робітники, інженери і техніки маріупольських заводів «Азовсталь» та ім. Ілліча. На «Азовсталі» гітлерівці перед відступом підірвали доменну піч № 4. Щоб розібрати таку велику споруду і побудувати нову, потрібні були 6 роки. Але радянські інженери А. С. Камінський, М. Г. Корнеєв та інші запропонували і здійснили сміливий проект — домна вагою 1300 тонн була піднята за допомогою потужних гідравлічних домкратів і поставлена на фундамент. Нічого подібного будівельна практика доти не знала³⁹. Під час відбудови Маріупольського заводу справжній патріотизм виявила Тамара Толмачова, дочка розстріляного фашистами начальника мартенівського цеху Н. М. Толмачова. Вона разом із своїми подругами — В. Святченко, М. Парталою працювала на відновленні заводу, потім стала до мартена. Лише за три місяці бригада виплавила понад 500 тонн сталі⁴⁰.

Широким фронтом велись роботи на Таганрозькому металургійному заводі ім. Андрєєва, Сталінському, Краматорському, Алчевському та інших заводах Донбасу. Успішному виконанню виробничих завдань, введенню в дію нових потужностей сприяло соцзмагання металургів Донбасу та Сибіру й Уралу⁴¹.

На кінець війни тільки в Донецькій області було відбудовано й здано в експлуатацію 9 доменних та 20 мартенівських печей, 2 бесемєрівських конвертори, 15 прокатних і 3 трубопрокатних стани, діяли також 50 коксових батарей, 10 заводів по виробництву вогнетривів. У повному обсягу були відновлені промислові водосховища «Донбасводтресту». Ряд металургійних підприємств не лише досяг довоєнного рівня виробництва, але й значно перевищив його. Так, наприклад, 3 домни Єнакіївського металургійного заводу в січні 1945 р. виплавили чавуну на 6 тис. тонн більше, ніж у січні 1940 р. Колектив доменної печі № 2 Макіївського металургійного заводу, керований знатним обер-майстром країни І. Коробовим, в травні 1945 р. дав чавуну на 12% більше, ніж у травні 1941 р. Відновлені підприємства випустили в 1943—1945 рр. для потреб народного господарства 1 млн. 250 тис. тонн чавуну, 1200 тис. тонн сталі, близько 900 тис. тонн прокату, 57 тис. тонн труб, 2800 тис. тонн коксу⁴².

³⁷ Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. К., 1970, с. 383.

³⁸ Радянська Україна, 1944, 7 квітня.

³⁹ Правда України, 1945, 31 январа.

⁴⁰ Хорошайлов Н. Ф. Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.). Харків, 1967, с. 112.

⁴¹ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. К., 1975, с. 147.

⁴² Матеріали науочної конференції кафедри історії КПСС Донецького державного університета. Донецьк, 1969, с. 93—94.

Успішно відроджувалась і хімічна промисловість. Наприкінці війни стали до ладу найбільші заводи — такі, як «Донсода», ім. В. І. Леніна, Костянтинівський хімічний, Слов'янський, Рубіжанський та ін. План першого півріччя 1945 р. перевиконали всі хімічні підприємства Донбасу⁴³.

Самовіддано працювали трудящі басейну над відновленням машинобудування. У цій галузі великий процент робітників становила молодь, в зв'язку з чим тут особливо широко розгорнувся рух молодіжно-комсомольських бригад, винахідництво та раціоналізаторство. На Новокраматорському машинобудівному заводі в 1943 р. було організовано 28 таких бригад, а в грудні 1944 р. їх уже налічувалось 107. Найкращі серед них одержували перехідний Червоний Прапор 5-ї Гвардійської Краматорської окремої мотострілецької бригади⁴⁴.

Колектив новокраматорців до кінця війни виготовив 7 тис. тонн обладнання для шахт, доменних і мартенівських печей. На Старокраматорському заводі було випущено 20 шахтних підйомних машин і 7078 механовиробів, а 4 квітня 1945 р. — перший вальцетокарний верстат, який поклав початок їх серійному виробництву. У 1945 р. відбудований Ворошиловградський завод ім. Жовтневої революції відновив серійне виробництво паровозів. Загалом машинобудівники Донецької області протягом двох років виготовили 1231 підйомну та 719 врубкових машин, 1954 насоси, 75 вентиляторів, 101 електровоз, 90 копрів та багато інших виробів⁴⁵. Все це мало вирішальне значення для успішного проведення відбудовних робіт на Півдні країни, для допомоги фронту в усе зростаючих масштабах. Як пише Л. І. Брежнєв, «зайвий раз показано було всьому світові невичерпні резерви соціалістичної економіки, можливості нашого планового господарства, велику могутність країни, яка може в разі потреби перегрупувати сили, сконцентрувати їх на головних напрямках»⁴⁶.

Інтенсивно відбудовувалось залізничне господарство. Перед кінцем війни на залізничному транспорті було зайнято понад 90 тис. робітників масових професій⁴⁷. Відбудовні бригади з участю населення Сватівського району Ворошиловградської області відновили 6 мостів, відремонтували 1290 км колії, 18 казарм та інших споруд Північно-Донецької залізниці, близько 4 тис. чоловік працювали над відновленням Ясинуватського, Іловайського, Волноваського, Червоноармійського залізничних вузлів.

Приклади ударної праці показували передові залізничники. Так, члени бригади старшого машиніста станції Попасна І. А. Іванова домоглись великих трудових успіхів. Наполегливо підвищуючи свою кваліфікацію, вони водили важковагові поїзди, робили рейси без зупинок для поповнення водою, економили паливо. Лише в першому кварталі 1944 р. бригади І. А. Іванова, Т. Г. Гуржія здійснили 22 рейси, заощадивши понад 30 тонн вугілля, і перевезли більше 200 тис. тонн вантажів. І. А. Іванову, екіпаж якого був визнаний одним з найкращих на магістралях Радянського Союзу, присвоїли звання Героя Соціаліс-

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 630, арк. 20; ПАДО, ф. 326, оп. 10, спр. 77, арк. 87; спр. 78, арк. 8; Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 11, спр. 5, арк. 124.

⁴⁴ ПАДО, ф. 900, оп. 2, спр. 4, арк. 10; спр. 5, арк. 29.

⁴⁵ ПАДО, ф. 326, оп. 10, спр. 33, арк. 6—7; оп. 1, спр. 649, арк. 34; оп. 10, спр. 38, арк. 12.

⁴⁶ Брежнєв Л. І. Відродження, с. 8.

⁴⁷ ДОДА, ф. Р-1941, оп. 1, спр. 25, арк. 154; ПАДО, ф. 36, оп. 12, спр. 199, арк. 46.

тичної Праці. Ворошиловградський обком партії поширив його досвід серед машиністів Північно-Донецької залізниці.

Широким фронтом велись роботи по відродженню зруйнованих міст і робітничих селищ Донбасу. Протягом 1943—1944 рр. будівельні підприємства важкої промисловості і місцеві Ради відновили понад 6 млн. метрів житлової площі⁴⁸. А на кінець 1945 р. житловий фонд досяг 75% рівня 1940 р.⁴⁹

Комуністична партія і Радянський уряд, профспілкові організації, незважаючи на тяжкі умови війни, приділяли велику увагу охороні праці й техніці безпеки, медичному обслуговуванню робітників. За 1943—1945 рр. була повністю відновлена мережа лікувальних закладів у робітничих центрах басейну. Виняткову турботу виявляла Радянська держава про захисників соціалістичної Вітчизни. В 1944 р. органи соціального забезпечення виплатили інвалідам Вітчизняної війни сотні мільйонів карбованців пенсій, грошової допомоги і кредитів. Всебічна допомога подавалась і сім'ям військовослужбовців. У 1944 р. тільки завком Маріупольського заводу ім. Ілліча забезпечив 3904 сім'ї грошми, промтоварами, паливом тощо⁵⁰.

Ряд колективів Донбасу — шахти ім. Жовтневої революції тресту «Ростоввугілля», «Кочегарка», («Горлівськвугілля»), Новомушкетове («Будьонніввугілля»), Єнакіївського, Макіївського, Сталінського та деяких інших металургійних заводів, Ново- і Старокраматорського заводів важкого машинобудування і ще багатьох підприємств — було нагороджено в роки війни орденами Радянського Союзу. Патріотичні звершення робітників Донеччини були продовженням бойових традицій донецьких шахтарів у роки довоєнних п'ятирічок.

Великі успіхи у відбудові народного господарства Донбасу безпосередньо в ході війни були свідченням внутрішньої сили й мобільності соціалістичної економіки, безприкладного героїзму і мужності радянських людей, їх згуртованості навколо Комуністичної партії, монолітної єдності робітничого класу.

⁴⁸ Правда України, 1945, 18 августа.

⁴⁹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 468.

⁵⁰ Правда Украины, 1945, 12 апр., 19 окт.; ІІДІА УРСР, ф. 267, оп. 1, спр. 5, арк. 111.

РОЛЬ КОМСОМОЛУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КАДРАМИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР У ХОДІ ЙОГО ВІДБУДОВИ П. І. МЕЛЬНИК (Чернівці)

Серед незліченних збитків, яких було завдано народному господарству Української РСР під час Великої Вітчизняної війни, майже 31% припадав на соціалістичне сільське господарство. Зокрема, було пограбовано 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС¹. Війна суттєвим чином вплинула на чисельність, склад і структуру сільського населення Української РСР. За період окупації воно зменшилося на 55%².

¹ Історія селянства Української РСР. К., 1967. Т. 2, с. 307.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 3, с. 158.

Відбудовувати сільське господарство України доводилося в складних умовах. Не вистачало робочої сили, кваліфікованих кадрів. До 1941 р. чоловіки становили 47,7% загальної чисельності сільського населення, тобто його розподіл за статями був майже однаковим. У 1945 р. процент чоловіків зменшився до 36,1. За період з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. кількість чоловіків зменшилася на 44,9%; жінок — на 11,2%³.

Значні зміни відбулися і серед інших вікових груп населення. Так, чисельність групи підлітків 14—15 років зменшилася в 1945 р. порівняно з 1941 р. серед юнаків на 19,9%, серед дівчат — на 8,9%. Молодь у віці 16—17 років народилася в 1927—1928 рр., коли після Великої Жовтневої соціалістичної революції спостерігалася пайвища народжуваність. Тому жінок цієї вікової групи в 1945 р. було більше, ніж у 1941 р., на 3,2%, а чоловіків — менше на 32,4%. У вікових групах 18—24 роки і 25—49 років чоловіків налічувалося в 1945 р., відповідно, 17,9% і 21,2%, порівняно з 1941 р. Жінок у віці 18—49 років в 1945 р. залишилося 82,3%, порівняно з довоєнним періодом, тобто в 4 рази більше, ніж чоловіків. Усього сільське населення у віці 18—49 років зменшилося на 5884,1 тис. чол., причому за рахунок чоловіків — на 4734,6 тис. чол., або на 80,4%, за рахунок жінок — на 1149,5 тис. чол., або на 19,6%⁴. Отже, зменшення сільського населення відбулося головним чином за рахунок працездатного населення і насамперед його чоловічої частини.

Великі втрати працездатного сільського населення призвели до значної деформації його структури. Зросло значення групи підлітків і непрацездатних. У 1944 р. серед колгоспного населення УРСР працездатні становили 32% (у тому числі чоловіки — 6, жінки — 26), підлітки — 9, непрацездатні — 59%⁵.

Протягом досліджуваного періоду серед сільського населення, в тому числі і його працездатної частини, практично помітної відновлювальної тенденції не спостерігалася. Більше того, після визволення від тимчасової окупації воно стало важливим джерелом поповнення робітничого класу республіки, брало активну участь у відродженні індустрії та інших галузей народного господарства в містах і промислових центрах країни, тобто відбувався процес інтенсивної міграції сільського населення до міст. На 1 січня 1945 р. з 862 777 сільських мешканців, які працювали в державних і кооперативних підприємствах і установах республіки, 44,7%, або 385 420 чол., становила молодь⁶. Такі ж джерела часткової компенсації чисельності сільського населення, як прибуття реєвакуйованих, інвалідів Великої Вітчизняної війни та частини партизанів до рідних сіл, не могли покрити навіть поточного відпливу сільського населення до міст, не кажучи про воєнні втрати.

Про зміни кількості сільської і колгоспної молоді та її частки в загальній масі сільського й колгоспного населення протягом 1944—1945 рр. свідчить таблиця⁷.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 11, спр. 53, арк. 41.

⁴ Там же.

⁵ Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. второе, доп. М., 1970, с. 327.

⁶ Підраховано автором за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 11, спр. 54, арк. 1.

⁷ Розрахована і складена автором за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 11, спр. 14, арк. 1—14; спр. 15, арк. 3—10, 70, 92—93, 95—100, 132—134; спр. 53, арк. 4, 7, 13—34; спр. 54, арк. 1, 5—21; спр. 55, арк. 1.

На 1 січня 1945 р. жінок було більше, ніж чоловіків, серед сільської молоді у 2,6 і серед колгоспної молоді — у 2,9 рази. Вони становили основну частину трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві як у період Великої Вітчизняної війни, так і в роки відбудови. Це стосується і такої соціально-демографічної ланки радянського селянства, як сільська молодь. Серед чоловіків найбільшу питому вагу мала вікова група 14—15 років (2,7% — серед сільського і 2,8% — серед колгоспного населення); найменшу — група 18—24 роки (1,4% —

Дата	Сільська молодь		Колгоспна молодь	
	всього (тис. чол.)	в % до сільського населення	всього (тис. чол.)	в % до колгоспного населення
1 січня 1944 р.	2 542,1	29,1	2 038,2	27,6
1 січня 1945 р.	5 810,1	29,3	3 814,6	29,3

серед сільського, 1,1% — серед колгоспного населення). Найбільш численною серед жіночої молоді була вікова група 25—35 років (9,0% — серед сільського і 9,9% — серед колгоспного населення); найменшою — група 16—17 років (по 2,9% — серед сільського і серед колгоспного населення)⁸.

Зміни, що відбулися в чисельності, складі й структурі сільського населення, необхідність якнайшвидшої ліквідації наслідків тимчасової окупації та подання допомоги фронту різко підвищили народногосподарську і суспільно-політичну роль сільської молоді у відродженні сільськогосподарського виробництва республіки в 1943—1945 рр.

Складність термінового забезпечення відроджуваних колгоспів, радгоспів і МТС механізаторами, спеціалістами, керівниками і організаторами всіх ланок і профілів посилювалася ще й тим, що визволення основної частини території республіки збігалось за строками з проведенням тих чи інших, невідкладних в силу специфіки сільськогосподарського виробництва кампаній.

Вирішальним фактором у справі мобілізації юнаків і дівчат на відбудову сільського господарства визволених районів стало швидке відродження й розгортання діяльності сільських комсомольських організацій, що проводилося згідно з постановою ЦК ЛКСМ України «Про відновлення і роботу комсомольських організацій в районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників» від 20 лютого 1945 р.⁹ На 1 січня 1944 р. на визволеній території України проводили активну роботу 4494 колгоспних комсомольських організацій¹⁰, а на кінець 1945 р. вже функціонувало 23 324 колгоспних, 828 радгоспних та 1 066 комсомольських організацій в МТС¹¹.

Підвищенню ролі і трудової активності комсомольців та молоді у відбудові соціалістичного господарства сприяли рішення XII й XIII пленумів ЦК ВЛКСМ, а також прийнята 1 листопада 1943 р. поста-

⁸ Підрахунки зроблено автором за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 11, спр. 53, арк. 4, 7, 13—34, 46; спр. 54, арк. 1, 5—21; спр. 55, арк. 1.

⁹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Вид. четверте, доп. К., 1979, с. 433.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 27, арк. 10.

¹¹ Пушкаренко М. Г. Відродження комсомольських організацій і розгортання їх діяльності у визволених районах України (1943—1945 рр.) — Наукові праці з історії КПРС: Міжвідомчий науковий збірник. К., 1969. Вип. 30, с. 93.

нова бюро ЦК ЛКСМУ «Про участь комсомольських організацій республіки у виконанні постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» та рішення III і IV пленумів ЦК ЛКСМ України, що розглянули питання про роботу колгоспних комсомольських організацій, участь молоді у відбудові сільського господарства.

Комсомольські організації визволених районів Радянської України активно включилися в роботу по забезпеченню колгоспно-радгоспного виробництва і МТС керівними й масовими кадрами. Бюро ЦК ЛКСМУ своєю постановою від 9 грудня 1943 р. зобов'язало обласні, районні й первинні комсомольські організації колгоспів, радгоспів і МТС взяти активну участь у підготовці кадрів масових професій для сільського господарства. З метою подання дійової допомоги земельним органам, правлінням колгоспів, дирекціям радгоспів і МТС у виконанні планів підготовки сільськогосподарських кадрів райкоми комсомолу і первинні комсомольські організації на селі повинні були в найкоротший строк підібрати і направити на курси кращих представників молоді з освітою не нижче 5 класів. Передбачалося також проведення цілого ряду заходів, спрямованих на підвищення рівня політичної і культурно-масової роботи серед курсантів, поліпшення їх житлово-побутових умов. Для цього до створюваних на курсах і в школах механізації комсомольських організацій прикріплювалися члени бюро районних комітетів комсомолу¹².

З перших днів після визволення широкого розмаху набули такі форми підготовки сільськогосподарських кадрів, як короткострокові курси та індивідуальне навчання в процесі практичної роботи.

Особлива увага приділялася забезпеченню господарств кадрами механізаторів. Так, населені пункти Красний Лиман та імені Кірова Краснолиманського району Сталінської області були визвалені 3 лютого 1943 р., а вже 12 лютого на районних курсах трактористів навчалася 119 чол. — усі дівчата¹³. В Запорізькій області в осінньо-зимовий період 1943—1944 рр. курси по підготовці механізаторських кадрів були організовані при 70 з 77 МТС області, на яких лише спеціальностей тракториста набули 4500 і помічника комбайнера (дані по 41 МТС) — 1394 юнаків і дівчат¹⁴.

Одночасно відкривалися школи механізації та міжрайонні школи, що готували кадри масових сільськогосподарських спеціальностей. Створювалася розгалужена мережа республіканських, обласних і районних курсів. Так, уже до 1 березня 1944 р. на визволеній території УРСР функціонували 26 шкіл механізації сільського господарства¹⁵.

Комсомольські організації подали велику допомогу земельним органам, МТС і радгоспам у створенні необхідної матеріально-навчальної бази для цих шкіл і курсів. Так, молоді робітники Розовської МТС Куйбишевського району Запорізької області під час неділеньків відремонтували приміщення для курсів, зібрали необхідні меблі, заготували паливо, створивши тим самим нормальні умови для навчання курсантів¹⁶.

Завдяки постійній увазі партійних, радянських і господарських органів до питань підготовки механізаторських кадрів, а також допомозі

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 23, арк. 147—148.

¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36 документів і матеріалів. К., 1963, с. 381; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 18, спр. 12, арк. 11.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1320, арк. 56.

¹⁵ Там же, арк. 8а—9.

¹⁶ Там же, арк. 57.

комсомольських організацій республіки лише в 1944 р. на республіканських і обласних курсах було підготовлено 32 тис. трактористів¹⁷.

Велику роль у підготовці кадрів масових професій для сільського господарства, розширення і поглиблення їх виробничих знань відіграло навчання молоді у зоотехнічних та агрономічних гуртках, організоване безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Зокрема, взимку 1944 р. комсомольські організації Харківщини створили 454 і Чернігівщини — 700 гуртків агротехнавчання. У Сталінській області діяло 880 таких гуртків¹⁸. До початку польових робіт того ж року агронавчанням у гуртках було охоплено понад 100 тис. молодих колгоспників визволених районів Радянської України¹⁹.

Партія і уряд довіряли комсомольцям і молоді відповідальні ділянки роботи на селі, і молодь прагнула з честю виправдати це довір'я. Наприклад, у Ворошиловградській області до липня 1943 р. 500 комсомольців, у переважній більшості дівчата й молоді жінки, працювали головами сільрад і колгоспів, бригадами польових, городніх, тваринницьких і тракторних бригад²⁰. Підкреслюючи важливу роль комсомольських організацій у справі підготовки керівників та організаторів колгоспного виробництва з числа комсомольців і молоді, III Пленум ЦК ЛКСМ України (червень 1944 р.) відзначав: «Дбаючи про відновлення колгоспів, комсомольські організації ні на мить не повинні забувати про необхідність організаційного і господарського їх зміцнення, подання дійової допомоги земельним органам у доборі, навчанні й вихованні керівних колгоспних кадрів»²¹.

Завдяки активній діяльності сільських комсомольських організацій, їх тісним контактам із земельними органами постійно зростала чисельність молоді серед керівних працівників сільського господарства. Вже на літо 1944 р. лише у Ворошиловградській, Запорізькій і Чернігівській областях головами колгоспів працювали 214, бригадами — 1009, ланковими — 1713 комсомольців²².

Велику роботу у справі підготовки керівних сільськогосподарських кадрів з сільської молоді було проведено у Чернігівській, Вінницькій та Київській областях. Так, до кінця 1944 р. на Чернігівщині 110 юнаків і дівчат працювали головами сільрад, 200 — головами колгоспів, 300 — агрономами, 680 — бригадами, 200 — завідуючими фермами, 1800 — ланковими; серед них понад 2 тис. були комсомольцями. На Київщині головами колгоспів, бригадами і ланковими працювало 1337 комсомольців. На Вінниччині 106 представників молоді були головами колгоспів, 442 — бригадами, 998 чол. — ланковими. Всього в республіці протягом 1944 р. з числа комсомольців і кращої молоді села лише на республіканських і обласних курсах було підготовлено 5560 керівників колгоспів, 21 тис. бригадирів польових бригад, 4 тис. працівників тваринництва, 20 тис. спеціалістів інших кваліфікацій²³.

²³ Пушкаренко М. Г. Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії у відбудові соціалістичного сільського господарства в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.) — Наукові праці з історії КПРС. 1969, вип. 29, с. 118.

¹⁸ Там же, с. 119.

¹⁹ Молодь України, 1944, 24 черв.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1308, арк. 37.

²¹ Молодь України, 1944, 24 черв.

²² Сталинское племя, 1944, 24 люта.

²³ Пушкаренко М. Г. Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії у відбудові соціалістичного сільського господарства в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), с. 118.

У ті важкі воєнні роки молодь села доклала всіх сил до того, щоб у найкоротші строки відродити сільське господарство республіки. Протягом 1943—1945 рр. з її середовища виросли талановиті керівники і організатори, які, працюючи на всіх ділянках і рівнях сільськогосподарського виробництва, показували зразки самовідданого служіння партії і народу. Вони виявили господарську ініціативу і розпорядливість, творчий підхід до справи, вміння дбайливо і оптимально використовувати наявні трудові й виробничі ресурси. Високу оцінку їх діяльності дав III Пленум ЦК ЛКСМ України, який відзначив: «Як правило, висунуті на керівну роботу молоді господарники цілком себе виправдовують»²⁴.

На цьому Пленумі було, зокрема, високо оцінено досвід роботи голови колгоспу ім. Першого травня Малодівицького району Чернігівської області комсомолки З. Андреевої. Завдяки максимальному використанню внутрішніх резервів, добрій організації праці, широко розгорнутому соціалістичному змаганню тут своєчасно проводилися всі сільськогосподарські роботи. Особливо значних успіхів колгосп досяг у відродженні тваринництва, за що був нагороджений перехідним Червоним прапором обласного комітету КП(б)У і облвиконкому²⁵.

Високими темпами відбудовних робіт, зразковою трудовою дисципліною прославився і один з передових у тій же області колгосп «Червона зірка» Іваницького району, очолюваний комсомолкою О. Тарадойною. У ньому не було жодного колгоспника, який не виробив би обов'язкового мінімуму трудоднів²⁶.

Масова участь молоді села у відбудові сільськогосподарського виробництва була важливим, а в багатьох випадках і вирішальним фактором успішного проведення польових кампаній, які в роки Великої Вітчизняної війни потребували особливого напруження зусиль у зв'язку з тим, що дуже гостро відчувалася потреба у трудових ресурсах. На Чернігівщині 8800 комсомольців і понад 100 тис. молодих трудівників села працювали орачами, сівачами, боронувальниками й на інших роботах у полі²⁷. У Вінницькій області на збиранні врожаю працювали 696 комсомольсько-молодіжних ланок і бригад косарів, 619 бригад скиртувальників, 484 ланки в'язальниць, понад 1400 постів охорони врожаю (загалом майже 88 тис. комсомольців і позаспількової молоді)²⁸. У Кам'янець-Подільській області на збиральних роботах було зайнято 115 тис. юнаків і дівчат²⁹. Всього під час жнив 1944 р. на визволеній території Української РСР на збиранні і обмолоті хліба в колгоспах і радгоспах працювали понад 18 тис. комсомольсько-молодіжних бригад, майже 10 тис. ланок в'язальниць, 10 тис. транспортних бригад³⁰.

Завдання підвищення культури землеробства і продуктивності тваринництва потребували дальшого вдосконалення теоретичних і практичних знань молодих кадрів села. Тому їх навчання набуло в 1944—1945 рр. ще більшого розмаху. Набагато сприятливіші умови для цього були створені після завершення визволення всієї території УРСР.

²⁴ Молодь України, 1944, 24 черв.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 260; Молодь України, 1944, 24 черв.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 260.

²⁷ Там же, спр. 1326, арк. 18.

²⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 94, арк. 58.

²⁹ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. К., 1978, с. 213.

³⁰ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 48.

Особливо активізувалася ця робота в зимовий період 1944—1945 рр. 28 грудня, зокрема, бюро Херсонського обкому ЛКСМ України прийняло постанову «Про організацію агрозоотехнавчання колгоспної молоді» і затвердило його програму. В колгоспах області було створено 221 агрозоотехгурток, де навчалися 2693 молоді колгоспники. Добре було організовано навчання молоді у колгоспах «3-й вирішальний», «Червоний багатир» Новотроїцького, ім. Г. І. Котовського Цюрупинського, «Шлях Леніна» та ім. В. В. Куйбишева Скадовського, у радгоспі «Паризькому» Каланчацького районів. Заняття відбувалися без відриву від виробництва, по три-чотири рази на тиждень. По закінченні занять слухачі складали заліки з агрозоотехмінімуму, що сприяло підвищенню якості знань³¹.

Сільська молодь відіграла значну роль у забезпеченні кадрами такої важливої галузі сільськогосподарського виробництва, як громадське тваринництво. Усвідомлюючи винятково важливе значення якнайшвидшого відродження цієї галузі для забезпечення Червоної Армії та міського населення продуктами продовольства, а промисловості — сировиною, десятки тисяч молодих патріотів села на заклик комсомолу пішли працювати у тваринництво. Так, комсомольські організації Харківської області в 1943—1945 рр. направили на роботу в цю галузь 2 тис. комсомольців, 780 з яких очолили тваринницькі ферми³². У Ворошиловградській області протягом 1944 р. за путівками комсомольських організацій у тваринництво пішли працювати 3 тис. юнаків і дівчат села³³.

Важливою умовою дальшої активізації роботи комсомольських організацій села у цьому напрямі стали рішення III Пленуму ЦК ЛКСМ України про забезпечення тваринницьких ферм конюхами, доярками, свинарками, завідуючими фермами і бригадами тваринницьких бригад. Пленум ухвалив рішення про направлення на роботу в тваринництво 18 тис. комсомольців і молоді³⁴. Втілення його в життя викликало ще більший приплив селянської молоді у цю галузь сільськогосподарського виробництва. Так, лише у Кам'янець-Подільській області до 15 серпня 1944 р. для роботи на фермах було підготовлено 1345 молодих колгоспників при завданні 800 чол.³⁵

Комсомольські організації республіки взяли діяльну участь у підготовці кадрів тваринників. Вони посилали своїх представників на короткострокові курси в зоотехнічні гуртки при колгоспах і радгоспах. Наприклад, в організованих первинними комсомольськими організаціями сіл спільно з райкомом комсомолу та райземвідділом гуртках агрозоотехнавчання при колгоспах і радгоспах Вороновицького району Вінницької області на кінець літа 1944 р. було підготовлено 485 молодих тваринників, більшість з яких очолили тваринницькі ферми³⁶.

Наведені дані переконливо свідчать про те, що протягом 1943—1945 рр. сільська молодь відіграла значну роль у розв'язанні одного з найважливіших завдань відроджуваного сільського господарства Радянської України — забезпеченні колгоспно-радгоспного виробництва і МТС кадрами. Велика заслуга в цьому належала комсомолу республіки, який під керівництвом Комуністичної партії, у тісній взаємодії з

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1326, арк. 63—64.

³² Буцко Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962, с. 149.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1321, арк. 43.

³⁴ Сталинское племя, 1944, 22 июня.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 183.

³⁶ Там же, спр. 1321, арк. 40.

земельними органами взяв діяльну участь у мобілізації зусиль широких мас сільської молоді на якнайшвидшу відбудову сільського господарства, провів значну роботу по підготовці керівних і масових кадрів з числа юнаків і дівчат села, творча ініціатива і виробнича активність яких стали важливим фактором організаційно-господарського зміцнення колгоспів, радгоспів і МТС.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ЗМАГАННЯ СУМІЖНИКІВ У ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

В умовах розвинутого соціалізму дедалі більшого значення набувають концентрація і спеціалізація виробництва. Тому закономірно, що досягнення високих кінцевих результатів роботи, ефективність виробництва й якість продукції значною мірою залежать від злагодженої роботи колективів суміжних підприємств, забезпеченню якої сприяє, зокрема, соціалістичне змагання. «Для розв'язання завдань п'ятирічки, — підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, — дуже важливо, щоб дедалі більшого розмаху набувало змагання колективів підприємств, які постачають сировину, матеріали, комплектуючі вироби, з колективами заводів і фабрик, які випускають готову продукцію. Це посилює комплексний вплив змагання на виконання і перевиконання народно-господарських планів, дає можливість підвищувати якість на всіх етапах виробництва — від сировини до кінцевої продукції»¹.

Змагання суміжників зумовлено потребами сучасного виробництва, нормальне функціонування якого неможливе без своєчасних кооперованих поставок. Головним завданням цього виду змагання є забезпечення ефективності й якості роботи. «Особливої уваги, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — заслуговує змагання колективів суміжних виробництв... Завдання полягає в тому, щоб шляхом укладення спільного договору про соціалістичне змагання, розвитку ініціативи і творчості, товариської взаємодопомоги і взаємного контролю спільними зусиллями добитися відмінної якості і високої економічності продукції, що випускається»².

Могутнім імпульсом для активізації змагання суміжників були рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, згідно з якими у промисловості було запроваджено нову систему планування і економічного стимулювання. Розширивши господарську самостійність підприємств, вона сприяла розвитку постійних прямих зв'язків між підприємствами-виготовлювачами і споживачами³. На цій основі розгор-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 148.

² Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978, с. 108.

³ Див.: КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, М., 1972, Т. 8, с. 523.

нулося змагання, метою якого є поглиблення й удосконалення взаємодії між колективами суміжних заводів і фабрик, їх спільна боротьба за підвищення якості кінцевої продукції.

Ініціаторами руху суміжників були працівники легкої промисловості. Одними з перших у 1967 р. уклали договір на змагання колективи трьох підприємств Львова: взуттєвої фірми «Прогрес», шкіряної фірми «Світанок» та шкіряносіровинної бази. В той же час з аналогічним почином виступили колективи київських підприємств: заводів «Вулкан» і шкіряносіровинного, головного підприємства «Укрдетальфурнітура» та Бердичівського шкірзаводу № 1. Передова ініціатива колективів суміжних підприємств Львова та Києва була схвалена Міністерством легкої промисловості УРСР та республіканським галузевим комітетом профспілки⁴.

Перспективи, які відкривав новий на той час різновид організації змагання, відразу ж були оцінені багатьма колективами республіки. Так, вже у 1968 р. до договору трьох львівських колективів приєдналися підприємства Львівського м'ясотресту, радгоспи і колгоспи Сокальського та Кам'янсько-Бузького районів області. Таким чином, було доведено до логічної кінцівки ланцюг: сировина-взуття.

У восьмій п'ятирічці змагання суміжників набуло поширення і в інших галузях промисловості. Так, у 1969 р. договори на змагання уклали колективи Київського комбінату хімічних волокон і Дарницького шовкового комбінату, Черкаського заводу хімічного волокна і Київської трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург та інші. Плодотворним виявилось співробітництво на основі взаємних договорів про змагання між колективами металургійного заводу ім. Петровського (Дніпропетровськ) та Південного гірничозбагачувального комбінату, доменного цеху «Криворіжсталі» та Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату⁵.

Як бачимо, на початковому етапі розвитку змагання договори уклалися між двома-трьома суміжними колективами, і географія цих зв'язків ще не виходила, як правило, за межі республіки. Деякі важливі галузі економіки не були ще охоплені цим рухом, існувала певна організаційна недосконалість у питаннях укладення і виконання договорів, визначення переможців тощо. Недостатньо розвивалося змагання суміжників всередині трудових колективів.

Новим етапом у розвитку змагання суміжників стали роки дев'ятої і десятої п'ятирічок. XXIV з'їзд КПРС звернув увагу на те, що характер завдань, які стоять перед промисловістю, такий, що їх розв'язання, як правило, потребує узгоджених зусиль багатьох галузей⁶. На початку дев'ятої п'ятирічки ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання». В ньому, зокрема, підкреслювалася необхідність розширення і поглиблення змагання суміжних підприємств, зв'язаних між собою кооперованими поставками. Його організації присвячуються постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, які приймаються щороку, починаючи з 1973 р.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 127, арк. 57—58; оп. 262, спр. 33, арк. 122; Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 5827, арк. 20, 26.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 33, арк. 29; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 603, арк. 44; ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6562, арк. 55.

⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Степнографічний звіт. К., 1972. Т. 1, с. 87.

Рішення партії знайшли активний відгук серед найширших мас трудящих. Змагання суміжників піднялось на новий щабель, стало дійсно масовим, охопило більшість основних сфер народного господарства. Значно зріс його економічний, соціальний і виховний ефект.

Особливо яскраво виявився на сучасному етапі інтернаціональний характер руху суміжників. Так, рубежанські хіміки (Ворошиловградська обл.), одними з перших у 1972 р. відгукнулися на заклик робітників з Глуховського бавовняного комбінату (Івановська обл.) відродити «Договір тисяч»^{*}. Хіміки підвищили якість фарб, що дало можливість глуховським ткачам поновити майже половину малюнків на тканинах і освоїти випуск ряду нових виробів. Через три роки вже 300 підприємств легкої промисловості УРСР змагалися на основі взаємних договорів з 500 суміжними підприємствами, 100 з яких були розташовані у братніх союзних республіках⁷.

Договори на соцзмагання поступово об'єднували дедалі більшу кількість підприємств. Колектив Дарницького шовкового комбінату, наприклад, змагався з 26 швейними підприємствами країни. 15 колективів київських торговельних організацій і підприємств взуттєвої, шкіряної, хімічної та інших галузей промисловості підписали договір на змагання.

При укладанні договорів розроблялися взаємні зобов'язання, встановлювався контроль за їх виконанням, визначалися строки підведення підсумків. Для контролю над якістю сировини та продукції створювалися об'єднані ради суміжників та інші громадські органи. З метою координації укладання «договорів тисяч» й оперативного керівництва цією справою при Міністерстві легкої промисловості УРСР і республіканському галузевому комітеті профспілки було створено раду суміжників⁸.

Змагання суміжників виявилось високоефективним. Тільки у 1975 р. учасники «Договору тисяч» у республіці зобов'язалися випустити продукції вищої категорії якості на 163 млн. крб. Свого слова вони дотрималися⁹. В десятий п'ятиріччі усі 315 підприємств і об'єднань легкої промисловості УРСР уклали договори творчої співдружності з більш як 600 суміжними підприємствами і 492 торговельними організаціями. Це значною мірою сприяло тому, що в порівнянні з дев'ятою п'ятирічкою штрафні санкції на якість виробів зменшилися на 17%, понад 200 підприємств випустили продукцію із Знаком якості, а 96 з них працювали без рекламаций¹⁰.

Успішно розвивалося змагання і в інших галузях промисловості. Так, уже багато років співробітничать колективи харківського моторобудівного заводу «Серп і молот» і ростовського «Россельмаша». В 1979 р. коло учасників змагання значно розширилося: 21 суміжне підприємство підписало договір з метою підвищення якості комбайнів «Нива» та «Колос».

В умовах зрілого соціалізму не тільки з'являються нові форми змагання, а й розвиваються ті, які добре зарекомендували себе у попередні роки. Так, у роки дев'ятої п'ятирічки почали активно відроджу-

^{*} «Договір тисяч» було вперше укладено 7 квітня 1929 р. у м. Твері. Він охоплював колективи 9 споріднених підприємств легкої промисловості. (Див.: Правда, 1929, 9 апр.; Давадьянц А. А. Договор тысяч. М., 1974, с. 3).

⁷ Див.: Коллективный организатор соревнования. М., 1976, с. 125.

⁸ Рад. Україна, 1975, 13 серп.

⁹ Рад. Україна, 1975, 2 верес.

¹⁰ Поточний архів УРРПС (ПА УРРПС). Доповідь голови Республіканського комітету профспілки робітників текстильної і легкої промисловості Леончук Г. К. на Пленумі Укрпрофради 16 травня 1979 р.

ватися наскрізні бригади, які активно працювали ще на початку 30-х років. Вони об'єднують ланки одного підприємства і зв'язані єдиним технологічним циклом. У 1980 р. на підприємствах легкої промисловості країни їх налічувалося вже 4600. Чимало таких бригад успішно працюють і в УРСР. Так, бригада Героя Соціалістичної Праці Н. Мартинця з львівської взуттєвої фірми «Прогресс» 90% своєї продукції здає із Знаком якості¹¹.

Наскрізні бригади набули поширення у багатьох галузях промисловості. Змагання їх на запорізькому автомобільному заводі «Комунар» вже у дев'ятій п'ятирічці дало вагомий результат. Верстатники, що виготовляли первинні деталі, змагалися під девізом: «Зроблено мною — відмінної якості!» Більш як 500 з них завоювали право працювати з особистим клеймом. В свою чергу складальники, які одержували відмінну продукцію від верстатників, розгорнули рух: «На суміжну ділянку — жодного вузла з дефектом». Результатом змагання стало присвоєння автомобілю «Запорожець» державного Знака якості¹².

У 1980 р. тільки в промисловості Донецької області налічувалося понад 23 тис. наскрізних і суміжних комплексних бригад. Про ефективність їх роботи переконливо свідчить досвід виробничого об'єднання «Ждановважмаш», де майже половина загальної кількості працюючих була об'єднана у 820 таких бригад. В результаті їх успішної роботи в 1980 р. у порівнянні з 1979 р. витрати робочого часу зменшилися вдвічі, а продуктивність праці зросла на третину¹³.

На сучасному етапі змагання суміжників масовим стало укладання договорів не лише між окремими колективами всередині одного підприємства або окремими суміжними заводами і фабриками, але й між їх підрозділами (цехами, ділянками, бригадами). Це певною мірою якісно нове явище. Адже господарські зв'язки між суміжними підприємствами регулюються адміністративно і юридично, а змагання сприяє поліпшенню цього регулювання. Контакти ж між суміжними підрозділами різних заводів і фабрик безпосередньо не регламентовані державними актами. Тому договори на змагання стають там головними документами, що координують роботу суміжників.

Висока дієвість змагання між суміжними цехами, ділянками і бригадами виявилася уже в роки дев'ятої п'ятирічки. Так, співдружність між бригадою прокатників В. А. Орлова із стану «1680» заводу «Запоріжсталь» та бригадою екскаваторників В. К. Мироненка з криворізького Південного гірничозбагачувального комбінату дала змогу обома колективам виконати п'ятирічний план на рік раніше строку¹⁴.

Плодотворним є також співробітництво на підставі договору про змагання між бригадою гірників, очолюваною Героєм Соціалістичної праці В. Мурзенком, з шахти «Червоний партизан» (Ворошилоградська обл.) і бригадою слюсарів-складальників під керівництвом В. Доценка з Дружківського заводу гірничого устаткування. За допомогою механізованих кріплень, які виготовляла бригада слюсарів, шахтарі у 1973 р. першими серед гірників країни перейшли мільйонний поріг видобутку вугілля і з того часу повторювали цей результат щорічно.

Змагання суміжників має велике виховне і соціальне значення. Воно справляє могутній вплив на розвиток відносин товариської взаємодопомоги між членами соціалістичного суспільства, вчить кожного робітника і колгоспника бути господарем виробництва, сприяє зміцнен-

¹¹ Комсомольская правда, 1980, 29 февр.

¹² Правда України, 1976, 9 янв.

¹³ Рад. Україна, 1980, 3 черв.; Рабочая газета, 1980, 22 янв.

¹⁴ Информационный бюллетень ВЦСПС, 1974, № 8, с. 10.

ню дружби між народами нашої країни. На XXVI з'їзді Компартії України підкреслювалося: «Помітний виховний вплив справляють розробка і прийняття зустрічних планів, участь у змаганні суміжників...»^{14-а}

В останнє десятиріччя змагання суміжників охопило таку важливу галузь народного господарства, як будівництво. Великого поширення набула співдружність між будівельниками і колективами заводів, що здійснюють кооперовані поставки матеріалів і комплектуючого устаткування. Цей рух, названий «Робітничою естафетою», виник у 1971 р. на будівництві Нурекської ГЕС. Одними з перших розпочали змагання бригади слюсарів-монтажників Нурекської ГЕС (бригадир А. Шильников) і слюсарів-складальників Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова (бригадир П. Ткаченко). Незабаром коло учасників «Робітничої естафети» розширилося. У змагання вступили колективи понад 250 підприємств країни, в тому числі і такі заводи, як Харківський турбінний, Запорізький трансформаторний та інші. На цих підприємствах були створені «нурекські бригади», які розгорнули боротьбу за дострокове і високоякісне виготовлення продукції для будови. За роки дев'ятої п'ятирічки економічний ефект від впровадження нового виду змагання лише по цій гідроелектростанції досяг 160 млн. крб. Нурекську ГЕС було введено в дію на рік раніше строку, в 1979 р.¹⁵

Завдяки постійній увазі партії, цілеспрямованій організаторській роботі профспілок і комсомолу «Робітнича естафета» у десятій п'ятирічці перетворилася в найбільш ефективну форму об'єднання зусиль суміжників у будівництві, значно зросла її масовість і дієвість. Так, завдяки договорам, укладеним у 1978 р. між суміжниками, що брали участь у будівництві об'єктів, споруджуваних Головелеватормлинобудом Міністерства сільського будівництва, було введено в дію понад план хлібних засіків на 36 тис. тонн. Завдяки «Робітничій естафеті» на три місяці раніше строку було здано сьомий турбоагрегат на Запорізькій ДРЕС. Злагоджена робота суміжників допомогла достроково пустити шостий агрегат Трипільської й Угледорської ДРЕС та багато інших новобудов¹⁶.

Таким чином, «Робітнича естафета» з кожним роком стає дедалі важливішим фактором комплексного вирішення завдань по прискоренню темпів капітального будівництва. В десятій п'ятирічці до «Робітничої естафети» почали активно залучатися підприємства братніх соціалістичних країн. Так, участь у змаганні суміжників колективів об'єднання хімічного машинобудування «ХЕМАК» з Польщі забезпечила достроковий пуск потужностей по виробництву хімічних добрив на сумському об'єднанні «Хімпром»¹⁷.

Змагання проводилося не тільки між будівельниками і постачальниками, а й між бригадами і дільницями, зв'язаними сітьовим планом-графіком всередині будівельних організацій. Наприклад, на будівництві Ровенської атомної електростанції близько 50 бригад підписали договори на змагання і зобов'язалися передавати свою роботу суміжникам достроково, з першого подання і з високою якістю. Естафета проводилася під девізом: «Від взаємних претензій — до взаємної допомоги». Так, коли строки спорудження шахти реактора виявилися під за-

^{14-а} Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 52.

¹⁵ Комсомольская правда, 1979, 30 авг.; Информационный бюллетень ВЦСПС, 1973, № 4, с. 5; Рабочая газета, 1979, 22 нояб.

¹⁶ Див.: Эффективность соревнования по принципу рабочей эстафеты. К., 1979, с. 6—10.

¹⁷ Правда Украины, 1978, 10 дек.

грозою зриву, на допомогу колективу дільниці тресту «Південенергомонтаж», який працював на цьому об'єкті, прийшли понад 100 робітників із суміжного тресту «Південтеплоенергомонтаж»¹⁸. Висока ефективність змагання по принципу «Робітничої естафети» всередині трудових колективів була неодноразово підтверджена на багатьох новобудовах десятої п'ятирічки — таких, як Одеський припортовий завод, горлівське виробниче об'єднання «Стірол» та багатьох інших¹⁹.

Змагання суміжників є різноманітним за напрямками, що зумовлено дальшим поглибленням і розширенням кооперації праці. В епоху науково-технічної революції, коли процес виробництва дедалі більше виступає не як підкорений безпосередньо майстерності робітника, а як технологічне застосування науки²⁰, особливого значення набуває змагання між науковими і виробничими колективами. Це — відносно нове явище. Укладання договорів про творчу співдружність доповнює традиційні госпрозрахункові зв'язки наукових установ з промисловими підприємствами, набагато збільшуючи плідотворність їх виробничих відносин. Таке співробітництво набуває особливого значення за умов розвинутого соціалізму, оскільки «вирішальна, найгостріша ділянка сьогодні, — як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — впровадження наукових відкриттів і винахідів»^{20-а}.

Початок змаганням між науковими і виробничими колективами було покладено у роки восьмої п'ятирічки. Значний вплив на його розвиток мали відповідні рішення XXIII з'їзду КПРС і прийнята в 1968 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання у народному господарстві досягнень науки і техніки»²¹.

Тісні зв'язки на підставі взаємних соціалістичних зобов'язань підтримувало у ті роки багато підприємств і наукових інститутів. Так, Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР у 1966 р. змагався з 17 підприємствами, а у 1970 — з 67²², київський завод «Точелектроприлад» уклав договори про змагання з 20 науково-дослідними і навчальними інститутами, Інститут кібернетики АН УРСР — з Львівським телевізійним заводом тощо²³. Таке співробітництво було дуже результативним. Наприклад, спільна праця колективу Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона і новаторів Сумського заводу електронних мікроскопів дала змогу за рахунок створення і впровадження нової техніки підвищити продуктивність праці на підприємстві у п'ять разів²⁴.

Однак дійсно масовим і високоефективним цей напрям змагання суміжників став у роки дев'ятої п'ятирічки. Цьому великою мірою сприяли рішення XXIV з'їзду КПРС, на якому підкреслювалася необхідність «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства...»²⁵, а також поста-

¹⁸ Правда України, 1979, 13 лютого.

¹⁹ Правда України, 1979, 26 янв.; Советские профсоюзы, 1979, № 17, с. 4.

²⁰ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. II, с. 206.

^{20-а} Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 52.

²¹ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 40—41; Справочник партийного работника. Выпуск девятый. М., 1969, с. 257—282.

²² ОА УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8215, арк. 2; спр. 7871, арк. 18.

²³ Див.: Плющ М. Р. Технічна творчість робітничого класу Української РСР. К., 1973, с. 106.

²⁴ Рад. Україна, 1970, 15 лютого.

²⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стенографічний звіт. К., 1971. Т. 1, с. 77—78.

нова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання»²⁶.

У той період майже 800 наукових закладів республіки уклали близько 15 тис. договорів про творчу співдружність з колективами більш як 2 тис. промислових підприємств²⁷. Так, Інститут геотехнічної механіки (Дніпропетровськ) щорічно укладав 20 таких договорів²⁸. Комунарський металургійний завод, виконуючи договори з науковими установами про творчу співдружність, у 1972 р. виконав 42 спільні розробки із загальним економічним ефектом 1324 тис. крб.²⁹

Дальшого розвитку це змагання набуло у десятій п'ятирічці. На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що «успіх науково-технічної революції, її благотворний вплив на економіку... не можуть бути забезпечені зусиллями тільки наукових працівників. Дедалі більшої ролі набуває залучення до цього історичного значення процесу всіх учасників суспільного виробництва, всіх ланок господарського механізму»³⁰.

За роки, що минули після XXV з'їзду КПРС, змагання між науковцями і виробничниками республіки розширилося і поглибилося. Зросла його результативність. Так, особливої уваги заслуговує досвід творчої співдружності між машинобудівниками та вченими Харкова по прискоренню впровадження у виробництво нової техніки і прогресивної технології, який був схвалений ЦК Компартії України у 1979 р.³¹

Ініціатори цього почину — колективи харківських тракторного, верстатобудівного та електротехнічного заводів, Фізико-технічного інституту АН УРСР, інституту ВНДІ Електромаш і Політехнічного інституту — в результаті ділової співдружності на базі взаємних соціалістичних зобов'язань за перші три роки десятої п'ятирічки освоїли випуск 215 нових видів машин і устаткування, поліпшили експлуатаційні характеристики 183 типів техніки, що дало народному господарству близько 300 млн. крб. економії³².

В березні 1979 р. харківські машинобудівники і вчені звернулися через газету «Правда України» до всіх трудящих республіки із закликом ширше розгорнути змагання між виробничниками й науковцями. У відповідь на це трудові колективи підприємств і наукових установ Києва, Жданова, Одеси, Кременчука, Луцька та інших промислових центрів розробили і прийняли взаємні підвищені зобов'язання. Тільки у Харківській області в 1979 р. було укладено понад 800 договорів про творчу співдружність, за якими виконано 1200 тем³³.

Співробітництво між промисловими підприємствами і науковими установами давно вже вийшло за межі республіки. Так, Інститут металознавства АН УРСР у співдружності з робітниками та інженерами Волгоградського сталелінійного заводу розробив нову технологію електротермічної обробки канатного дроту, що дало економію 230—250 крб. на кожній його тонні. Разом з Орловським сталепрокатним заводом інститут провів дослідження, в результаті яких стало можливим підвищити міцність канатів для умов Півночі на 40—50%³⁴. В свою чергу інститути інших республік тісно співробітничать з виробнични-

²⁶ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 10, с. 494.

²⁷ ОА УРРПС, ф. 3854, оп. 4, спр. 721, арк. 104; Комуніст України, 1975, № 2, с. 45.

²⁸ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8236, арк. 4.

²⁹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8233, арк. 2.

³⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 54.

³¹ Правда України, 1979, 4 мая.

³² Правда України, 1979, 16 марта.

³³ Соціалістична Харківщина, 1979, 18 груд.

³⁴ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8237, арк. 20—21.

ками України. Співдружність колективів Всесоюзного НДІ автомобільного транспорту й Кременчуцького об'єднання «АвтоКРАЗ» допомогла виробничникам зекономити за три роки десятої п'ятирічки 200 тонн металу і перевести 30 верстатників на інші робочі місця. Змагання між луцькими приладобудівниками і Всесоюзним НДІ приладобудування дало змогу першим у десятій п'ятирічці випускати більш як половину продукції із Знаком якості³⁵.

Розвиток змагання між науковими і виробничими колективами значною мірою сприяв тому, що щорічне впровадження наукових розробок на підприємствах республіки зросло з 8,5 тис. у дев'ятій п'ятирічці до більш ніж 11 тис. у десятій, що забезпечувало щорічний економічний ефект понад 1,5 млрд. крб.³⁶

Дієвість змагання між науковими і виробничими колективами обумовлена насамперед його масовістю, яка зростає рік у рік. Якщо на початку десятої п'ятирічки на основі договорів про творчу співдружність з науковими установами співробітничали 2306 підприємств республіки, то наприкінці — вже понад 5200³⁷.

На багатьох підприємствах країни нагромаджено значний досвід удосконалення змагання суміжників. Поліпшенню його організації сприяє діяльність громадських координаційних рад і штабів суміжників, до складу яких входять господарські керівники, представники громадських організацій робітничих колективів. Ці органи здійснюють координацію діяльності всіх учасників змагання, оперативний облік та контроль виконання зустрічних планів і соціалістичних зобов'язань, забезпечують широку гласність змагання, сприяють поширенню передового досвіду тощо. Для реалізації цих функцій при радах і штабах створюються робочі комісії (секції). Організуються також локальні ради і штаби, які координують діяльність кількох підприємств, зв'язаних кооперованими поставками, і галузеві штаби. Досвід діяльності всіх цих рад і штабів було узагальнено у ряді офіційних документів ВЦРПС, Держкомпраці СРСР, Держплану СРСР, Укрпрофради, а також у рекомендаціях науково-практичних конференцій, присвячених проблемам соціалістичного змагання³⁸. Це сприяло вдосконаленню роботи рад і штабів, створенню єдиної в масштабах країни системи принципів і методів їх діяльності. Зокрема, визнано доцільним створення міжгалузевих рад суміжників у складі представників відповідних міністерств і комітетів профспілки для комплексного вирішення питань організації змагання на всесоюзному рівні.

Змагання суміжників об'єктивно обумовлено потребами розвитку народного господарства. Доказом усвідомлення цього найширшими масами трудящих є ініціатива передових виробничників Києва, які через газету «Прапор комунізму» звернулися до всіх трудящих столиці України із закликком розгорнути на честь XXVI з'їзду партії змагання під девізом: «Кожній робочій годині — пайвищу віддачу». У своєму листі вони писали: «Ми всі найтісніше зв'язані в процесі виробництва: робітники — безпосередні його учасники, технологи і конструктори,

³⁵ Правда України, 1979, 22 марта, 5 апр.

³⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 10.

³⁷ ПА УРРПС. Довідка про розвиток найважливіших ініціатив та починів трудящих у десятій п'ятирічці.

³⁸ Див.: Рекомендации по организации социалистического соревнования коллективов смежных предприятий. К., 1978, с. 9—10; Социалистическое соревнование: опыт, проблемы. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции, посвященной 40-летию стахановского движения (23—25 сентября 1975 г.). М., 1976; Социалистическое соревнование и планирование. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции (30—31 мая 1978 г.). М., 1979.

плановики і постачальники, ремонтники і транспортники. Загальних відрадних результатів можна добитися лише за умов, коли всі ланки на всіх етапах працюватимуть злагоджено...»³⁹.

Ініціатива і творчість мільйонів трудящих, постійна увага, яку приділяють партія, профспілки і комсомол розвитку змагання суміжників, є надійною гарантією його дальшого розвитку. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання і далі удосконалювати організацію змагання колективів підприємств, які постачають сировину, матеріали і комплектуючі вироби, з колективами суміжних заводів і фабрик, які випускають кінцеву продукцію⁴⁰. Трудящі республіки, як і всієї нашої країни, ділом відповідаючи на заклик партії, ще активніше включаються у рух суміжників. Так, колективи Тернопільського і Херсонського бавовняних комбінатів виступили з ініціативою розгорнути змагання під девізом «Товарам народного споживання — високу гарантію якості суміжників». На їх почин відгукнулися колективи Сімферопольської фабрики пластмас і фурнітури, Київського будинку моделей, УкрНДІшвейпрому, Київського виробничого об'єднання «Юність» та інших підприємств. Подовжили свій договір на одинадцять п'ятирічку колектив московського об'єднання «ЗІЛ» і 12 інститутів АН УРСР та багато інших колективів⁴¹. Їх творчий пошук і насага є гарантією дальшого розвитку змагання суміжників, поглиблення його впливу на економіку і виховання нової людини.

³⁹ Прапор комунізму, 1980, 25 черв.

⁴⁰ Радянська Україна, 1981, 5 березня.

⁴¹ ПА УРПС. Про патріотичні ініціативи трудящих республіки, спрямовані на перетворення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС, дострокове виконання завдань одинадцяті п'ятирічки. Довідка Укрпрофради; Радянська Україна, 1981, 10 берез.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИСОКОЕФЕКТИВНОЇ ПРАЦІ КОЛЕКТИВІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ (1971—1975 рр.)

А. В. ТОРОП (Київ)

Практика комуністичного будівництва в СРСР підтвердила висновок В. І. Леніна про те, що всі плани народного господарства повинні підкріплюватися вмілою агітаційною роботою¹. Ось чому КПРС надає великого значення ідеологічному забезпеченню економічних завдань. Керуючись ленінськими положеннями, Комуністична партія органічно поєднує господарську, організаторську й виховну роботу, наполегливо вдосконалює форми й методи ідейного впливу на трудящих, «вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»².

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства партія в основу основ своєї економічної політики ставить питання дальшого підвищення ефективності суспільного виробництва. «Майбутнє нашої еко-

¹ Див.: Ленін В. І. Збори активу Московської організації РСДРП. — Повне збір. творів, т. 42, с. 79.

² XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт. К., 1976. Г. 1, с. 89.

номіки — в підвищенні ефективності, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. — Іншого шляху забезпечити успішний, динамічний розвиток народного господарства немає»³.

Опорою партії у розв'язанні цього завдання є трудові колективи, провідна роль яких у всіх сферах життя суспільства законодавчо закріплена в Конституції СРСР⁴. Тому закономірно, що саме в колективах трудящих зосереджена вся багатогранна діяльність партійних організацій по ідеологічному забезпеченню ефективності суспільного виробництва. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові, зокрема, підкреслюється, що ініціатива трудових колективів, партійно-масова робота мають бути націлені на господарське ставлення до суспільного добра, вміння повністю, доцільно використовувати все, що у нас є⁵.

Значний досвід ідеологічного забезпечення вискоєфективної діяльності трудових колективів нагромадила Комуністична партія України — бойовий загін КПРС — у роки дев'ятої п'ятирічки. Вивчення, узагальнення й осмислення цього досвіду стосовно сучасних умов має важливе теоретичне й практичне значення.

Глибоке обґрунтування завдань партійних організацій по розгортанню політичної роботи в трудових колективах було дано на XXIV з'їзді КПРС, у рішеннях наступних пленумів ЦК, його постановках з ідеологічних питань, прийнятих у 1971—1975 рр. Корінні питання партійного керівництва ідеологічною роботою в плані досліджуваної проблеми розглядалися на XXIV з'їзді Компартії України, червневому (1971 р.), березневому (1972 р.) та травневому (1974 р.) пленумах її Центрального Комітету. Прийняті рішення і рекомендації перебували в центрі уваги республіканських нарад, семінарів і зборів активу ідеологічних працівників.

Висунуті партією підвищені вимоги до рівня ідейно-виховної роботи серед трудящих у досліджуваній період передбачали охоплення партійним впливом усіх виробничих колективів. Цьому сприяло зростання кількості комуністів на промислових підприємствах республіки. За період з 1971 р. по 1976 р. вона збільшилася на 57 505 чол. Розширилася мережа партійних організацій республіки: кількість первинних організацій збільшилася за п'ятирічку на 2230 і становила на початку 1976 р. 63 892, кількість цехових організацій зросла від 48 557 до 57 703, а партійних груп — від 89 839 до 108 038⁶.

У Краматорській міській партійній організації, наприклад, за рахунок збільшення партійного про шарку в низових виробничих колективах кількість партгруп зросла за період з 1971 р. по 1976 р. на 946. Зростання чисельності низових ланок партії дало можливість посилити партійний вплив на трудові колективи, на розв'язання завдань підвищення ефективності виробництва. Спираючись на партгрупи, первинні організації перенесли центр усієї політико-масової роботи безпосередньо в колективи діляниць, змін, бригад. В результаті поліпшилися техніко-економічні показники виробництва: обсяг промислової продукції

³ Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 566.

⁴ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7—8.

⁵ Див.: Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 51.

⁶ Комуністическая партия Украины — боевой отряд КПСС. К., 1976, с. 57, 63, 66—67.

по місту зріс за п'ятирічку на 36,1%, продуктивність праці — на 30,3% ⁷.

Важливим фактором виховання у трудящих почуття особистої відповідальності за піднесення ефективності виробництва були комплексні плани й заходи ідеологічного забезпечення виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань. Дальшому творчому розвитку поточного й перспективного планування, координації зусиль усіх загонів ідеологічних працівників багато уваги приділяли, зокрема, партійні організації Львівської, Миколаївської, Дніпропетровської та Запорізької областей. Конкретністю і високою результативністю відзначалися плани ідеологічного забезпечення господарських завдань на запорізькому заводі «Дніпроспецсталь». Коли на підприємстві почастішали випадки зниження якості вироблюваної продукції, згідно з розробленим парткомом планом було проведено науково-технічну конференцію за участю ідеологічного активу та спеціалістів, а також організовано цикли лекцій та проведено бесіди, на яких аналізувалися причини браку. Питання якості продукції перебували в центрі уваги роботи агітколективів, широко висвітлювалися засобами наочної агітації, в передачах заводського радіо та в місцевій багатотиражці. Як результат, втрати від браку знизилися на 15%, що дало можливість одержати 450 тис. крб. економії ⁸.

Дбаючи про істотне поліпшення ідеологічного забезпечення високоєфективної праці колективів промислових підприємств, партійні організації республіки підвищували роль керівних кадрів, інженерно-технічних працівників в ідейно-політичному вихованні трудящих у світлі постанови ЦК КПРС «Про участь керівних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні колективу» (1971 р.) ⁹. Найбільш ефективними формами залучення керівників до ідейно-виховної роботи в трудових колективах були народжені творчістю партійних організацій єдині політдні, Ленінські п'ятниці, дні ділових зустрічей, дні бригад, економічного аналізу, інформаційні конференції, економічні огляди, вечори запитань і відповідей. Вони широко практикувалися й добре зарекомендували себе в партійних організаціях Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської і Запорізької областей ¹⁰.

Особливу увагу партійні організації промислових підприємств приділяли участі у виховній роботі керівників середньої й нижчої ланок — начальників цехів, дільниць та змін, майстрів, бригадирів, які найближче стоять до рядових трудівників і можуть щоденно впливати на свій колектив, його моральний клімат. У багатьох трудових колективах розгорнувся рух за звання «Кращий майстер-вихователь» ¹¹. Воно присвоювалося тим керівникам, які забезпечували успішне виконання виробничих завдань, додержання всіма членами колективу норм трудової дисципліни, брали активну участь у проведенні масово-політичних заходів серед трудящих.

⁷ Панченко А. Бойове ядро трудових колективів. — Під прапором ленінізму, 1976, № 3, с. 54.

⁸ Петрикін В. Ідеологічну роботу на наукову основу. — На рубежі п'ятирічок. К., 1975, с. 21.

⁹ Об идеологической работе КПСС: Сб. документов. М., 1977, с. 334—340.

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 217, арк. 24; спр. 407, арк. 42; спр. 422, арк. 33; спр. 744, арк. 22; спр. 747, арк. 11.

¹¹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 14, спр. 41, арк. 56; Ватченко О. Політичне забезпечення успішного виконання завдань п'ятирічки. — Високе покликання партійних організацій. К., 1974, с. 34; Колесников Д. Головна ланка — кадри. — Під прапором ленінізму, 1975, № 7, с. 47.

Заслугує на увагу досвід багатьох парткомів по складанню особистих планів участі керівних кадрів та інженерно-технічних працівників в ідеологічній роботі. У Дніпропетровській області, наприклад, особисті плани мали директор заводу ім. Петровського В. Ф. Мазов, директор Південного гірничо-збагачувального комбінату І. І. Савицький та ін.¹² Позитивний досвід складання таких планів і успішного їх виконання нагромадили також у колективах Комунарського металургійного заводу, шахти № 8—8-біс шахтоуправління «Жовтневе» м. Макіївки. За рекомендацією парткомів особисті плани участі керівників усіх ланок у масово-політичній роботі серед трудящих у колективах складалися на квартал. Ними передбачалося читання лекцій і проведення бесід на політичні та економічні теми, роз'яснення найважливіших документів партії і уряду тощо. Про виконання накреслених заходів керівники й майстри регулярно доповідали на засіданнях партійних бюро і зборах¹³.

Партійні організації республіки спрямовували виховну роботу в трудових колективах на формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, комуністичного ставлення до праці й суспільної власності, на розвиток творчої активності робітників і службовців у підвищенні продуктивності праці, прискорення науково-технічного прогресу, зміцнення свідомої дисципліни й організованості.

Керуючись настановою В. І. Леніна про те, що без правильного політичного підходу до справи неможливо успішно розв'язувати складні виробничі завдання¹⁴, партійні комітети республіки продовжували удосконалювати навчання в системі партійної освіти, значно розширивши склад слухачів. Якщо в 1971 р. основи марксизму-ленізму, історію і політику КПРС вивчали 2,9 млн. комуністів і безпартійних, то в 1975 р. — 3,8 млн.¹⁵

Заняття в системі політичної освіти сприяли виробленню у слухачів конкретного підходу до аналізу діяльності своїх колективів, раціональнішого використання виробничих резервів. Показовий щодо цього приклад Харківської обласної партійної організації. На початку дев'ятої п'ятирічки в області було створено додатково 4,5 тис. політшкіл, у півтора рази збільшено кількість шкіл основ марксизму-ленізму¹⁶. Вміло поєднували політичне навчання з діяльністю трудових колективів по підвищенню ефективності виробництва в партійній організації Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева. В одній із шкіл основ марксизму-ленізму при заводі навчалися формувальники першої в республіці бригади комуністичної праці. Слухачі школи стали ініціаторами багатьох патріотичних починань. Зокрема, їх пропозиція про перетворення найвищого виробітку в трудову норму кожного робітника, а найвищої продуктивності праці — в норму кожного дня була підхоплена багатьма колективами підприємства. Це дало заводу можливість виконати п'ятирічку по продуктивності праці за три з половиною роки¹⁷.

¹² ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 479, арк. 11.

¹³ Куксина О. Спільні завдання, диференційований підхід.— Під прапором ленізму, 1975, № 14, с. 30; Ночовкін А. Виховання у трудящих комуністичного ставлення до праці. — Високе покликання партійних організацій, с. 118.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна. — Повне збір. творів, т. 42, с. 268.

¹⁵ Під прапором ленізму, 1972, № 12, с. 3; Василенко В. К. XXV з'їзд КПРС про підвищення ідеологічної роботи. К., 1976, с. 41.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 245, арк. 133; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 44, спр. 4, арк. 7.

¹⁷ Авангард трудового колектива. К., 1976, с. 78.

Важливу роль у справі ідеологічного забезпечення високоефективної праці трудових колективів відігравала економічна освіта трудящих. Здійснюваний КПРС курс на дедалі інтенсивніші методи господарювання вимагає від кожного працівника, зайнятого у сфері матеріального виробництва, економічно обгрунтованих рішень, вміння вишукувати й використовувати резерви виробництва, активно боротися за економію і бережливість. Водночас «недооцінка економічної освіти, — підкреслювалося в постанові ЦК КПРС «Про поліпшення економічної освіти трудящих» (1971 р.), — негативно позначається на рівні управління і господарювання, ефективності суспільного виробництва»¹⁸.

За роки дев'ятої п'ятирічки кількість слухачів у системі економічної освіти збільшилася в республіці з 4 млн. до 7,2 млн. чол.¹⁹ Під керівництвом партійних організацій в усіх трудових колективах складалися перспективні плани економічного навчання різних категорій трудящих. При обкомах, міськкомах і райкомах партії та при парткомках великих підприємств і об'єднань функціонували ради економічної освіти. Під час проведення масового економічного всеобучу в 1971—1972 рр. у республіці було підготовлено 150 тис. керівників шкіл і семінарів з керівних кадрів, працівників економічних служб, спеціалістів народного господарства. Для системи економічної освіти центральними видавництвами було випущено понад 600 тис. примірників підручників. Ще стільки ж підручників підготував Політвидав України²⁰.

Найбільш поширеними формами масового економічного навчання в трудових колективах були економічні школи, а також школи передового досвіду, режиму економії та бережливості, комуністичної праці, народні університети економічних і науково-технічних знань, теоретичні та науково-практичні конференції. Дбаючи про істотне поліпшення економічної освіти трудящих, партійні організації промислових підприємств республіки докладали зусиль, щоб економічні знання давали практичну віддачу — сприяли підвищенню ефективності виробництва. Так, Донецький обком Компартії України орієнтував парторганізації області на забезпечення вивчення не тільки теоретичних проблем ефективності виробництва, а й економіки своїх підприємств, методів роботи передовиків²¹. Така постановка питання сприяла зростанню активності слухачів шкіл комуністичної праці. Наприклад, на Дружківському машинобудівному заводі, де в 54 школах здобували економічні знання понад 1 тис. трудівників, тільки за 2 роки п'ятирічки 319 слухачів внесли раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від впровадження яких становив 450 тис. крб. 274 слухачі опанували суміжні професії, 743 — підвищили свою кваліфікацію²².

Важливим фактором поліпшення якості економічної освіти й посилення її практичної користі була активізація навчального процесу за рахунок виконання слухачами практичних завдань, економічного обгрунтування ними зустрічних планів і соціалістичних зобов'язань, проведення місячників і оглядів-конкурсів економічної пропаганди, науково-практичних та економічних конференцій. Так, активну участь у написанні рефератів, де пропонувалося розв'язання тієї чи іншої проблеми виробництва, взяли слухачі народного університету технічного

¹⁸ Об идеологической работе КПСС: Сб. документов, с. 322.

¹⁹ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, с. 101.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 632, арк. 9.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 19, оп. 57, спр. 53, арк. 12.

²² Шендрик Л. Школи громадянськості. — Під прапором ленінізму, 1972, № 13, с. 42—43.

прогресу Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату. Група слухачів економічного факультету запропонувала і впровадила у виробництво 6 рекомендацій, в результаті чого вивільнилося 116 чол., крім того, було зекономлено 50 тис. крб. Такий же економічний ефект дали рекомендації групи слухачів збагачувального факультету, які у своїх рефератах розробили заходи щодо підвищення складу заліза в концентраті. Ще вагомим був внесок слухачів агломераційного факультету. Впровадження у виробництво їх пропозицій дало економічний ефект на суму понад 150 тис. крб. Тільки протягом 1974 р. слухачі університету підготували 30 рефератів з конкретними пропозиціями по удосконаленню виробництва²³.

У світлі накреслених партією завдань щодо підвищення ефективності виробництва зросли вимоги й до лекційної пропаганди. Здійснюючи повсякденне керівництво діяльністю лекторів партійних комітетів і товариства «Знання», парторганізації республіки забезпечили в досліджуваний період широку пропаганду марксистсько-ленінської економічної теорії і політики КПРС, найновіших досягнень науки і техніки, передової технології виробництва і наукової організації праці. Частка лекцій з цієї тематики в більшості областей республіки становила 20% від загальної кількості прочитаних²⁴. При цьому провідною темою виступів були питання ефективності суспільного виробництва, шляхів її підвищення, удосконалення управління соціалістичним виробництвом²⁵.

Дійовою формою пропаганди економічних і науково-технічних знань у роки дев'ятої п'ятирічки продовжували залишатися Дні науки, під час яких у трудових колективах виступали вчені республіки. Цінний досвід їх проведення нагромадили партійні організації Донецької, Ворошиловградської, Кіровоградської та Харківської областей. Так, викладачі вузів і наукові працівники Харкова були закріплені для проведення лекційної пропаганди за окремими районами міста, здійснювали шефство над великими підприємствами. В 1971 р., зокрема, в Харкові відбулося 540 зустрічей учених з трудовими колективами, в яких узяли участь 50 тис. чол. У 1973 р. понад 1500 науковців побували в трудових колективах 260 підприємств міста. При цьому зміцнювалися зв'язки науки з виробництвом, конкретним виявом яких було укладання договорів про творчу співдружність колективів учених і робітників²⁶. В цілому по республіці лекційну пропаганду в трудових колективах у 1976 р. проводили 57,3 тис. наукових працівників і викладачів вузів проти 39,8 тис. — у 1971 р.²⁷

В ідеологічному забезпеченні високої ефективності промислового виробництва партійні організації широко використовували політичну агітацію та інформацію. Опорою партійних комітетів в агітаційній роботі були агітколективи та групи політінформаторів. Якщо наприкінці восьмої п'ятирічки в трудових колективах промислових підприємств працювали 377 тис. агітаторів, то наприкінці дев'ятої — їх кількість зросла до 400 тис.²⁸

²³ Коваленко В. Сила ідейного впливу. — На рубежі п'ятирічок, с. 42.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 576, арк. 3.

²⁵ Єщенко П. Питання економічної політики партії в лекційній пропаганді. — Під прапором ленінізму, 1975, № 16, с. 53.

²⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 44, спр. 4, арк. 39.

²⁷ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, с. 106.

²⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 45, арк. 190; Авангард трудового колектива, с. 86.

У досліджуваний період в республіці було вжито заходів до удосконалення системи політичної інформації в трудових колективах, ширшого використання всіх можливостей політичної агітації. Ці питання обговорювалися в Центральному Комітеті Компартії України, в обласних, міських та районних комітетах партії, первинних партійних організаціях, на республіканських, обласних і районних науково-методичних конференціях. Головним в агітаційно-масовій роботі серед трудящих було роз'яснення економічної політики партії, конкретних завдань підвищення ефективності виробництва, мобілізації працівників на їх успішне виконання.

На республіканській нараді ідеологічних працівників у березні 1973 р. було високо оцінено предметність політичної агітації більшості партійних організацій Харківської області, визначення при проведенні бесід рубежів трудових колективів, висвітлення значення кожного процента надпланової продукції і зниження її собівартості, кожного кіловата закономленої електроенергії, кожного кілограма сировини²⁹. Чітко планувала роботу політінформаторів і агітаторів партійна організація Харківського заводу алюмінієво-бронзових сплавів. Партком підприємства регулярно визначав тематику бесід та інформацій, головна увага яких зосереджувалася на питаннях режиму економії й бережливості³⁰. Завдяки чітко спланованій агітаційній роботі добре йшли справи у боротьбі за підвищення ефективності виробництва на заводах «Серп і Молот» та тракторному³¹.

Аналіз діяльності партійних організацій промислових підприємств України свідчить, що найкращих результатів у мобілізації трудящих на боротьбу за підвищення ефективності виробництва досягали там, де в комплексі використовували всі засоби ідеологічного впливу на маси. Показовим щодо цього є досвід партійної організації харківського заводу «Серп і Молот». 270 лекторів, 176 політінформаторів і 400 агітаторів систематично доносили до кожного трудівника значення режиму бережливості й економії. Питання підвищення ефективності виробництва регулярно висвітлювала багатотиражка «Заводська правда», на сторінках якої тільки протягом 1971—1973 рр. було опубліковано 518 матеріалів на цю тему. В цехах заводу діяло 60 її робкорівських постів, які регулярно проводили рейди-перевірки економії та бережливості. Велику увагу партком підприємства та первинні партійні організації приділяли питанням пропаганди економічних і технічних знань. Нею займалися всі школи і семінари партійно-комсомольської освіти. Лекторська група товариства «Знання» прочитала на цю тему тільки в 1972 р. 520 лекцій. На підприємстві було добре налагоджено науково-технічну інформацію, потік якої за два роки дев'ятої п'ятирічки збільшився на 30%. Щорічно тут проводилося 10—15 Днів науки, функціонував народний університет науково-технічного прогресу. Все це позитивно позначалося на виробничій діяльності колективу заводу. Він неодноразово виходив переможцем соцзмагання серед споріднених підприємств галузі³².

У комплексі виховного впливу на членів трудових колективів партійні організації промислових підприємств України постійну увагу при-

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 630, арк. 35.

³⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 28, арк. 19.

³¹ Там же, ф. 124, оп. 2, спр. 13, арк. 48; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 630, арк. 35.

³² Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 2, спр. 13, арк. 107, 108.

діляли проблемам трудового виховання. При цьому розвивалася ініціатива самих виробничників. Показовим щодо цього є приклад очолюваної членом ЦК Компартії України І. М. Білим бригади складальників Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61-го комунара. Трудові успіхи цього колективу багато в чому залежали від ділової, принципової, товариської обстановки в бригаді. Її члени працювали за принципом «Де трудимся і живем, самі порядок наведемо!» Питаннями підвищення трудової активності та взаємовідносин у колективі займався створений за ініціативою партгрупи пост робітничої честі. За прикладом миколаївців такі пости було створено й на інших підприємствах області³³.

Значний досвід координації зусиль громадських організацій у трудовому вихованні членів колективу нагромадили комуністи Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Активну роботу проводили тут загальнозаводські постійно діючі виробничі наради, а також ради майстрів, робітничої честі та молодих робітників. Велику допомогу адміністрації у зміцненні трудової дисципліни подавали громадські відділи кадрів. У 1972 р. вони розглянули близько 2 тис. заяв про звільнення, поданих робітниками і службовцями за власним бажанням. В результаті індивідуальної роботи, проведеної з цими людьми, більша половина з них залишилася на підприємстві³⁴.

Партійні організації надавали великого значення й таким формам трудового й морального виховання, як трудові кодекси підприємств, трудові вахти на честь знаменних дат та важливих політичних подій у країні, наставництво тощо.

Таким чином, комплексно використовуючи всі засоби ідеологічного впливу на маси, партійні організації промислових підприємств України в роки дев'ятої п'ятирічки значно активізували політичну й економічну освіту, всі форми масово-політичної роботи серед трудящих.

Безпосереднім результатом діяльності партійних організацій по ідеологічному забезпеченню високоефективної праці виробничих колективів у досліджуваний період був дальший розвиток соціалістичного змагання, підпорядкування його завданням інтенсифікації виробництва. Збагатилися зміст і форми трудового суперництва. Значного поширення набули зустрічні плани, змагання суміжників, наставництво та інші науково обгрунтовані й перевірені на практиці прогресивні форми соціалістичного змагання. Як патріотичний відгук на заклик Комуністичної партії підвищувати ефективність виробництва в трудових колективах республіки народилися такі цінні почини, як «Резерви виробництва — на службу п'ятирічці», «За комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів», «За суцільне підвищення продуктивності праці та ефективність виробництва», «За максимальне навантаження на лаву», «За дострокове освоєння проєктних потужностей» тощо.

Здійснюючи повсякденне керівництво боротьбою трудових колективів за високоефективну працю, партійні організації республіки спиралися на ініціативу й творчість мас, своєчасно підтримували й розвивали цінні почини робітників. Так, наприкінці 1973 р. в республіці розгорнувся рух за прийняття зустрічних планів. У першому кварталі 1974 р. за ними працювало 1949 підприємств. На кінець другого кварталу завдяки широкій пропаганді цієї ініціативи вже 2774 промислові під-

³³ Васильєв В. Комплексно використовувати ідеологічні засоби. — Під прапором ленінізму, 1975, № 19, с. 20.

³⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 8, спр. 3, арк. 32.

приємства (34% від їх загальної кількості) прийняли зустрічні плани. Протягом першого півріччя 1974 р. вони дали більше половини надпланової продукції промисловості Української РСР³⁵.

Значний досвід пропаганди передових починів нагромадила, зокрема, Ворошиловградська партійна організація. В роки дев'ятої п'ятирічки в області народилися патріотичні рухи «За ворошиловградську надбавку до плану», «За роботу за ворошиловградським календарем», «За високі темпи науково-технічного прогресу». Глибоко вивчивши резерви виробництва, орденоносні підприємства області в грудні 1971 р. виступили з патріотичною ініціативою розгорнути боротьбу за дострокове виконання п'ятирічки по продуктивності праці. Бюро обкому партії схвалило цю ініціативу і зобов'язало місцеві парткомітети, первинні партійні організації винести її на широке обговорення, донести до свідомості кожного, що прискорене зростання продуктивності праці — найважливіше завдання п'ятирічки.

Партійні організації області забезпечили підтримку цінного почину колективами 151 підприємства області³⁶. План першого року п'ятирічки по реалізації продукції промисловості області виконала на 101,3%, по зростанню продуктивності праці — на 101,1%. 11 грудня 1975 р. трудящі Ворошиловградщини рапортували про виконання завдань п'ятирічки з усіх показників³⁷.

Розвиваючи творчу активність трудових колективів, партійні організації республіки багато уваги приділяли поширенню досвіду передовиків соціалістичного змагання за підвищення ефективності виробництва. З цією метою у Донецькій, Харківській, Ворошиловградській та ряді інших областей широко практикувалося проведення місячників та оглядів-конкурсів передового досвіду. Під час одного з таких місячників, який проводився в 1973 р. у Харкові, новатори Москви, Ленінграда, Свердловська й Харкова провели 159 лекцій-показів передового виробничого досвіду безпосередньо на робочих місцях³⁸. У м. Донецьку в досліджуваний період народилася нова форма передачі передового досвіду шляхом подання практичної допомоги колективам. Так, швидкісні бригади прохідників В. Кругових та А. Кришкіна переходили на тимчасову роботу в шахту «Восточная». Через короткий проміжок часу більшість прохідницьких бригад останньої почали працювати швидкісними методами³⁹.

Головним підсумком діяльності партійних організацій республіки по ідеологічному забезпеченню високоефективної праці виробничих колективів було успішне виконання і перевиконання планів дев'ятої п'ятирічки. Причому тільки за рахунок підвищення продуктивності праці було одержано $\frac{4}{5}$ приросту промислової продукції⁴⁰.

Враховуючи нагромаджений досвід, ЦК КПРС у постанові «Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) визначив завдання партійних організацій на майбутнє: активно сприяти успішному розв'язанню історичного завдання з'єднання переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, широко пропагува-

³⁵ Щербіцкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974, с. 53.

³⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 14, спр. 113, арк. 9; оп. 17, спр. 4, арк. 8.

³⁷ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 408, 432.

³⁸ Правда, 1975, 11 янв.

³⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 91, спр. 231, арк. 14, 15.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду Компартії України. К., 1976, с. 77.

ти передовий досвід, наполегливо боротися за зміцнення трудової дисципліни, за економію та бережливість. «Радянська людина повинна ясно усвідомлювати, — підкреслювалося, зокрема, в постанові, — суспільну значимість своєї особистої участі у виконанні народногосподарських планів, прискоренні науково-технічного прогресу як вирішальної умови дальшого зміцнення могутності Батьківщини, перемоги комунізму»⁴¹.

Успішне розв'язання цих завдань значною мірою залежить від умілого застосування партійними організаціями дійових форм ідеологічного забезпечення високоефективної праці трудових колективів. Як і в попередні роки, провідна роль при цьому належатиме вдосконаленню марксистсько-ленінської освіти і посиленню її впливу на творчу активність трудящих. Про це йшлося, зокрема, в доповідях члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на XXVI з'їзді Комуністичної партії України і на зборах партійного активу республіки 17 березня 1981 р.⁴² Ключовою ланкою викоренення випадків формалізму й школярства в ідейному загартуванні широких мас трудящих, які подекуди ще трапляються, є максимальне наближення навчального процесу в системі політичної освіти і економічного навчання до практичних завдань, що стоять перед трудовими колективами, обґрунтування зустрічних планів і соціалістичних зобов'язань, проведення теоретичних і науково-практичних конференцій, застосування інших прогресивних форм навчання, що добре себе зарекомендували у досліджуваний період і в наступні роки.

На ідеологічне забезпечення боротьби трудових колективів за ефективність і якість роботи в сучасних умовах спрямовані й різноманітні форми масово-політичної роботи партійних організацій. Причому головне завдання полягає в тому, щоб ці форми «...повніше відповідали сьогодишнім запитам і потребам радянських людей, враховували зростаючий рівень їх знань, ерудиції, інформованості, культури»⁴³. У зв'язку з цим велика увага приділятиметься дальшому розвитку розглянутих у даному повідомленні форм масової пропаганди.

* * *

⁴¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 7—8.

⁴² Див.: Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981, с. 51; Радянська Україна, 1981, 18 берез.

⁴³ Радянська Україна, 1981. 18 берез.

ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИЗОВ У ПАРТІЮ В ДОНБАСІ

Г. М. НАМДАРОВ (Ворошиловград)

Заснована й виплекана В. І. Леніним Комуністична партія постійно залучає в свої ряди нові, свіжі сили. Успіхи Комуністичної партії В. І. Ленін пояснював беззавітною підтримкою народом політики і заходів партії, що проводяться в інтересах трудящих. Чим більші труднощі поставали на шляху побудови нового суспільства, тим тіснішим був зв'язок партії з народом. «Маса трудящих за нас,— указував В. І. Ленін.— У цьому наша сила. В цьому джерело непере-

можності всесвітнього комунізму. Більше нових працівників з маси в ряди партії, для самостійної участі в будівництві нового життя — такий наш прийом боротьби з усіма труднощами, такий наш шлях до перемоги»¹.

Свідченням безмежної відданості трудящих ленінській партії, яскравим виявом непорушної єдності партії і народу стало значне зростання партійних лав після смерті В. І. Леніна. В той час сотні тисяч робітників подали заяви про вступ до РКП(б), щоб продовжити безсмертну справу, розпочату Іллічем.

Питання, пов'язані з ленінським призовом у партію, зокрема в Донбасі, вже висвітлювалися в історико-партійній літературі². Однак деякі аспекти цієї проблеми вимагають уточнення та дальшої розробки.

Як і весь радянський народ, трудящі Донбасу у відповідь на звернення ЦК РКП(б) «До партії. До всіх трудящих» у зв'язку із смертю В. І. Леніна³ дали клятву гордо нести ленінський прапор, ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії, примножити сили в боротьбі за побудову комунізму.

22 січня 1924 р. відбулося спільне траурне засідання Донецького губкому КП(б)У й активу Бахмутської міської партійної організації, яке заклиало всіх комуністів і безпартійних краю ще тісніше згуртувати свої ряди, завжди пам'ятати заповіді В. І. Леніна й докласти всіх зусиль для їх виконання. На засіданні було ухвалено рішення провести на всіх підприємствах Донбасу робітничі збори, присвячені світлій пам'яті вождя світового пролетаріату⁴.

Того ж дня траурні збори й мітинги, присвячені пам'яті Ілліча, відбулися на багатьох шахтах і заводах Донбасу. Робітники Горлівського куша Бахмутського округу в резолюції, ухваленій на мітингу 22 січня 1924 р., звернулися до трудящих Донбасу із закликом: «Не падати духом, не впадати у відчай, міцніше згуртуватися навколо Комуністичної партії і заповітів Ілліча, подвоїти енергію в боротьбі за остаточне торжество робітничої справи»⁵.

Заклик горлівських робітників знайшов широкий відгук серед донецького пролетаріату. Яскравим свідченням єдності робітничого класу з ленінською партією став масовий вступ трудящих краю до РКП(б) уже в перші дні трауру. В Щербинівському куші Бахмутського округу, наприклад, вже до 27 січня було подано близько 600 заяв про вступ у партію⁶. Висловлюючи почуття тих, хто вступав до РКП(б), 37-річний забійник А. Фетісов сказав: «Я вступаю в партію нині тому, що із смертю Ілліча партії потрібна найширша підтримка

¹ Ленін В. І. Держава робітників і партійний тиждень. — Повне збір. творів, т. 39, с. 211.

² Пешников В. Ленинский призыв в партию и идейно-политическое воспитание коммунистов. М., 1954; Самофалов В. М. Ленинский призыв у партию на Україні. — УІЖ, 1958, № 3; Арамбалік М. В. Ленинський призов в Донбасі. — Наукові праці з історії КПРС. К., 1970. Вип. 39; Верховцев І. П., Соколова Е. К. Коммунисты двадцать четвертого: О ленинском призыве в партию. М., 1973; Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні. 1921—1925 рр. К., 1973; Бачинський П. П., Коновалов М. А. Клятва народу. К., 1974; Кватіра М. М. Ленинський призов у партію на Україні. — УІЖ, 1974, № 1; Соколова Е. К. Историческое значение ленинского призыва в РКП(б). М., 1975; Андрухов Н. Р. Партийное строительство в период борьбы за победу социализма в СССР. 1917—1937 гг. М., 1977.

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 512—514.

⁴ Кочегарка, 1924, 24 янв.

⁵ Там же.

⁶ Кочегарка, 1924, 30 янв.

робітників. Своєю участю в партійній роботі ми, робітники, хоча б трохи компенсуємо ту втрату, якої зазнала Комуністична партія»⁷. У виступах багатьох робітників відчувалася тверда рішучість йти ленінським шляхом, під керівництвом партії неухильно виконувати заповіді В. І. Леніна.

Масовий вступ передових трудівників у партію спостерігався у всіх промислових районах і містах краю. Лише за один тиждень (22 січня — 1 лютого 1924 р.) у трьох округах Донбасу — Бахмутському, Юзівському і Луганському — було подано близько 4 тис. заяв про вступ до Комуністичної партії⁸. Це стало ще одним яскравим доказом безмежної любові трудящих до свого вождя і вчителя.

Комуністична партія високо оцінила могутній підйом політичної активності робітничого класу. Пленум ЦК РКП(б), що відбувся 29, 31 січня 1924 р., ухвалив провести тримісячну кампанію масового прийому в партію представників робітничого класу, оголосив ленінський призов у РКП(б). «Робітники від верстата, — говорилося в постанові пленуму «Про прийом робітників від верстата в партію», — стійкі прихильники пролетарської революції — вступайте в РКП! Пролетарі! Шліть у ряди партії кращих, передових, чесних і сміливих бійців»⁹.

Одним з перших на рішення січневого пленуму ЦК РКП(б) відгукнувся пролетаріат Донбасу. Вже в перші дні після пленуму різко зріс потік заяв від бажаючих вступити в ряди партії. Так, число заяв від робітників Лисичанського району Бахмутського округу з 2 по 7 лютого зросло з 330 до 773^{9а}. З великим піднесенням проходила кампанія ленінського призову і в інших парторганізаціях Донбасу. Тільки в трьох округах — Юзівському, Бахмутському і Луганському — до 6 лютого було подано понад 6,6 тис. заяв про вступ у ряди РКП(б)¹⁰, а до кінця місяця загалом по Донбасу — 19 тис., з яких 8,5 тис. було затверджено¹¹.

На кінець липня 1924 р., тобто на час завершення кампанії ленінського призову в Донбасі¹² з 26685 чол., які подали заяви про вступ до РКП(б)¹³, 16740 чол.¹⁴, або майже 63%, були прийняті до партії. Чисельність губерньської парторганізації з 1 січня по 1 жовтня 1924 р. (до відокремлення від Донбасу Таганрозького й Шахтинського округів) зросла з 12164¹⁵ до 31529 чол.¹⁶, або в 2,6 раза.

⁷ Там же.

⁸ Кочегарка, 1924, 8 февр.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, с. 14.

^{9-а} Кочегарка, 1924. 2. 10 февр.

¹⁰ Кочегарка, 1924, 8 февр.

¹¹ Кочегарка, 1924, 4 марта.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1448, арк. 55—56.

¹³ Там же, спр. 1404, арк. 214.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1858, арк. 42; спр. 2116, арк. 3.

¹⁵ Знамя коммунизма, 1924, № 2, с. 84. Деякі дослідники наводять дещо завищену цифру. Так, у книзі Носкова В. А. — Улучшение состава и структуры партийных организаций Донбасса 1921 — 1925 (К., 1980, с. 55) зазначається, що в період з 1 січня по 1 жовтня 1924 р. чисельність Донецької губерньської парторганізації зросла з 12628 до 31529 комуністів, або в 2,5 раза. Проте у такому випадку зростання рядів організації за період кампанії ленінського призову становитиме 132,5% і буде поступатися такому ж показникові в Тульській губерньській партійній організації — 137,5% (Див.: Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 42, арк. 89). А це суперечить загальноприйнятій точці зору, згідно з якою Донецька губерньська партійна організація за цим показником зайняла тоді перше місце в РКП(б).

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1928, арк. 8.

За кількістю членів РКП(б) вона стала третьою в країні після Московської і Ленінградської партійних організацій. А за процентним показником зростання рядів у період ленінського призову — 137,6% — Донецька губпарторганізація зайняла перше місце серед інших аналогічних їй організацій РКП(б) ¹⁷.

Найбільше було прийнято в партію у промислових округах Донбасу: Сталінському, Бахмутському, Луганському — 11402 чол., або 68,1% усіх прийнятих у Донецькому краї в період ленінського призову ¹⁸. Нарада секретарів кушових, районних і партійних комітетів великих промислових партосередків і цехоргів великих цехів Сталінської окружної парторганізації (25—26 вересня 1924 р.) відзначила, наприклад, що завдяки ленінському призову окружна парторганізація зросла майже в 3 рази, а окремі осередки, в які влилися кваліфіковані робітники із значним виробничим стажем, — у 4—5 разів ¹⁹. У стільки ж разів збільшилася чисельність Петровської кушової парторганізації Сталінського округу. Процент комуністів, зайнятих на виробництві в куші, зріс з 2,6% до 11,1% ²⁰. Значно зросли й інші окружні парторганізації краю.

Зазначимо, що Донецька губпарторганізація зросла не лише кількісно, а й якісно. Із загального числа прийнятих в її ряди комуністів ленінського призову робітники становили 16498 чол., тобто понад 98% ²¹. У Луганській, Сталінській, Шахтинській і Бахмутській партійних організаціях процент робітників від верстата був ще вищим — понад 99% ²². Таке вливання нових сил у Донецьку губернську парторганізацію привело до збільшення кількості партійних осередків, насамперед фабрично-заводських, сприяло поліпшенню соціального складу партійних організацій краю. З січня по жовтень 1924 р. там з'явилося 168 нових осередків ²³.

Це стало результатом великої уваги губкому КП(б)У, окружних комітетів партії і місцевих партійних організацій до питань регулювання свого соціального складу й якісного його поліпшення.

Більшість з тих, кого прийняли в партію під час ленінського призову, були передовиками і мали значний виробничий стаж. Так, із загальної кількості нових комуністів у парторганізаціях Донбасу понад 7 тис. чол. (майже 42%) працювали на виробництві від 10 до 15 років. В деяких місцях цей показник був ще вищим.

Завдяки швидкому зростанню за рахунок робітничого поповнення Донецької губпарторганізації підвищився й процент комуністів, безпосередньо працюючих у різних галузях промисловості. На початок 1925 р. кількість членів РКП(б) по відношенню до загального числа робітників, зайнятих на виробництві, становила в Донецькій губернській парторганізації 11% ²⁴⁻²⁵, а у деяких окружних партійних організаціях перевищувала цей показник. Так, у Луганській окружній парторганізації це співвідношення становило 13,6% ²⁶.

¹⁷ Підраховано автором за даними: Знамя коммунизма, 1924, № 2, с. 84; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1928, арк. 8.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1448, арк. 41.

¹⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 132, арк. 83.

²⁰ Там же, спр. 95, арк. 8.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1858, арк. 42.

²² Там же.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 132, арк. 7; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1408, арк. 23; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1928, арк. 8. (Підрахунок автора).

²⁴⁻²⁵ ПА ІІП при Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2268, арк. 44.

²⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

Більшість з комуністів ленінського призову були зайняті в провідних галузях промисловості. З 4535 чол., прийнятих у партію в той час у Сталінському окрузі, 2289 чол. (близько 66%) працювали в гірничій промисловості²⁷. Серед нових членів РКП(б) була значна частина активних учасників громадянської війни. Наприклад, у Маріупольському окрузі колишні червоноармійці становили близько 40% від загальної кількості тих, хто вступив у партію²⁸.

Ленінський призов продемонстрував безмежну відданість радянських трудівників справі Комуністичної партії, показав силу ідей В. І. Леніна, які ставали глибоким життєвим переконанням робітничого класу, всіх трудящих Союзу РСР. У результаті ленінського призову зміцніли й розширилися зв'язки комуністів з безпартійними масами, значно зросла політична активність членів РКП(б), поліпшилася масово-політична робота низових партійних організацій, що сприяло вирішенню складних завдань у справі соціалістичного будівництва, зокрема відбудови народного господарства Донбасу.

У зв'язку з тим, що лави партії поповнилися новими членами, великого значення набуло питання їх ідейно-політичного загартування. Комуністична партія висунула перед молодими комуністами завдання глибокого вивчення ленінської ідейно-теоретичної спадщини. «Найкращим пам'ятником Володимиру Іллічу Леніну,— підкреслювалося в постанові II з'їзду Рад СРСР «Про видання творів В. І. Леніна»,— буде широкі, масове розповсюдження його творів, що зробить ідеї комунізму надбанням усіх трудящих»²⁹.

Пленум ЦК РКП(б), що відбувся в кінці січня 1924 р., визнав за необхідне «переглянути існуюче положення про школи політграмоти для кандидатів у члени РКП в тому розумінні, щоб головна увага цих шкіл політграмоти була зосереджена на історії партії у зв'язку з винятковою роллю в ній провідних ідей тов. Леніна»³⁰. 9 лютого 1924 р. ЦК РКП(б) провів нараду представників Головополітосвіти, Наркомосу РРФСР, ЦК РКСМ, Культвідділу ВЦРПС, Московського комітету РКП(б), Інституту В. І. Леніна, на якій всебічно обговорювалося питання про вивчення й пропаганду ленінізму. Було визначено форми вивчення ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна у школах різного типу, вироблено відповідні програми для них³¹.

У зв'язку з тим, що переважна більшість комуністів ленінського призову не мала необхідного обсягу знань для занять у найнижчій ланці шкіл політграмоти, для них додатково створювалися короткострокові (1,5-місячні) школи політграмоти. Вони мали залучати до активної партійної роботи комуністів ленінського призову, давати їм розуміння основ ленінізму. Навчання в таких школах мали відбуватися два рази на тиждень (4 год.) увечері за програмою, рекомендованою відділом агітпропаганди ЦК РКП(б)³². У березні 1924 р. ЦК РКП(б) запропонував губкомам партії організувати для комуністів ленінського призову школи політграмоти з терміном навчання 2—3 місяці³³.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1858, арк. 42; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 42, арк. 64.

²⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 85, арк. 14.

²⁹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. док. и материалов. К., 1972, с. 614.

³⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, с. 16.

³¹ Леонова Л. С. Из истории подготовки партийных кадров в советско-партийных школах и коммунистических университетах. 1921—1925. М., 1972, с. 112—113.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2157, арк. 44.

³³ Коммунистическая мысль, 1924, № 3—4, с. 172.

Керуючись вказівками ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, Донецький губком партії і місцеві партійні організації розгорнули велику роботу по ідейно-політичному вихованню молодих комуністів. З лютого 1924 р. агітпропвідділ Донецького губкому партії почав розробляти програму короткострокової школи політичної грамоти стосовно до місцевих умов. На початку березня того ж року вона була схвалена губернською нарадою з питань агітації і пропаганди. Термін навчання згідно з програмою був у такій школі двомісячним, а заняття проводилися двічі на тиждень (4 год.)³⁴.

В середині березня 1924 р. на допомогу керівникам і слухачам шкіл було видано брошуру «Короткострокова школа політграмоти», яка містила положення про школу, її програму та докладний покажчик літератури з усіх тем, а також методичні поради щодо викладання і засвоєння курсу³⁵.

Велику увагу агітпропвідділ Донецького губкому партії приділяв забезпеченню комуністів ленінського призову необхідною літературою. В 1924 р. місцеве видавництво «Робітничий Донбас» випустило в світ 5 творів В. І. Леніна («Держава і революція» та ін.) загальним тиражем 97 тис. примірників, 19 найменувань партійної літератури (Програму та Статут РКП(б), резолюції XIII Всесоюдної партійної конференції тощо) загальним тиражем понад 296 тис. примірників³⁶. А всього за рік видавництвом опубліковано 45 найменувань суспільно-політичної літератури загальним тиражем 548 700 примірників³⁷.

У перші місяці ленінського призову в Донбасі повсюдно створювалися двомісячні школи політграмоти. Наприклад, в Артемівському окрузі на початку квітня існувало 100 таких шкіл, в яких навчалися 3750 слухачів³⁸. Широка мережа шкіл для нових членів РКП(б) була створена й в інших округах Донбасу.

ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У постійно піклувалися про забезпечення короткострокових шкіл політграмоти пропагандистськими кадрами. У лютому — квітні 1924 р. у Донбас було направлено близько 50 досвідчених пропагандистів³⁹. Серед них — 8 випускників Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлова й 21 випускник Комуністичного університету ім. Артема⁴⁰. Проте в умовах швидкого зростання мережі короткострокових шкіл політграмоти ця допомога, хоча й своєчасна, була недостатньою. Так, у Луганському окрузі в 59 таких школах налічувалося всього 16 пропагандистів⁴¹. Подібне становище спостерігалося і в інших місцях краю.

З метою якнайшорішої ліквідації цього недоліку Донецький губком партії вирішив направити на місця для подання допомоги в організації короткострокових шкіл політграмоти 106 постійних пропагандистів.

Ще активнішою ідеологічна робота в Донбасі стала після XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.), який намітив ряд заходів по вихованню комуністів ленінського призову. З'їзд зобов'язав ЦК РКП(б) і місцеві партійні органи направити «всі дійсно витримані марксист-

³⁴ Спутник донецкого пропагандиста, 1924, № 6, с. 25—26.

³⁵ Там же, с. 26—27.

³⁶ Там же, с. 27; Спутник партийного работника Донбасса, 1925, № 3, с. 55.

³⁷ Спутник партийного работника Донбасса, 1925, № 3, с. 54.

³⁸ Кочегарка, 1924, 6 апр.

³⁹ Спутник донецкого пропагандиста, 1924, № 6, с. 27—28.

⁴⁰ Там же, с. 27.

⁴¹ Кочегарка, 1924, 26 апр.

ські сили у відповідні робітничі райони», вказавши при цьому, що «головним їхнім завданням повинна бути пропаганда основ ленінізму»⁴². Невдовзі після з'їзду ЦК РКП(б) для допомоги парторганізаціям Донбасу направив 27 пропагандистів⁴³. У середині 1925 р. лекторське бюро Комуністичного університету ім. Артема за вказівкою ЦК КП(б)У послало в школи політграмоти Донбасу ще 34 пропагандисти⁴⁴.

За рішенням Донецького губкому КП(б)У в губернській і чотирьох окружних радпартшколах — Шахтинській, Юзівській, Луганській і Бахмутській — почалася підготовка майбутніх викладачів короткострокових шкіл політграмоти⁴⁵.

З метою розширення кадрів штатних пропагандистів згідно з рішенням Донецького губкому партії в Таганрозі з 1 липня 1924 р. організовувалися дворічні курси по підготовці пропагандистів, розраховані на 60 чол., і двомісячні курси (на 40 чол.) для їх перепідготовки⁴⁶.

Партійні організації Донбасу постійно виховували у комуністів потребу в читанні партійних журналів, газет, насамперед «Правди». Велику увагу приділяв Донецький губком КП(б)У своєму друкованому органу — газеті «Кочегарка». Так, у листі «Про «Кочегарку», направленому в травні 1924 р. усім окружним комітетам партії, губком підкреслював, що газета насамперед має задовольняти запити низового партпрацівника — цехового організатора і рядового партійця, повинна дати їм відповіді на ті питання, які висуває перед ними робітнича маса⁴⁷.

Завдяки багатогранній діяльності по розширенню мережі партійної освіти, забезпеченню її необхідною літературою, пошуку найбільш ефективних форм і методів ідейно-виховної роботи Донецька губпарторганізація добилася значних успіхів у ліквідації політичної малограмотності серед нового поповнення РКП(б). Так, в Артемівському окрузі з жовтня 1923 р. по червень 1924 р. процент політично малограмотних комуністів знизився з 64% до 44%⁴⁸. А всього в краї початкову політичну освіту в той час здобули 7 тис. нових членів партії⁴⁹.

Таких же успіхів досягли в цій справі й інші партійні організації промислових центрів і міст країни. Враховуючи це і схваливши роботу Оргбюро й комісії по вихованню комуністів ленінського призову, серпневий (1924 р.) Пленум ЦК РКП(б) «доручив Оргбюро ЦК виробити дальші практичні заходи на основі обміну думками, що відбувся, і врахування досвіду місцевих парторганізацій»⁵⁰.

Виконуючи це рішення, Політбюро й Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалили в жовтні 1924 р. постанову «Про роботу по вихованню ленінського призову»⁵¹, в якій рекомендували перенести центр ваги в ідейно-політичному навчанні нового поповнення на існуючі школи політосвіти I і II ступеня, а короткострокові школи зберегти для тих комуні-

⁴² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, с. 49.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, спр. 243, арк. 258.

⁴⁴ Знамя коммунизма, 1924, № 4, с. 24.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1892, арк. 76.

⁴⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 20, арк. 54.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1869, арк. 8.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1448, арк. 106, 107.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2282, арк. 31.

⁵⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, с. 124.

⁵¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972. Т. 4, кн. 1, с. 597.

стів ленінського призову, які не встигли їх пройти чи не засвоїли початкової програми⁵².

Керуючись вказівками ЦК РКП(б), Донецький губком партії і місцеві парторганізації розгорнули велику організаторську роботу по підготовці до нового 1924/25 навчального року в мережі політосвіти, дальшому вдосконаленню ідейно-політичного виховання.

Головними формами низової ланки політичної освіти в Донбасі з осені 1924 р. стали: шестимісячні школи політосвіти I та II ступеня — основні в навчанні молодих комуністів, семінари партійного активу, вечірня радпартшкола і короткострокові кандидатські школи політграмоти⁵³. На початок 1924/25 навчального року в Донбасі діяло 519 шкіл політосвіти I та 69 шкіл II ступеня⁵⁴. Згідно з рішенням Донецького губкому партії видавництво «Робітничий Донбас» випустило для слухачів шкіл I ступеня 14 тис. примірників партійно-політичної літератури за зниженими (на 30%) цінами. Крім того, ним було підготовлено 4 тис. бібліотечок суспільно-політичної літератури для тих, хто навчався в школах II ступеня. Для керівників занять у навчальних закладах мережі політосвіти видавництво випустило в світ 700 бібліотечок, які склалися переважно з творів В. І. Леніна й методичних посібників⁵⁵.

Спираючись на допомогу ЦК КП(б)У і Донецького губкому партії, місцеві партійні організації приділяли значну увагу питанням комплектування шкіл політосвіти слухачами (курсантами), підбору пропагандистів, забезпечення комуністів необхідною політичною літературою й навчальними посібниками. Так, у Луганському окрузі в січні 1925 р. у 133 школах політосвіти I ступеня і 15 школах II ступеня навчалося 4495 слухачів, 90% з них були комуністами, що становило 51% окружної партійної організації⁵⁶.

Значну роль у підготовці пропагандистів відігравала Луганська вечірня радпартшкола, в якій налічувалося 75 курсантів. Вона була однією з 10 вечірніх радпартшкіл з річним терміном навчального циклу (7 місяців), організованих в експериментальному порядку у великих промислових центрах країни. Заняття в ній проводилися 2 рази на тиждень у вечірні години. Навчальний план, що за обсягом і змістом був майже таким, як і програма радпартшколи I ступеня, передбачав вивчення історії, політичної економії, історії СРСР⁵⁷. «Досвід вечірньої радпартшколи, — відзначалося в одному з документів агітаційно-пропагандистського відділу Донецького губкому партії, — цілком себе виправдав і в майбутньому вечірні радпартшколи повинні бути організовані у всіх найбільших центрах»⁵⁸.

Використовуючи різноманітні форми й методи роботи, Донецька губерніська парторганізація, як підкреслювалося на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 3 серпня 1925 р., добилася значних успіхів у системі партійної освіти, в справі ліквідації політичної малограмотності нового поповнення рядів партії⁵⁹.

⁵² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2158, арк. 11.

⁵³ Там же, спр. 2282, арк. 31.

⁵⁴ Там же, спр. 1928, арк. 56.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1448, арк. 112.

⁵⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 53, арк. 49.

⁵⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1448, арк. 108; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2158, арк. 11.

⁵⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2282, арк. 32.

⁵⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 55, арк. 123.

Ідейно-політичне виховання комуністів ленінського призову сприяло дальшому зміцненню рядів Донецької губернської партійної організації, посиленню її керівної ролі у вирішенні завдань державного, господарського й культурного будівництва. До XIV з'їзду ВКП(б) вона підійшла єдиною і згуртованою. Восени 1925 р., тобто на час ліквідації Донецької губернії, в п'яти окружних партійних організаціях Донбасу був 531 осередок, в яких налічувалося понад 41 тис. комуністів⁶⁰.

Комуністи ленінського призову з честю додержали своєї пролетарської клятви — продовжити справу великого Леніна, втілити в життя його заповіти. Серед них був П. П. Лютіков, якого за самовіддану працю в роки відбудовного періоду було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В роки Великої Вітчизняної війни він очолив партійно-комсомольське підпілля Краснодона. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 травня 1965 р. він посмертно нагороджений орденом Леніна. Вулиця, де жив П. П. Лютіков, новий квартал, шахтоуправління та одна з найбільших шахт Краснодона носять його ім'я⁶¹.

Одним з керівників партійно-комсомольського підпілля Краснодона був комуніст ленінського призову С. Г. Яковлев. З 1938 р. і до окупації міста фашистськими загарбниками він працював головою Краснодонської міської Ради депутатів трудящих. На початку січня 1943 р. С. Г. Яковлев був заарештований фашистами. Після жорстоких катувань його скинули у шурф шахти № 5. Останніми словами комуніста були: «Вмираю за партію». С. Г. Яковлев посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня⁶².

Серед 366 робітників маріупольського заводу ім. Ілліча, які вступили в партію в період ленінського призову, був сталевар М. О. Пузирьов. За самовіддану працю в роки передвоєнних п'ятирічок його обирали делегатом XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради Української РСР. У числі ініціаторів передз'їздивського соціалістичного змагання в 1939 р. М. О. Пузирьова удостоїли урядової нагороди. В роки тимчасової окупації Маріуполя (з 1948 р. — Жданов) фашистські загарбники намагалися підкупити, схилити його до зради Батьківщині. Але патріот, комуніст ленінського призову М. О. Пузирьов залишився вірним сином Вітчизни. Після лютих катувань він був розстріляний фашистськими загарбниками⁶³. Згадані тут та тисячі інших комуністів ленінського призову, пройшовши суворі випробування життя, дотримали своєї клятви.

П'ятдесят сім років минуло з часу ленінського призову. Реальним втіленням ідей В. І. Леніна є побудоване в СРСР розвинуте соціалістичне суспільство. «Запорукою всіх наших досягнень, — підкреслюється в Звітній доповіді ЦК Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, — є непохитна вірність КПРС принципам марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, її непорушний зв'язок з народом. Образ великого Леніна надихає нас, випробуванням керівництвом до дії є його безсмертне вчення!»⁶⁴.

⁶⁰ Известия ЦК КП(б)У, 1925, № 13, с. 41.

⁶¹ Прапор перемоги, 1974, 2 січ.

⁶² Молодая гвардия: Сб. документов. Донецк, 1970, с. 15, 126—127, 323.

⁶³ Див.: Грушевський Д. Н., Руденко Н. Г. Жданов: Ист.-краевед. очерк, Донецк, 1978, сс. 88, 107, 110, 116—117, 123; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978, с. 287.

⁶⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 5.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ СЕЛЯН І РЯДОВИХ КОЗАКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — 60-х роках XVIII ст.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Питання про право селян і рядових козаків на землю, форми існування у них землеволодіння на Лівобережжі у другій половині XVII — 60-ті роки XVIII ст. ще не знайшло належного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Буржуазні історики (О. Лазаревський, І. Лучицький, О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, В. Мякотін, Є. Филімонов), торкаючись у своїх працях цього питання, неправомочно ототожнювали поняття земельна власність з поняттям землеволодіння. Вони повністю ігнорували істотну відмінність між приватною власністю, притаманною капіталістичній соціально-економічній формації, та попередніми її формами. При цьому критерієм власності визначалася не феодална рента, а можливість розпоряджатися землею. Види ж власності штучно відривалися від виробничих відносин, формами яких вони виступали.

У радянській історичній науці висвітлюване питання ще не стало темою спеціального дослідження. Лише побіжно воно розглядалось в «Історії селянства Української РСР» (т. I, К., 1967), «Історії Української РСР» (т. II, К., 1979), а також у працях І. П. Крип'якевича, В. А. Дядиченка, К. І. Стецюк¹.

У ході визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) відбулися значні соціально-економічні зміни. Одним з основних наслідків її стала ліквідація великої земельної власності польських магнатів, заможної шляхти, католицького духовенства. Значну частину їх земель захопили у свої руки народні маси.

На основі цілого комплексу джерел досліджуваного періоду (царських жалуваних грамот, універсалів гетьманів і полковників, розпоряджень сенату, Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, матеріалів ревізій тощо), їх ретельного аналізу, можна умовно виділити три основні форми селянського й козацького землеволодіння: особисту, так звану сябринну та общинну. Перша з них була поширена на всій території Лівобережжя. Проте найбільше вона характерна для північної частини регіону.

І. В. Лучицький в одній з своїх праць замість особистої форми назвав подвірну. В іншому місці він ототожнив ці два поняття². Така тенденція спостерігається й у інших буржуазних істориків. На нашу думку, термін «подвірна» форма не завжди дає чітке уявлення про характер володіння, точнішим є термін «особиста» форма. По-перше, в одному дворі в середньому мешкало від 1 до 6 сімей³. З ними разом могли проживати пасамперед 1—2 підсусідка, що не мали власного

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

² Лучицький І. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Том первый. Стародубский полк. Выпуск I и II (рецензия). — Университетские известия. К., 1889, № 12, с. 284; Лучицький І. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. — Отечественные записки. 1882, № 11, с. 100.

³ Радакова Е. П. О ревизиях в Малороссии в XVIII столетии. — В кн.: Труды XI археологического съезда в Кисеве, 1899. Т. II, М., 1902, отд. II, с. 117—118.

двору, наймані для господарських потреб родини робітники. Цілком зрозуміло, що це зовсім не зобов'язувало їх володіти будь-якою ділянкою землі спільно. Досить часто навіть родичі (чоловік й дружина, їх брати, сестри і т. д.), мешкаючи в одному дворі при наявності спільної орної землі, її колективного обробітку, мали й свої особисті угіддя. Нерідко при окремому дворі налічувалось до п'яти і більше городів⁴. По-друге, всі ці угіддя при складанні урядовцями ревізій могли приписуватися і до бездвірних хат⁵. По-третє, під час купівлі-продажу, обміну тощо у відповідних документах («кріпостях»), які давали право на дальше володіння землею, ніколи не виступав двір, а тільки певна особа (посполитий, козак, сільська громада та ін.).

Після визволення значної території України від панування польських магнатів і шляхти посполиті — тобто селяни та міщани, а також рядові козаки — вважали своїм правом вільно розпоряджатися тією землею, яку вони обробляли. Свої «грунти», садки, городи, левади і т. п. у купчих закладних, обмінних, матеріалах ревізій вони звичайно визначали термінами «свій», «мій власний», «непенний і нікому ні в чому незаведений». Так, у м. Конотоп (Ніжинський полк) козак Левко Тетера продав частину «свого» гаю козаку Петру Бондаренку за 40 талярів; посполитий Дацько «власну» ниву продав конотопському міщанину Юрію Харевичу за суму 10 «готових грошей золотих», йому ж продав «свою власную сеножать некому не в чем не пенную и в жадних долгах не заведенную» посполитий Юхно⁶. Подібних прикладів можна навести дуже багато.

На цій підставі деякі історики прийшли до висновку про наявність у посполитого населення земельної власності. Наприклад, В. Мякотін стверджував, що воно після визвольної війни 1648—1654 рр. здобуло «всю повноту громадянських» прав, зокрема й право на земельну власність⁷.

В радянській історіографії з цього питання існують різні, інколи дуже суперечливі погляди⁸. Так, М. В. Колганов пише, що власність на землю у феодальному суспільстві була зовсім відсутня. На його думку, у даному випадку йдеться про такі відносини, коли ні один суб'єкт присвоєння землі не є власником⁹. В. О. Голобуцький стверджує, що після визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні збереглась особиста власність на землю козаків, міщан і селян¹⁰. Автори другого тома «Історії Української РСР» пишуть лише про селянське землекористування і вказують, що земельні угіддя козаків вважались їх власністю¹¹. З цим висновком можна погодитись, з певними застереженнями щодо рядових козаків, але якщо мати на увазі феодально залежних селян і міські низи, то у них не було земельної власності. Продаючи або обмінюючи землю, вони разом з нею передавали й обов'язок виконання феодальних повинностей. Отже, передавалась не зем-

⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57 (Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр.), оп. 1, спр. 101, арк. 39, 39 зв., 40, 42; спр. 105, арк. 109 та ін.

⁵ Там же, спр. 101, арк. 136, 142 зв.

⁶ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Выпуск второй. (Полки Киевской и Нежинский). Чернигов, 1867, с. 246, 248, 251.

⁷ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. 1, вып. 1, Прага, 1924, с. 90; див. також с. 114, 131, 176.

⁸ Див.: Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст. К., 1971, с. 15—29.

⁹ Колганов М. В. Собственность. Докапиталистические формации. М., 1962, с. 421—422.

¹⁰ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970, с. 113.

¹¹ Історія Української РСР, т. II. К., 1979, с. 116.

ля, а лише право на її володіння. В період феодалізму «земельний власник ще є тією особою, — наголошував К. Маркс, — яка, користуючись монополією земельної власності, привласнює додаткову працю безпосередніх виробників у першу чергу, коли, виходить, земельна власність все ще виступає як основна умова виробництва»¹². Водночас «безпосередній виробник не власник, а лише володільць, і вся його додаткова праця на ділі де ж не належить земельному власникові...»¹³. Власність на землю за доби феодалізму набула станového характеру, вона була привілеєм пануючого класу¹⁴.

У цьому зв'язку становить інтерес висловлена царському уряду в 1692 р. офіційна думка гетьмана і козацької старшини про те, як слід поводитись із землями посполитих і рядових козаків, здобутих ними в ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького: «Гетман, с старшиною и с полковниками розсудили: которые особы еще в войску и в народе мнятца быти к службе (казацкой, — О. Г.) негодны, а за нашими универсалами к маестностям приобщилися, тех угодно бы от того владения отставить»¹⁵.

Таким чином, гетьмансько-старшинська адміністрація визнавала право на володіння землею тільки за «справжніми» козаками, тобто тими, що перебували на службі.

У XVIII ст. окремі «державці» все частіше дивились на угіддя рядових козаків, як і на землі посполитих, тобто не визнавали за ними права вільного розпорядження. Так, А. Лизогуб у 1705 р. заволодів с. Погребки (Ніжинський полк), а вже в 1707 р. виклопотав у власника сусіднього села Ярославця — генерального судді В. Кочубея «лист», за яким останній забороняв не тільки ярославцям селянам, але й козакам набувати землі у погребківських жителів¹⁶. А згодом полковник Полуботок видав Лизогубу «відкритий лист», де вказувалось, щоб мешканці с. Погребки, особливо ті, що «из мужиков в козаки теснятся и на время указом коллегии в козаки вписаны», не сміли до наступного наказу продавати свої ґрунти в чужі руки без дозволу «державця»¹⁷. Ці документи стали одним з перших свідчень про офіційну заборону рядовим козакам, а разом з ними і селянам купувати й продавати землі, якими вони володіли. Якщо ж козак мешкав у маєтності феодала і хотів продати «ґрунти» якійсь особі, то він часто мусив попередити свого «дідича» про такий акт, причому перший мав перевагу перед іншими покупцями. В іншому випадку власник міг силоміць відібрати продану землю, заплативши, правда, покупцю витрачену суму грошей.

Нерідко феодали, відібравши у козака землю, робили його своїм підданим. Засоби для цього застосовувались найрізноманітніші — від грошових позичок під закладну до підкупу свідків та суддів¹⁸.

Продавши землю, козак залишаючись на ній мешкати, козак відповідно до указу від 8 серпня 1734 р. зобов'язувався відбувати повин-

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 319.

¹³ Там же, с. 328.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 21, 22.

¹⁵ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем—Каменским и изданные О. Боянским, ч. II (1691—1722). М., 1859, с. 7.

¹⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нежинский. К., 1893, с. 444.

¹⁷ Там же; Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы. — Киевская старина, 1882, № 1, с. 113.

¹⁸ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы. — Киевская старина, 1882, № 1, с. 110, 111.

ність нарівні з феодально-залежними селянами. «В войсковых свободных селах и во владельческих маестностях, — декларируется в указе, — ежели козак грунт свой продает и сам на нем будет жить, тот всякие, по пропорции имений своих, посполитые повинности отдавать и чинить должен»¹⁹. Якщо ж траплялось, що «грунти» посполитого переходили у володіння до козака без відома землевласника і козак уникав підданства, Комісія економії описних малоросійських маестностей нерідко наказувала в таких випадках відбирати землю і надавати «охочим» людям посполитого звання, зобов'язуючи їх неодмінно відбувати повинності²⁰.

Відібравши якимсь чином землю у козака, феодал вже без великих зусиль «верстав» його в посполитого. Спочатку, як правило, козак перебував у тому ж дворі підсусідком, а згодом мусив виконувати повинності нарівні з селянами, інакше феодал погрожував вигнати його з двору. Коли він мав сім'ю, йому важко було шукати нове місце, йти на «слободу». Якщо ж він залишався, то вже з обов'язковою умовою — відробляти панщину. У разі видачі гетьманом «оборонного» універсалу — не утискувати козаків, це захищало останніх на досить нетривалий час, доти, поки вони знову не перетворювались у залежних селян²¹.

Все це кінець кінцем вело до часткового або повного обезземелення рядових козаків. Тільки на території Переяславського, Гадяцького, Прилуцького, Полтавського, Чернігівського полків і Шептаківської сотні Стародубського полку вже в 30—40-х рр. XVIII ст. їх обезземелені господарства перевищували 30% загальної кількості козацьких дворів²².

На тяжке становище рядових козаків, які перебували на військовій службі, змушені були періодично звертати увагу царський уряд і гетьманська адміністрація в зв'язку з тим, що чисельність їх різко скорочувалась. Тому вже за гетьманів І. Мазепи (1687—1708), І. Скоропадського (1708—1722) та Д. Апостола (1727—1734) вживались деякі заходи до того, щоб обмежити купівлю земельних ділянок у козаків та зменшення кількості останніх. В одному з царських указів (1739) зазначалось: «Предостерегая ущерб, могущий последовать в государственной службе, которая тогда как паче по обстоятельствам войны с турками нужна была *, ...всем козакам до окончания той войны и до будущего... соизволения грунты продавать и под другими видами укреплять запретить. А из проданных (козацких земель. — О. Г.) должны службу служить те, кто на них живет, ними пользуется»²³. Цей указ царський уряд підтвердив і в 1741 р., коли від ніжинського полковника Хрущова та деяких інших представників старшини було відібрано незаконно захоплені землі рядових козаків²⁴. Генеральний суд, розглядаючи справи козаків, які опинились в стані залежних селян, зазначав, що багато з них, перейшовши в ряди посполитих, ухилялись від служби «и о козачестве своем чрез долгое время, а особливо в военное неотзывались...»²⁵.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 920, арк. 28.

²⁰ Барвінський В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Харьков, 1909, с. 153.

²¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии, с. 111.

²² Радакова Е. П. Указ. соч., с. 111.

* Мається на увазі російсько-турецька війна 1735—1739 рр.

²³ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1 (збірка О. М. Лазаревського), № 63324, арк. 1—2.

²⁴ Там же, арк. 2 зв.

²⁵ Там же, арк. 3.

Проте, незважаючи на всі укази «о непокуплении козачьих грунтов», гетьман К. Розумовський констатував в 1752 р., що продаж землі рядовими козаками не припинявся²⁶. Отже, спроби уряду обмежити швидке обезземелення козаків бажаних наслідків не дали. Фактично, феодали, які скупили або відібрали козацьку землю, не звертаючи увагу на царські укази, продовжували нею володіти, а самих козаків вискували²⁷.

Інший характер мало землеволодіння у посполитих. Феодали вважали себе володарями всієї землі селян, розташованої в межах їх маєтностей. На противагу цьому посполиті захищали своє право на землю, посилаючись на факт «безперечного» володіння, здобутого в ході визвольної війни, і перебування її у них протягом тривалого часу (одержання в спадщину з покоління в покоління)²⁸. Тільки селяни вільних військових сіл до того часу, коли вони опинялись у феодальній залежності від окремих «державців», могли розпоряджатися своїми ділянками.

Спочатку суд, вирішуючи подібного роду спірні питання, посилався на існуюче так зване звичаєве право²⁹. Згодом, коли обставини вимагали від судової влади більшої точності та обґрунтованості при розгляді суперечок феодалів з посполитими, гетьмансько-старшинська адміністрація дедалі частіше стала вдаватися до писаного закону — Литовського статуту, який повністю захищав інтереси «державців». Так, за Литовським статутом зовсім заперечувалось право посполитих вільно розпоряджатися «грунтами». Тільки як «милість» феодала дозволялось забирати з собою дещо з рухомого майна при переході на інше місце проживання.

У пізнішому зводі законів, що використовувався на Лівобережжі, — «Правах, по которым судится малороссийский народ» (вони були скодифіковані в 1743 р., але з різних причин не одержали законодавчої санкції), земля посполитих розглядалась як власність «державця» даної маєтності. Продаж її «Права» селянам забороняли: «У подданных владельческих никто земли ни для пахания неимать и ни вовсе покупать, без ведома и соизволения владельца его, не должен, а если бы кто у чужого подданного землю без воле владельца его купил или нанял и что на ней посеял, таковой и то что посеял и денги за землю данные теряет; тот же владелец, чья земля, оную землю во свое владение безденежно отобрать силен»³⁰. Це право феодали дуже широко застосовували в своїх маєтках. Так, генеральний підскарбій* Я. Маркович своєму старості С. Шоху наказував не допускати передачу ґрунтів «мужичих» козакам. При цьому він вимагав відбирати землю у селян, якщо ті продавали її або віддавали в заставу³¹.

Отже, селяни ще більше утискувались, ніж рядове козацтво. Відсоток їх обезземелених дворів значно перевищував відповідний процент

²⁶ Там же, ф. II, № 2093.

²⁷ Див.: Прошение сотников Черниговского полка о козачьих обидах, поданное имп. Елизавете в 1744 г. К., 1894, с. 10.

²⁸ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.) — Историко-юридический очерк по архивным источникам. К., 1908, с. 19.

²⁹ Пашук А. И. Суд и судочинство на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967, с. 10, 78—79.

³⁰ Права, по которым судится малороссийский народ, изданные под ред. А. Ф. Кистяковского. К., 1979, гл. IV, арт. 9, п. 1.

* Посада у козацько-старшинській адміністрації.

³¹ Дневник генерального подскарбия Я. Марковича (1717—1767 гг.), ч. III. К., 1897, с. 212, 217, 225, 245, 266.

козацьких господарств. В 30—40-х рр. XVIII ст. у середньому вони становили понад 40% загальної кількості дворів³².

В деяких районах Лівобережжя — Київському, Стародубському, частково Ніжинському, але особливо часто в Чернігівському полках існувала форма землеволодіння, що отримала назву «сябринної» (або «сябринство», «сяберство», «саброва») ³³. Слово «сябр» згадується вже у Старому або Першому Литовському статуті (1529). Воно мало такі основні значення: пайовик у спільному володінні, співучасник, рідше — сусід, сім'я, двір; сябринство — «сполство» (тобто сумісне володіння) ³⁴. Ця форма, яка бере свій початок з попередніх століть, була пережитком общинно-родового ладу і виникла в умовах розкладу дворового господарства ³⁵. «Союз» (асоціація, колектив) сябрів майже завжди утворювали різних ступенів родичі: чоловік і жінка, їх діти, невістки, дівери тощо. Саме це обумовлювало одну з відмінностей сябринного володіння від общинного. При складанні ревізій XVIII ст. таких родичів, що проживали на «нерозделних грунтах и на едином хлебе и в одном дворе», вважали за один двір, але хати їх вказували окремо ³⁶. Володіння сябрів складалось з пайок. Їх земля, переходячи в спадщину від діда або батька, називалась «дедизной» і «отчизной», матері — «материзной», дядька — «дядковщиной», тестя — «тестевщиной» ³⁷. Проте сябрів єднали не тільки кровні зв'язки, але й загальні економічні інтереси, багато в чому зумовлені договірними зобов'язаннями між усіма членами асоціації. Про це, зокрема, писав М. Владимирський-Буданов ³⁸.

Сябринство як форма землеволодіння існувало не тільки на Україні, але й у Росії та за її межами ³⁹. Одним з перших дослідників розвитку і занепаду його на Лівобережжі був І. Лучицький. На підставі значного фактичного матеріалу він в основному вірно пов'язував виникнення і особливості сябринного господарства з історією і характером заселення регіону, показав, що значна частина земель шляхом «займанщини» опинилась у володінні общин чи союзів родичів ⁴⁰. Однак, виходячи з так званої «трудової» теорії, Лучицький помилково вважав, що нібито основою їх володіння було лише захоплення «вільних», незайнятих земель. У цьому виявилась ідеалізація Лучицьким характеру як сябринної, так і общинної форм земельного володіння. Дальший занепад цих двох форм він пов'язував з безпосереднім втручанням у володіння союзів сябрів і сільських громад «державців», не розуміючи,

³² Радакова Е. П. Указ. соч., с. 111.

³³ Див. документи і матеріали відповідних полків Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр. (документи охоплюють період з другої половини XVII ст. по 1769 р. включно). ЦДІА УРСР, ф. 57.

³⁴ Лучицький І. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. К., 1889, с. 7.

³⁵ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., с. 83.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 10 296, арк. 6.

³⁷ Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. Выпуск II. Краткий исторический очерк малорусского землевладения. Пермь, 1895, с. 15.

³⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. — Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 1. К., 1911; окреме видання, К., 1911, с. 20.

³⁹ Лучицький І. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии; Ефименко А. Исследования народной жизни. М., 1884; Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч.; Филимонов Е. С. Указ. соч.

⁴⁰ Лучицький І. В. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. — Юридический вестник, т. IV. М., 1890, с. 403—408.

таким чином, соціально-економічних причин, які привели до їх розкладу.

Про значне поширення сябринства на Лівобережжі може свідчити той факт, що навіть у другій половині XVIII ст. велика кількість сіл і хуторів мали патронімічні назви. Серед цих населених пунктів є такі, де всі або майже всі жителі в минулому перебували у родинних зв'язках й носили однакове прізвище, яке згодом перейшло в назви містечок, сіл, хуторів. Наприклад, у Чернігівському полку в с. Велички жили козаки Велички; в Стародубському — сл. Колюди була заселена Колюдами; у Київському — хутір Бобарики заснували родичі з таким прізвищем і т. ін.⁴¹

Спочатку придбані сябрами шляхом займанщини або купівлі землі, угіддя, млини належали всім членам асоціації. Нерідко траплялись двори, в яких мешкало 2, 3, 4 і більше сімей, що не були відособленими господарськими одиницями. Здебільшого вони спільно володіли землею, вели господарство, користувались худобою. Навіть у 60-ті роки XVIII ст. в окремих селах нероздільне володіння угіддями становило близько 40% загальної кількості орної землі⁴². Про характер сябринства певне уявлення дають «Права, по которым судится малороссийский народ». У разі, коли будь-хто з членів союзу порушував загальноприйняті права і займав землю іншого сябра, то за рішенням суду він мусив її повернути або ж заплатити за неї гроші⁴³.

Вступ до асоціації і вихід з неї, а також передача (продаж) землі в інші руки відбувались за обов'язковою згодою на такий акт усіх її членів⁴⁴.

Сябрами передавалось право на володіння не тільки земельними ділянками, ставками, житловими будівлями, але й бортними деревами, окремими частинами млинів. Нерідко продавали від двох до шести, а подекуди й 20-ту частку ділянки⁴⁵.

Траплялись випадки, коли в союз приймалися зовсім сторонні особи, тобто не родичі. Таке сябринство називалось штучним⁴⁶. Воно мало місце, якщо один із сябрів продавав землю сторонній особі. Однак за родичами завжди залишалось право викупити цю землю. У разі відмови нового володільця прийняти викуп родичі могли просто покласти перед ним гроші при свідках і забрати землю. І тільки тоді, коли вся група родичів і кожний окремо погоджувались з продажем землі, її продавали. Проте й у цьому випадку часто обумовлювалась в майбутньому можливість викупу останньої. Правда, викупна ціна на неї була значно вищою, ніж під час її продажу⁴⁷.

Перехід ділянки землі від сябра до сябра, а також відчужування її в сторонні руки були досить частим явищем (зокрема, при сплаті боргу або в результаті обміну)⁴⁸. Звинуваченого у крадіжці або іншому карному вчинку члена асоціації, який не мав достатньо грошей, щоб відкупитися від суду, могли врятувати родичі, віддавши свою землю потерпілому⁴⁹.

⁴¹ Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, с. 11.

⁴² Там же, с. 10.

⁴³ Права, по которым судится малороссийский народ, гл. XVII, арт. 15, п. I; гл. XIX, арт. 1, п. 3.

⁴⁴ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, с. 211—212, 222.

⁴⁵ Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. Чернигов, 1889, с. 19, 20.

⁴⁶ Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, с. 6.

⁴⁷ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, с. 195.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 105, арк. 14, 32, 35.

⁴⁹ Там же, арк. 48.

Слід відзначити також той факт, що сябринство поширювалось не тільки на посполитих і рядове козацтво, але й на представників пануючого класу феодалів: старшину, заможних козаків і шляхту, православне духовенство. Найчастіше вони потрапляли до сябрів, здобувши якимсь чином частку землі одного з них⁵⁰. Проте вони дуже швидко відокремлювались від їх асоціації, а придбану землю перетворювали у свою власність.

Багато спільних рис з сябринною формою володіння мало общинне землеволодіння сільської громади. Велику роль у його дослідженні та вивченні правового статуту сільської громади на Україні відіграли праці І. В. Лучицького. До їх появи питання про українську общину в другій половині XVII—XVIII ст. майже не розглядалося, оскільки серед істориків панувала думка, що Україна є районом суто індивідуального подвірного ведення господарства. Навіть О. Єфименко, вивчаючи безпосередньо історію общини, перебувала у полоні цих поглядів. Вона визнавала наявність общин на території України лише до XVI ст., приписуючи українському селянству зовсім не властиві йому антисупільні, індивідуалістичні риси⁵¹.

Перші роботи І. В. Лучицького про общинну форму землеволодіння були зустрінуті більшістю тогочасних істориків негативно. Проти нього виступив, зокрема, Д. Багалій у 1883 р. на сторінках журналу «Киевская старина». Підтримав вченого М. М. Ковалевський, опублікувавши працю, присвячену общинному землеволодінню на Лівобережній Україні в XVIII ст.⁵²

Головним осередком общинного володіння на Лівобережжі була сільська громада, яка утворювалась в основному з рядового козацтва — «товариства» — і посполитської «громади». До цієї общини могли входити як мешканці одного поселення, так і групи їх. Спільна земля у своїй масі складалась з володінь, що в минулому були «панськими», тобто власністю польських магнатів, шляхти, католицького духовенства та монастирів. У ході визвольної війни й деякий час після неї ці землі перейшли до громад і вважались їх власністю.

Визначити точну площу землі, якою володіли общини, немає ніякої можливості. По-перше, в архівах збереглось небагато матеріалів з даної проблеми. А по-друге, і в наявних джерелах общинні землі, їх розміри згадуються в більшості випадків лише тоді, коли вони відчужувались, або коли через них виникала суперечка. Якщо ж цього не траплялось, то на підтвердження володіння ними звичайно не брались ніякі писемні документи. Такий стан речей залишався навіть у другій половині XVIII ст.⁵³

Про існування общинного землеволодіння по всій території Лівобережжя, включаючи і північні райони краю, де в значній мірі було поширене особисте і сябринне володіння, свідчать джерела. Так, у Чернігівському полку в кінці XVII ст. мешканцям містечок Сосниця, Мена, сіл Чорнотичі, Козляничі та деяких інших належала «вільна» пуща⁵⁴. В Ніжинському полку (Бахмацька сотня) згадується «вільний»

⁵⁰ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, с. 261.

⁵¹ Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, т. I. СПб., 1905, с. 399—440.

⁵² Юридический вестник, 1885, № 1, с. 36—69.

⁵³ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. К., 1884, с. 108—109; також див. с. 142, 159.

⁵⁴ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I (полк Черниговский). Чернигов, 1866, с. 132.

степ, який ще на початку XVIII ст. «кто было займет на свою потребу, тот и косит»⁵⁵. У Київському полку в кінці XVII — на початку XVIII ст. місту Остер і прилегким до нього селам Виползів, Лутави й Карпилівка належали пуші на правому березі р. Десна⁵⁶. Подібні приклади можна навести по всіх лівобережних полках. Правда, в південних вони відомі частіше, ніж у північних. Особливо багато таких згадок про степи, вигони, ниви, сінокоси, діброви, тощо в матеріалах Генерального опису Лівобережної України, пов'язаних з територією Переяславського полку⁵⁷. До того ж, в останньому деякі члени общин орали і косили лише на «вільних» общинних землях, не маючи ділянок в особистому володінні.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. нерідко значною частиною землі неподільно володіли рядові козаки, селяни, а також міщани кількох сіл, містечок і навіть міст. Наприклад, у ряді місць Чернігівського полку вільну пушу використовували «на будовлю, яко и випал и на иние потреби домовие»⁵⁸. Поблизу містечка Кропивинка були землі, якими спільно користувались мешканці м. Кропивинка, слобід Богушевої та Чеховки, сіл Панське, Чернобаї, Крупське, Богодухівка, Щербинівка і Железок, а також всіх хуторів, приписаних до сотні. На цих землях усі жителі — посполиті, козаки, «державці» та їх підсусідки орали, рубали ліс і до цього ж періодично змінювали кожний своє місце⁵⁹. Проте вже в 60-х роках XVIII ст. ми спостерігаємо зовсім іншу картину. В більшості випадків значно домінує особисте володіння землею, яке виникло в результаті відокремлення з общинного чи сябринного і нерідко мало порівняно недавнє походження⁶⁰.

В другій половині XVIII ст. особиста форма землеволодіння стала пануючою серед козацтва⁶¹. Це обумовлювалось передусім швидким розкладом общинного володіння, яке на даному етапі в значній мірі почало перешкоджати дальшому розвитку сільського господарства. «У Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію, ця общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в окови, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена»⁶². Розкладу общинного землеволодіння сприяло і те, що у зв'язку з дальшим посиленням феодального гніту і значними змінами у соціальному та економічному становищі посполитих, їх роль у общині, право на землю помітно зменшились. Якщо відразу після визвольної війни 1648—1654 рр. посполиті вирішували земельні питання спільно з козацьким «товариством» і вважали себе рівноправними з вільними людьми, то вже у XVIII ст., все частіше потрапляючи під владу «державців», вони в своїй більшості мусили дозволяти козацтву, особливо

⁵⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. II, с. 179.

⁵⁶ Лучицкий И. Гетман Мазепа и остерские общие земли. (Из истории землевладения в Левобережной Украине). — Киевская старина, 1892, № 1, с. 110—118.

⁵⁷ Лучицкий И. Сборник материалов, с. 5, 8, 17, 29, 33, 35, 92, 139, 162, 163, 221 та ін.

⁵⁸ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. 1, с. 132.

⁵⁹ Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. — Киевская старина, 1883, т. VII, с. 572—573.

⁶⁰ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв., т. I, вып. I, с. 180.

⁶¹ Путро А. И. Положение и антифеодальная борьба казачества Левобережной Украины (вторая половина XVIII в.) Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. исторических наук. К., 1970, с. 10—11.

⁶² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 521.

заможним козакам, діяти зовсім незалежно і самостійно в усіх справах общини.

Набувши тим чи іншим шляхом землю, община, таким чином, мала право розпоряджатися нею на власний розсуд. Так, вона могла надавати земельні ділянки або своїм членам, або стороннім особам⁶³. «Товариство» (тут козали і селяни) Мглинської сотні Стародубського полку видало «значному товаришу» — мглинському сотнику І. Романовському лист, за яким йому виділялась орна земля (1668)⁶⁴. Як правило, подібні акти записувались до «меских» книг у присутності того, кому надавалась земля, місцевих властей (отамана, войта та ін.) й представників від козаків та посполитих. У разі продажу общинної землі в особисте володіння, найчастіше «державцю», письмово вказувалось на її повну передачу і відмовлення від будь-яких претензій у майбутньому. Отримавши купчу від общини, феодал поспішав закріпити її гетьманським універсалом чи листом полковника. Іноді феодали, прагнучи мати більшу гарантію на право володіння, намагались заплатити гроші за землю навіть тоді, коли община надавала її безкоштовно⁶⁵.

Траплялось, що община дозволяла робити заїмку своїх угідь, віддавала їх на оренду або, навпаки, сама наймала землю в окремих власників⁶⁶. Вона також могла заборонити кому-небудь з своїх членів продаж чи передачу частини спільної землі в чужі руки⁶⁷. Заїмка або продаж, здійснені без дозволу общини, вважались незаконними й могли будь-коли анулюватись, як общиною, так і окремими її членами⁶⁸.

Якщо община давала дозвіл на влаштування греблі, то вимагала гарантій, що її будівництво не призведе до затоплення земель членів общини і не викличе ніякої претензії з їхнього боку⁶⁹. У разі завдання якихось збитків громаді винуватець виплачував гроші. Протягом XVIII ст. права общин на володіння землею дедалі більше обмежувались феодалами, зводились нанівець гетьмансько-старшинською адміністрацією. Гетьман, генеральна старшина, полковники, представники влади на місцях дуже часто через суд, обманним шляхом або насильно захоплювали общинні землі, віддавали їх як винагороду у власність «державцям», а посполитих примушували відбувати «послушество». Нерідко від них страждали і рядові козаки. Так, в середині XVII ст. мешканці Остра досить вільно користувались пушами, розташованими поблизу міста. Туди «острянам по всякое дерево волний вступ и произд без доклада» був⁷⁰. Це право підтвердив і гетьман Мазепа, видавши універсал 1693 р. Проте вже в 1694 р. і надалі вони могли користуватися цими угіддями тільки з дозволу місцевої адміністрації. Порушника цього розпорядження адміністрація засуджувала як грабіжника до штрафу в сумі 1000 золотих⁷¹. Козаки Слабинської

⁶³ Лучицкий И. Сборник материалов, с. 8, 36, 42, 51, 72, 80, 125 та ін.

⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 57, спр. 101, арк. 162—163.

⁶⁵ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XI. К., 1896, отдел II, с. 48.

⁶⁶ Лучицкий И. Сборник материалов, с. 31, 42, 70, 251.

⁶⁷ Там же, с. 15, 71, 268.

⁶⁸ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины, т. I, вып. I, с. 192.

⁶⁹ Лучицкий И. Сборник материалов, с. 9—10, 255—256.

⁷⁰ Лучицкий И. Гетман Мазепа и остерские общине земли. — Киевская старина, 1892, № 1, с. 115.

⁷¹ Лучицкий И. Гетман Мазепа и остерские общине земли, с. 115.

сотні (Чернігівський полк) скаржились на «значного» військового товариша С. Лизогуба (1706), який подібно до своїх діда та батька — чернігівських полковників, «ширячи себе користи», силоміць відібрав у них «грунти», сіножаті, поля, лісові «займища». Самих же козаків «старости его (С. Лизогуба. — О. Г.) и подданние многолюдно збираючи знатними окладают побоями»⁷². Таку ж сваволю чинили і наказний гетьман Полуботок, його старости й челядь⁷³.

Всі ці дії гетьмансько-старшинської адміністрації та окремих феодалів неодмінно вели до швидкого згортання общинного землеволодіння, до підриву його економічної основи і в результаті до майже повного занепаду.

Таким чином, існування в другій половині XVII — 60-х рр. XVIII ст. землеволодіння селян і рядових козаків у трьох основних формах — особистій, сярбинній і общинній було зумовлене всім попереднім соціально-економічним розвитком Лівобережної України. Проте вже з середини XVIII ст. у землеволодінні народних мас настав переломний етап. У зв'язку з формуванням приватної власності на землю союзи сярбів і общини занепадали. Їх змінювала особиста форма володіння, більш прогресивна на тому ступені історичного розвитку. Ці зміни відбувались у тісному взаємозв'язку і взаємовпливі з неухильним посиленням феодального гніту та дальшим поглибленням соціальної диференціації населення регіону, що призводило до загострення антагоністичних суперечностей між класом феодалів і народними масами, штовхало останніх на рішучу боротьбу проти своїх гнобителів.

⁷² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, вып. I, с. 36, 37.

⁷³ Там же, с. 132.

ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ І ПОХОДЖЕННЯ КУЛЬТУР ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

М. М. БОНДАР (Київ)

В другій половині III і першій половині II тисячоліття до н. е. величезні простори лісостепової і степової зон Європи були заселені племенами значної культурно-історичної спільності, до складу якої входило понад двадцять культур.

Учені з інтересом вивчали й нині досліджують культури шнурової кераміки (далі — КШК). Опубліковано значну кількість праць, у тому числі монографічних досліджень, в яких особливу увагу було приділено характеристиці окремих культур. Однак деякі вузлові проблеми, зв'язані з КШК, і донині залишаються не вирішеними, дискусійними.

Серед радянських учених значного поширення набула думка про те, що саме культури шнурової кераміки були археологічним відповідником певної етнічної спільності, яка в III тисячолітті до н. е. виділилася із загального індоєвропейського масиву й відіграла видатну роль в етногенезі слов'ян, балтів як їх загальна підоснова.

Гостроту боротьби думок, що стосуються даної проблематики, насамперед визначала та обставина, що прибічники германської націо-

налістичної школи вбачали в історії племен КШК відображення експансії прагерманських племен, які нібито виникли десь на крайньому північному заході Європи й потім зайняли значну територію континенту. Питання про те, чи культури шнурової кераміки є специфічним явищем населення північного заходу Європи, чи вони являють собою результат активності населення Східної Європи, не втратило свого значення й дотепер.

До складних проблем слід віднести питання класифікації, періодизації і хронології культур шнурової кераміки. Деякі спеціалісти прагнули обґрунтувати протилежні за змістом схеми періодизації і хронології КШК, по-своєму визначали час їх існування. Наприклад, розбіжності в датуванні фатьянівських і баланівських пам'яток у схемах О. О. Кривцової-Гракової, Д. О. Крайнова, О. М. Бадера та ін. становили 250—300 років, а в схемах К. Енгеля і Г. Чайльда — там мова йде про так звану саксо-тюрінзьку культуру — навіть 500—600 років¹. Серед дослідників немає спільної точки зору з питання про те, чи КШК в Європі з'явилися одночасно на всій території їх поширення, чи в різний час. Гіпотезу про одночасне поширення культур шнурової кераміки на всій території існування підтримують деякі радянські (О. Я. Брюсов, Д. О. Крайнов, С. С. Березанська, О. М. Румянцев та ін.) та іноземні дослідники (У. Фішер, Х. Штрам, М. П. Мальмер).

Основою для періодизації КШК стала хронологія кожної з культур, доповнена стратиграфічними спостереженнями й даними радіокарбонowego методу. На їх підставі культури шнурової кераміки можна розчленувати на три різночасові групи.

До першої з них слід віднести пам'ятки раннього етапу середньодніпровської культури й першого етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури. В зв'язку з тим, що частина зарубіжних археологів² намагається взяти під сумнів правомірність виділення І. І. Артеменком й І. К. Свешніковим указаних груп пам'яток як найдавніших ланок КШК і датують їх, як і більшість культур шнурової кераміки Центральної Європи, кінцем III тисячоліття до н. е., спочатку проаналізуємо це питання.

Детальний розгляд кераміки зазначених вище груп пам'яток дав змогу зробити такі висновки:

1. Простежується багато спільних рис між комплексами цих груп пам'яток, що особливо помітно у формах посудин і орнаментіці. Кераміка ранніх комплексів відзначається рядом архаїчних рис. Вона товстостінна, грубо оброблена, її форми в більшості випадків нестійкі. Найбільш поширені круглодонні посудини, які оздоблені у верхній частині простим парізним і шнуровим орнаментом. Якщо порівняти ці керамічні комплекси з посудом середнього етапу середньодніпровської

¹ Див.: Кривцова-Гракова О. А. Хронология памятников фатьяновской культуры. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М., 1947, вып. XVI, с. 23; Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. М., 1972, с. 225; Бадер О. Н., Халиков А. Х. Памятники балановской культуры. — Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1976, вып. I—25, с. 75; Чайльд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 451.

² Häusler A. Ist eine Ableitung der Schnurkeramik von der Ockergrabkultur möglich? — Forschungen und Fortschritte, H. 12, S. 365; Machnik J. Krag kulturowy ceramiki sznurowej. — Praehistoria ziem Polskich, t. II, 1979, s. 339; Krzak Z. Geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie. Wrocław, 1980, s. 76.

й другого етапу верхньодністровської групи підкарпатської культур, а також з ранніми керамічними комплексами східнозакарпатської, вісло-німанської та ін. КШК, то помітні значні відмінності між ними як у формах, так і в орнаменті.

2. Серйозним свідченням на користь раннього віку поховального інвентаря цих пам'яток є повна відсутність у них так званих тюринзьких амфор, класичних кубків і коротколопасних сокир, що мали значне поширення в Центральній Європі. Їх відносять до трьох відмітних рис так званого загальноєвропейського горизонту, комплекси якого деякі дослідники вважають найбільш ранніми. Що ж до середньодніпровської і підкарпатської культур, то ці вироби вперше з'являються на середньому або другому етапі їх розвитку.

3. На основі статиграфічних спостережень та хронологічного зіставлення давньоямних, пізньотрипільських і середньодніпровських комплексів, з одного боку, й пам'яток культур лійчастого посуду, кулястих амфор і верхньодністровської групи підкарпатської культури, з іншого, можна припустити, що пам'ятки раннього етапу середньодніпровської культури, як і перший етап верхньодністровської групи підкарпатської культури, синхронні пізньоямним, пізньотрипільським і південній групі культур лійчастого посуду. Так, під час розкопок курганів у с. Коропуж і Стоянци було встановлено, що насипи курганів другого етапу верхньодністровської групи перекривали житла культури лійчастого посуду³. Що ж стосується середньодніпровської культури, то під час дослідження могильників софіївського типу було визначено, що трипільські поховання були перерізані ямами з керамікою середнього етапу середньодніпровської культури⁴. Стратиграфічні спостереження свідчать про те, що поява середньодніпровської культури на лівому березі Середнього Дніпра, а також підкарпатської — на лівобережжі Верхнього Дністра відноситься до заключного етапу існування трипільської і культури лійчастого посуду. На це, наприклад, може вказувати формування в населення середньодніпровської культури на середньому етапі нового поховального обряду — трупоспалення в ґрунтових могильниках. Деякі спеціалісти⁵ вважають, що існування пам'яток культури лійчастого посуду на території Польщі й України припиняється протягом третьої чверті III тисячоліття до н. е. Пізньотрипільські пам'ятки софіївського типу більш-менш точно датуються 2400—2200 рр. до н. е.⁶

Це дає підстави віднести нижню дату середнього етапу середньодніпровської культури не пізніше останньої чверті III тисячоліття до н. е. Якщо рання група давньоямних пам'яток Середнього Подніпров'я, як про це свідчать дані стратиграфічних спостережень, передують оформленню середньодніпровської культури, а друга — синхронна її ранньому етапу, то початок останньої слід віднести за часом приблизно до 2400 р. до н. е. тому, що нижня дата другого періоду давньоямних комплексів Середнього Подніпров'я, згідно з періодиза-

³ Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. К., 1974, с. 163.

⁴ Круц В. О. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі. — Археологія, 1968, т. XXI, с. 127.

⁵ Свешніков І. К. Назв. праця, с. 163; Wislanski G. Plemena kultury pucharow lejkowatych. — Praehistoria ziem Polskich, t. II, 1979, s. 197.

⁶ Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, вип. 7, с. 20—21; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья, К., 1977, с. 149.

цією М. Я. Мерперта⁷, визначається початком третьої чверті III тисячоліття до н. е.

Таким чином, ранній етап середньодніпровської культури й перший етап верхньодністровської групи підкарпатської культури потрібно датовати не пізніше третьої чверті III тисячоліття до н. е. (2400—2200 рр. до н. е.).

Друга група культур шнурової кераміки (пам'ятки фат'янівської культури, середній етап середньодніпровської культури, другий — верхньодністровської і ранній етап подільської груп, а також краківсько-сандомирська й любачівська групи підкарпатської культури, городоцький і частково здовбицький етапи городоцько-здовбицької культури, східнозаальська, чесько-моравська, культура Злота, одерська, віслоніманська, культури поодиноких поховань і човновидних сокир, східноприбалтійська, культури Хлопце — Веселе, східнославацьких курганів, шенфельдська, верхньорейнських кубків, сілезька групи пам'яток) має хронологічні рамки — остання чверть III — перша чверть II тисячоліття до н. е., тобто 2200/2100—1800/1750 рр. до н. е.

Третя група КШК (пам'ятки пізнього етапу середньодніпровської культури, третього етапу верхньодністровської і пізнього подільської груп підкарпатської і частково здовбицький етап городоцько-здовбицької культур, основна маса фат'янівських пам'яток, стжижовська, межановицька, пітрянська, верхньолужицька, куявсько-східновеликопольська групи) датована в межах другої чверті II тисячоліття до н. е. (1800/1750—1600/1500 рр. до н. е.).

Одним з найскладніших і спірних є питання про походження культур шнурової кераміки. Серед дослідників поки що немає спільної думки з даної проблеми. В процесі її вивчення в археологічній літературі визначилися дві точки зору:

а) КШК виникли одночасно на всій території їх поширення на основі місцевих культур;

б) КШК з'явилися в одному первісному центрі, звідки їх племена перейшли на більш значну за своїми розмірами територію.

Гіпотеза про одночасне походження культур шнурової кераміки взагалі й Східної Європи зокрема мала велике поширення серед радянських учених ще в 30-х роках. Вона виникла завдяки існуючій у той час теорії про стадіальний розвиток суспільства. В працях дослідників доводилося, наприклад, що фат'янівська культура є безпосереднім результатом розвитку неолітичних культур у зв'язку з їх переходом від привласнюючих до виробляючих форм господарства. Що ж стосується середньодніпровської культури, то вона розглядалася як результат дальшої еволюції трипільської культури.

Поширення пізньонеолітичних і енеолітичних культур, на території яких пізніше з'явилися КШК (лійчастого посуду, кулястих амфор, трипільської та ін. культур), наочно підтвердило, що окремі регіони значної території поширення культур шнурової кераміки відзначалися один від одного за своїми природними умовами, складом місцевого населення й характером його матеріальної культури. Тому важко припустити, що під впливом якихось факторів з цих різних складових частин автоматично мала виникнути етнокультурна спільність КШК. Якщо ж підтримувати точку зору про одночасне й повсюдне виникнення культур шнурової кераміки в багатьох районах Східної і Середньої Європи, то необхідно довести, що їх розвиток ішов по шляху об'єднан-

⁷ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. М., 1974, с. 83.

ня різних за своїм характером культур-попередниць. У даному випадку КШК на ранньому етапі свого існування повинні були відрізнятися одна від одної, і лише з часом кількість спільних ознак помітно зростала б. Однак аналіз археологічних матеріалів наочно показав, що ці культури саме на ранньому етапі свого розвитку мали ряд спільних ознак і тільки в процесі дальшої еволюції почали різнитися. Тому й не дивно, що О. М. Румянцев на основі схожості поховального обряду та інвентаря раннього етапу середньодніпровської і верхньодністровської груп намагався довести належність їх до однієї культури⁸. З іншого боку, деякі вчені доводили, що пам'ятники пізнішого часу (верхньодніпровська, баланівська, любачівська та ін. групи) слід виділити в особливі культури, оскільки вони значно відрізняються від середньодніпровської, підкарпатської і фат'янівської⁹. Це зумовлено тим, що локальні особливості культур шнурової кераміки майже не простежуються на їх ранніх етапах і починають з'являтися лише на середньому й особливо чітко — на пізнішому етапах. Що ж стосується другої точки зору, то її прихильники мають певні розбіжності в поглядах відносно вихідної території цих племен, а також у поясненні причин експансії, шляхів пересування, часу виникнення й т. ін.

І нині триває гостра дискусія з питання локалізації центра виникнення культур шнурової кераміки. Одні вчені (А. Тальгрєн, А. Європеус, Я. Форссандер, С. Носек, В. О. Городцов та ін.) шукають його в Середній Європі, а інші — в степовій частині Північного Причорномор'я (П. Глоб, Г. Розенберг, Е. Фогт, Е. Штурмс, Г. Чайльд, М. Гімбутас, В. М. Даниленко, О. Я. Брюсов та ін.). Деякі дослідники схильні помістити цей центр у Скандинавії (Н. Оберг), у Швейцарії (К. В. Струве), між Дніпром та Віслою (Д. О. Крайнов).

З проблемою походження КШК нерозривно зв'язане питання про так званий загальноєвропейський горизонт. Прихильники даної теорії¹⁰ наполягають на тому, що складання всіх культур шнурової кераміки відбувалося одночасно й повсюдно на значній території Середньої Європи, причому в їх генезисі головну роль відіграли племена культури лійчастого посуду. Ці вчені, в тому числі й З. Кшак, намагаються встановити й більш вузьку територію виникнення КШК. Вони підтримують У. Фішера та ін., які наполягають на тому, що таким місцем міг бути лише басейн Заале, тобто територія сучасної Німецької Демократичної Республіки.

В зв'язку з цим проаналізуємо питання про ступінь участі культури лійчастого посуду у формуванні КШК. Думка вказаних вище дослідників відносно того, що основна кількість культурних проявів, пов'язаних з КШК, ведуть своє походження тільки від культури лійчастого посуду, справедлива лише почасти, якщо мати на увазі західноєвропейське коло пам'яток. Можна погодитися з тим, що носії культури лійчастого посуду взяли певну участь у генезисі культури шнурової кераміки, однак не лише вони визначили її суть, специфіку та археологічне обличчя. Навіть формування таких культур Центральної Європи, як східнозаальська і чесько-моравська, відбувалося не шляхом

⁸ Румянцев О. М. Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі. — *Археологія*, 1972, вип. 6, с. 62—70.

⁹ Березанская С. С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. — *Советская археология*, 1971, № 4, с. 38; Бадер О. Н., Халиков А. Х. Назв. праця, с. 76; Machnik J. *Op. cit.*, s. 343, 393.

¹⁰ Häusler A. *Op. cit.*, s. 365; Machnik J. *Op. cit.*, s. 339; Krzak Z. *Op. cit.*, s. 62—63.

еволюційного розвитку однієї культури, а в результаті взаємодії щонайменше трьох культур — лійчастого посуду, кулястих амфор і «шнуровиків». Про це переконливо свідчить як археологічний, так і антропологічний матеріал. Палеоантропологічне вивчення черепів з могильників східнозаальської (75) і чесько-моравської (15) культур показало, що їх носії належали не тільки до європеоїдного вузьколицього, а й до широколицього антропологічного типу¹¹.

Особливо виразним прикладом є культура Злота, процес формування якої проходив досить складним шляхом. Про це свого часу писав і З. Кшак¹², який, зокрема, зазначав, що вона має найбільше спільних рис з культурами шнурової кераміки (54), кулястих амфор (39), радіальної кераміки (32) і культурою лійчастого посуду (25). Цими цифровими даними автор підкреслював, що культура Злота мала не одного безпосереднього попередника. Це також говорить про те, що розглядувана гіпотеза про виникнення КШК має ряд досить вразливих місць.

Археологічні дослідження свідчать, що комплекси «шнуровиків» поширювалися на значно більшій території, ніж пам'ятки культури лійчастого посуду, і тому вони дійсно не могли виникнути лише на основі одного компонента. Наприклад, пам'ятки культури лійчастого посуду не зафіксовані на території, де пізніше виникли такі КШК, як верхньореїнські кубки, човновидні сокири Фінляндії, вісло-німанське, східно-прибалтійська, фат'янівська, середньодніпровська та ін. Крім того, слід додати, що на території, де зафіксовані пам'ятки культури лійчастого посуду, за винятком деяких західних і північних районів, пізніше почала поширюватися культура кулястих амфор, яка безпосередньо вплинула на генезис культури шнурової кераміки. Як свідчить археологічний матеріал, на формування КШК мали вплив також культури давньоямна, трипільська, радіальної і гребінцево-накольчастої кераміки та ряд інших. Саме взаємодія цих культур і привела до виникнення своєрідних рис кожної з них.

При розв'язанні питання генезису культури шнурової кераміки необхідно враховувати, що ці культури з'явилися в Європі не одночасно. Як уже зазначалося, найбільш ранніми з них є середньодніпровська і підкарпатська. Розв'язання питання про походження останніх дасть змогу встановити, де був центр виникнення культури шнурової кераміки.

Щодо походження середньодніпровської культури існує ряд гіпотез. Нині багато спеціалістів вважають, що вона виникла на місцевій основі. Проте дослідники розходяться в поглядах відносно підоснови цієї культури. Наприклад, С. С. Березанська вбачає її в пізньому Трипіллі¹³, а В. Г. Збеневич і В. О. Круц, навпаки, виступають проти наявності генетичних зв'язків Трипілья з середньодніпровською культурою¹⁴. І. І. Артеменко допускає, що у цьому складному процесі «могли взяти участь не лише давньоямна (як вважалося раніше), а й, оче-

¹¹ Matthias W. Die Schnurkeramik im Westlichen Mitteldeutschland.— Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen. Berlin, 1969, s. 17; Buchwaldek M., Koutecký D. Viletice. Praha, 1970, s. 257—278.

¹² Krzak Z. The Złota Culture.— The neolithic in Poland. Wrocław, 1970, s. 335—337.

¹³ Berzanskaja S. S. Die einheimische Grunellage der Entstehung der Mitteldnepr — Kultur.— Acta archaeologica Carpathica, XV, 1975, s. 219—220.

¹⁴ Збеневич В. Г. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши. Acta archaeologica Carpathica, XVI, 1976, s. 54—55; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977, с. 158.

видно, середньостогівська і пізньотрипільська... культури. Проте ступінь участі кожної з них ще потрібно з'ясувати»¹⁵.

Аналіз складових елементів середньодніпровської культури показав, що у її виникненні брали участь в основному пізньоямні і пізньотрипільські племена Середнього Подніпров'я. Можливо, вона ввібрала в себе і деякі культурні традиції середньостогівських племен¹⁶.

Дійсно, звичай споруджувати кургани, обводити їх ровом, посипати дно могили і померлих фарбою, наявність золи і вуглинок у могилах та в насипу кургану, обкладання дна могили комишом і берестом, а також звичай ховати померлих у скорченому положенні — все це слід пов'язувати з культурними традиціями степових племен Східної Європи і насамперед населення середньодніпровського варіанту давньоямної культури. Крім того, найбільш ранні форми кераміки середньодніпровської культури та деякі орнаментальні узорні зустрічаються і на посуді середньостогівських та давньоямних племен.

Наступним компонентом, який відіграв певну роль у виникненні середньодніпровської культури, були пізньотрипільські племена. Так, для більшості культур шнурової кераміки властиве скорчене положення померлих і тільки в деяких із них на заключному етапі розвитку (підкарпатська, городоцько-здовбицька, східнозакарпатська та ін.) вперше одержав поширення обряд ховання померлих у витягнутому положенні. Характерно, що для раннього етапу середньодніпровської культури і для чапаєвської групи пам'яток пізнього Трипілля єдиним обрядом поховання було покладення померлих на спину у витягнутому положенні.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що пізні трипільські племена відіграли певну роль не лише у формуванні, а й у дальшому розвитку середньодніпровської культури. Про це свідчать нижченаведені дані.

1. Для пізньонеолітичних, давньоямних, пізньотрипільських пам'яток чапаєвського і лукашівського типів, а також для середньодніпровської культури раннього етапу не був характерний обряд трупоспалення в ґрунтових могильниках. У більшості могильників культури лійчастої посуду і кулястих амфор переважає обряд трупопокладення і лише в деяких випадках зафіксовано неповне трупоспалення. В зв'язку з цим необхідно підкреслити, що трупоспалення в ґрунтових могильниках було єдиною формою поховального обряду софіївської групи пізньотрипільських племен. У племен середньодніпровської культури він вперше зафіксований у пам'ятках середнього етапу.

2. Не можна погодитися з тими ученими¹⁷, які шукають корені шнурового орнаменту, амфор, плоскодонних кубків, кам'яних просвердлених і крем'яних клиновидних сокир тільки в пізньонеолітичних і енеолітичних культурах Центральної Європи і насамперед у першій північній культурі, не звертаючи при цьому уваги на синхронні пам'ятки Східної Європи. Ще Т. С. Пассек амфори, знайдені у сс. Гришенці і

¹⁵ Артеменко И. И. Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (автореферат докторской диссертации). М., 1977, с. 40.

¹⁶ Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья в эпоху ранней бронзы. К., 1974, с. 171—173; его же. К вопросу о происхождении среднеднепровской культуры. — МИСАКА, XXV (XIV), Bratislava, 1974, с. 37—53; його ж. До питання про походження середньодніпровської культури. Вісник КДУ. Серія історії, № 17, 1975, с. 81—90; его же. Новые данные о путях сложения среднеднепровской культуры. Новейшие открытия советских археологов, ч. I, К., 1975, с. 82—84; его же. К вопросу о взаимоотношениях степных и лесостепных племен в эпоху ранней бронзы. Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы. Донецк, 1979, с. 47—49.

¹⁷ Häusler A. Op. cit., s. 368.

Речниця, порівнювала з тюрінсько-моравськими кулястими амфорами і дійшла висновку, що перші становлять єдине ціле з рядом знахідок з Подніпров'я¹⁸ (Коломийщина I, Янковичі). Дійсно, амфора, знайдена в одному з жител (25) на поселенні Коломийщина I, по формі й орнаменту нагадує тюрінські. Її узор досить звичайний для середньодніпровської культури, що правда не раннього, а середнього й особливо пізнього етапів.

У середньодніпровській культурі значного поширення набули високошийкові посудини, дзвоникоподібної й блоковидної форми, аналогічні керамічним комплексам попереднього періоду. Про це свідчить не тільки схожість форм, а й тотожність орнаменту деяких груп кераміки пізньотрипільських пам'яток середнього Подніпров'я. Так, серед кераміки чапаєвського типу чітко виділяється група посудин, ближча до кераміки середньодніпровської культури порівняно з давньоюмною і середньостогівською. По формі вони близькі до високошийних посудин. Ця група кераміки викликає інтерес і своїми мотивами орнаменту, яким прикрашали все туловище посудини. Шийка прикрашена стрічками з хвилястими прокресленими лініями, а по тілу посудини майже до самого дна вертикально спускаються широкі відрізки стрічок, що складаються з 3—5 парізнних ліній, по боках яких зроблені певеликі поглиблення або короткі насічки.

3. У цілому ряді трипільських поселень Середнього Подніпров'я (Пекарі I—IV, Канів — III, Київ I—II, Новосілки I, Чернин, Завалівка, Софіївка, Євминки та ін.) виявлено сліди проживання середньодніпровських племен. Простежуються схожі елементи в домобудівництві, причому, корені їх більш чітко установлюються не в пам'ятках давньоюмної, а в трипільській культурі. Так, характерною рисою трипільських і середньодніпровських жител є те, що при їх спорудженні в переважній більшості використовувалася глина. Вона йшла не лише на зведення стін, а й на підлогу та обладнання спеціальних місць для вогнищ. Так, у поселенні Ісковщина, в одному з жител було знайдено підлогу, вкриту кількома шарами обпаленої глини. У кількох житлах цього ж поселення та в ряді інших (Селище, Пекарі, Козинці, Бортничі) зустрічаються шматки випеченої глини з відбитками прутів, які вказують на те, що стіни були глиняно-каркасними. Крім того, для середньодніпровської, городоцько-здовбицької та інших культур шнурової кераміки характерні двокамерні житла з різною глибиною приміщень. Це також є відмінною особливістю пізньотрипільських жител Середнього Подніпров'я.

4. За характером ведення господарства і способом життя населення середньодніпровської культури мало певну схожість саме з трипільською культурою і досить чітко відрізнялося від культури пізньонеолітичних, середньостогівських і пізньоюмнох племен.

Отже, пізньотрипільське і пізньоюмне населення Середнього Подніпров'я значною мірою визначило суть, археологічне обличчя і специфіку середньодніпровської культури.

Для розв'язання питання виникнення центру складання КШК досить велике значення має встановлення території проживання середньодніпровських і підкарпатських племен на ранньому етапі їх розвитку. Картографування пам'яток раннього етапу середньодніпровської культури свідчить про те, що вони відсутні на лівобережжі Середнього і Верхнього Подніпров'я, в зв'язку з чим центр формування середньо-

¹⁸ Пассек Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1947. Вып. XVI, с. 37, 46.

дніпровської культури слід шукати на правобережжі Середнього Подніпров'я. І. К. Свешніков переконливо доводить, що найбільш рання верхньодніпровська група підкарпатської культури немає генетичних коренів з попередніми культурами Верхнього Подністров'я і прийшла вона, мабуть, з правобережжя Середнього Дніпра¹⁹.

Оскільки середньодніпровська і підкарпатська культури формувалися в правобережних районах Середнього Подніпров'я, причому у більш ранній час, ніж інші культури, тому саме тут слід шукати їх початковий центр. Ми, звичайно, не думаємо, що в цьому центрі відбулося виникнення всіх культур шнурової кераміки, оскільки вони відносяться до різних періодів. На нашу думку, певна частина племен КШК на початку другої половини III тис. до н. е. з цього центру перейшла на правобережжя Верхнього Дністра. Прийшли племена зайняли на правобережжі Верхнього Дністра порівняно невелику територію. Однак через деякий час вони почали переселятися на сусідні території, що й поклало початок формуванню підкарпатської культури з її чотирма локальними групами. На кінець наступної чверті III тис. до н. е. ці племена зайняли майже все Прикарпаття і більшу частину Поділля, асимілюючи при цьому місцеве населення, в результаті чого відбулося виникнення ряду культур шнурової кераміки України і Малопольщі.

Інша ж група племен культури шнурової кераміки місцем свого проживання обрала південні райони правобережжя Середнього Подніпров'я. Вони зайняли порівняно невелику територію. Саме тут складалася найбільш рання середньодніпровська група середньодніпровської культури, носії якої протягом останньої чверті III тис. до н. е. в результаті дії закону впливу перенаселення на виробничі сили почали переселятися з правобережжя на лівобережжя Середнього Подніпров'я та у Верхнє Подніпров'я, а потім далі на північ, північний захід і північний схід. Це і поклало початок формуванню фат'янівської східноприбалтійської, вісло-німанської та інших КШК.

Тим самим відбулося розділення початкового ядра племен культури шнурової кераміки, тобто почався процес розширювання єдиного компонента «шнуровиків» на різні місцеві культури. Це й привело до виникнення окремих культур. Саме до того часу слід віднести появу комплексів, пов'язаних з так званим загальноєвропейським горизонтом КШК.

Тому ми розділяємо два на перший погляд нерозривних питання — про формування найбільш ранніх ланок культури шнурової кераміки і про «загальноєвропейський горизонт» цих культур.

Формування КШК — довгий і складний процес. Розселяючись на значно більшій території порівняно з попереднім періодом, і втягуючи у цей процес ряд інкультурних елементів, племена КШК у свою чергу зазнавали впливу з боку місцевого населення. У зв'язку з процесом культурної й етнічної асиміляції місцевих племен і розширенням кордонів «шнуровиків» розвиток культури шнурової кераміки тут дедалі ускладнювався. Це привело до виникнення так званих змішаних культур (Злота, вісло-німанська та ін.).

Аналіз археологічних і антропологічних джерел дав змогу виділити три територіальні групи КШК, а також підтвердив думку багатьох дослідників про те, що племена культури шнурової кераміки не зникли безслідно, а відіграли велику роль в етногенезі слов'ян, балтів і германців.

¹⁹ Свешніков І. К. Назв. праця, с. 155—158, 183.

ЗАМІТКИ

М. К. ЗІЗА (Донецьк)

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ШАХТАРІВ УКРАЇНИ І НАФТОВИКІВ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Півстоліття тривають і продовжують зміцнюватися дружні контакти шахтарів Української РСР та нафтовиків Азербайджану, які покладено в основу соціалістичного змагання між ними. Воно стало ді-

йовим засобом інтернаціонального виховання трудящих, важливим фактором, що сприяв успішному виконанню народногосподарських планів розвитку нашої країни, посиленню міжнаціональних зв'язків, зміцненню дружби, взаємного довіря й співробітництва трудівників двох братніх республік.

«Соціалізм народжує нове ставлення до праці, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. — Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання... У ньому виховуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹.

Творча співдружність шахтарів та нафтовиків зародилася в період могутнього піднесення соціалістичного змагання. Влітку 1929 р. робітники Луганщини виступили ініціаторами виконання завдань першої п'ятирічки за чотири роки. Одними з перших, поряд з москвичами та лєнінградцями, цей патріотичний почин підхопили нафтовики Баку². Підписуючи в січні 1930 р. договір про соцзмагання з робітниками Харкова, вони зобов'язалися виконати п'ятирічний план за 2,5 роки й видобути 13 млн. т нафти³. Застосування передових методів праці дало можливість азербайджанським нафтовикам уже в 1931 р. рапортувати про успішне завершення п'ятирічки.

Інша картина спостерігалася в Донецькому басейні. Ініціатори масового соціалістичного змагання добилися певних успіхів: так, у 1929/1930 р. видобуток вугілля збільшився (порівняно з попереднім роком) на 18,6 млн. т, продуктивність праці зросла на 13%. Однак планове завдання було виконане лише на 90,5%⁴. За перше півріччя 1931 р. Донбас недодав країні понад 5 млн. т палива⁵.

Дізнавшись про важке становище, що склалося в той час на шахтах басейну, нафтовики Бібі-Ейбатського, Сураханського та Ленінського промислів порушили питання про необхідність подання своєчасної допомоги шахтарям⁶. І Закавказький з'їзд робітників нафтової промисловості на початку квітня 1931 р. запевнив: «50-тисячна армія закавказьких нафтовиків, яка виконала свою п'ятирічку за 2,5 роки, бере на себе зобов'язання подати шахтарям та їх профорганізаціям практичну допомогу в боротьбі за ліквідацію вугільного прориву...»⁷. За рішенням з'їзду 20 кращих спеціалістів-нафтовиків виїхали на відстаючі шахти Кадіївки, Сталіно, Макіївки. На шахті «Щегловка-1» вони ство-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Диктатура труда, 1929, 2 листоп.

³ Робітнича газета «Пролетар», 1930, 9 січ.

⁴ Макеевский рабочий, 1931, 1 січ.; 1930, 9 груд.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 946, арк. 94-6.

⁶ Правда, 1931, 2 квіт.

⁷ Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926—1932). Документы и материалы. Баку, 1957, с. 341.

рили «буксирну» бригаду, яка активно допомагала шахтарям підвищувати продуктивність праці. 22 квітня шахта виконала план на 89,5%, 23 квітня — на 101%, 26 квітня — 108,3%⁸.

13 травня 1931 р. у клубі шахти № 5 ім. Косіора відбулася конференція ударників-шаhtarів Сталінського району, на яку було запрошено делегацію бакинців, що побувала до цього в Кадіївці, Сталіно, Макіївці. Трудівники з братньої республіки ознайомили присутніх з досвідом своєї роботи, зокрема з методом налагодження тісних взаємозв'язків з різними ділянками виробництва, допомоги передових колективів відстаючим. Від імені 50-тисячного загону нафтовиків Азербайджану делегація запропонувала укласти договір про соціалістичне змагання й взаємодопомогу з шахтарями Сталінського району⁹. Бакинці зобов'язалися підвищити продуктивність праці по «Азнафті» на 17%, охопити 90% всіх робітників соцзмаганням¹⁰. Шахтарі Сталінського району схвалили пропозицію друзів-суперників. Вони взяли соцзобов'язання видобути в третьому кварталі вирішального року п'ятирічки 9 млн. т вугілля, організувати між шахтами широкий обмін передовим досвідом, ширше розгорнути соцзмагання¹¹. На конференції шахті № 5 ім. Косіора було вручено прапор «Від червонопрапорного пролетаріату Закавказзя — кращій шахті Донбасу» й прийнято рішення нагороджувати ним той колектив, який добився значних виробничих успіхів.

Договір від 13 травня 1931 р. поклав початок соціалістичному змаганню шахтарів Донбасу та нафтовиків Азербайджанської РСР, став яскравим виявом спільності інтересів трудящих, які прагнули об'єднати свої зусилля з метою розв'язання важливих завдань соціалістичного будівництва.

Колективи багатьох шахт басейну включилися в боротьбу за перехідний прапор бакинських робітників. Це сприяло підвищенню продуктивності праці, впровадженню передових форм і методів роботи. У вересні 1931 р. на другій конференції ударників Сталінського району представник нафтовиків Баку вручив прапор гірникам шахти № 12—18 (Будьоннівка), які добилися найкращих виробничих результатів¹².

На початку другої п'ятирічки з ініціативи шахтарів Сталінського району розгорнулося масове соцзмагання за збільшення видобутку вугілля й поліпшення його якості^{13—14}. Широкого розмаху набув рух за прогресивні методи праці та передачу передового досвіду молодим робітникам. Його заспівувачем став М. Ізотов. Цей рух підтримали бакинські нафтовики. Навесні 1933 р. вони відвідали горлівську шахту «Кочегарка», ознайомилися з організацією й діяльністю школи передових методів праці, в якій прославлений вибійник навчав нову трудову зміну.

В травні 1933 р. Баку відвідала делегація донецьких шахтарів на чолі з М. Ізотовим, яка допомогла азербайджанським робітникам застосувати нові методи праці. Першими ударниками-ізотовцями в братній республіці стали нафтовики Рябов, Ага-Навматулла, Багдасаров та ін.¹⁵

З початком масового руху новаторів виробництва, ініціатором якого був О. Стаханов з шахти «Центральна-Ірміне», соціалістичне змаган-

⁸ Там же, с. 343.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 15, спр. 287, арк. 6—12.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 946, арк. 68.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 15, спр. 287, арк. 67—68.

¹² Робітнича газета «Пролетар», 1931, 12 верес.

^{13—14} Пролетарій, 1933, 2 квіт.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 17, спр. 270-а, арк. 1—11.

ня та творче співробітництво гірників Донбасу та нафтовиків Баку набуло нових організаційних форм. Серед них слід відзначити зльоти ударників, семінари, виробничі конференції, школи передового досвіду й т. ін. Інтенсивнішим став обмін інформацією про стан соціалістичного змагання на підприємствах.

У вересні 1935 р. новатори виробництва з Донецького басейну звернулися до бакинців із закликом впровадити на нафтопромислах методи роботи О. Стаханова¹⁶. 1 листопада було проведено загальнобакинський зліт послідовників ушавленого шахтаря. В Донбас було також направлено бригаду ударників-нафтовиків з метою обміну виробничим досвідом¹⁷. За прикладом українських гірників на бакинських нафтопромислах організовано школи стахановських методів роботи¹⁸.

Ці заходи сприяли розгортанню руху новаторів у нафтовій промисловості. Серед перших стахановців — нафтовики Парфьонов, Мікаїл, Гуськов, Ільчевський та ін.¹⁹ Учасники загальнобакинського зльоту послідовників О. Стаханова в своєму зверненні до шахтарів Донецького басейну писали, що «могутній стахановський рух знайшов відгук у кращих нафтовиків, зв'язаних багаторічними узами дружби й змагання з вугільниками Донбасу»²⁰.

Змагання трудящих двох братніх республік дало блискучі результати. Бакинські нафтовики вже на початку 1936 р. перевиконали план видобутку нафти²¹. Якщо в серпні 1935 р. середньодобовий вуглевидобуток у Донбасі становив 177 тис. т, то в грудні — 230 тис. т²².

Зародившись та зміцнівши в роки перших п'ятирічок, соціалістичне змагання шахтарів Донецчини та нафтовиків Азербайджану стало традиційним. В 1938—1941 рр. значного поширення набули нові його форми: одночасне обслуговування кількох верстатів, освоєння суміжних професій, швидкісні методи праці, економія сировини, матеріалів та електроенергії. Дальшого розвитку набрав стахановський рух. За прикладом врубмашиністів Донбасу нафтовики розгорнули змагання провідних професій (майстрів з майстрами, бурильників з бурильниками і т. п.)²³.

У 1939 р. було укладено договір про соцзмагання між шахтарями Єнакіївського тресту «Орджонікідзевугілля» й працівниками Сураханського управління «Орджонікідзенафта», яке теж стало традиційним. Велика Вітчизняна війна, тимчасова окупація Донецького басейну перервали на деякий час контакти трудящих двох братніх республік.

З визволенням Донбасу від фашистських загарбників у 1943 р. колектив шахти «Новомушкетове» виступив ініціатором відновлення змагання з нафтовиками Азербайджану. Бюро Сталінського обкому КП(б) України схвалило ініціативу шахтарів і виділило перехідний Червоний прапор для нагородження кращого нафтопромислу «Азнафтокомбінату»²⁴. На початку лютого 1944 р. у Сталіно приїхала делегація нафтовиків, які й підписали договір про відновлення соціалістичного змагання²⁵. В лютому наступного року в Баку побували шахтарі з Дон-

¹⁶ Профсоюзы СССР. Документы и материалы. М., 1963, т. 2, с. 739—740.

¹⁷ Социалистический Донбасс, 1935, 6 жовт.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 19, спр. 228, арк. 18.

¹⁹ Там же, арк. 18—19.

²⁰ Социалистический Донбасс, 1935, 7 листоп.

²¹ Социалистический Донбасс, 1936, 22 січ.

²² ЦДАНГ СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 2024, арк. 19.

²³ Див.: Джебрайлов І. Ф. Соціалістичне змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Баку в 1939—1941 рр. — УІЖ, 1973, № 12, с. 75.

²⁴ Летопись братства. Документы, статьи, воспоминания, очерки. Донецк, 1972, с. 109—110.

²⁵ Див.: Коваль М. В. У горнилі війни. К., 1972, с. 124.

басу. Вони перевірили хід виконання бакинцями умов договору з гірниками. На зльоті стахановців Ленінського району було підписано договір про соцзмагання між колективами трестів «Леніннафта» й «Макіїввугілля»²⁶.

В роки четвертої та п'ятої п'ятирічок трудове суперництво шахтарів Донецького басейну та нафтовиків Азербайджану сприяло успішній відбудові й дальшому розвитку народного господарства країни. В той період відбувався постійний обмін передовим досвідом та виробничою інформацією, систематично здійснювалися взаємоперевірки виконання договорів, виявлялися наявні недоліки та накреслювалися шляхи їх подолання.

Новий етап у соціалістичному змаганні між українськими шахтарями та азербайджанськими робітниками почався наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Зросла кількість колективів підприємств, які брали в ньому участь. У вересні 1960 р. було відновлено договір про соцзмагання між гірниками тресту «Орджонікідзевугілля» й нафтовиками «Орджонікідзенафта»²⁷. Його метою було не лише підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції, а й боротьба за високу культуру виробництва.

Нині значного поширення набули такі організаційні форми змагання, як обмін виробничими рапортами, передз'їздівські ударні вахти, спільне відзначення знаменних дат у житті нашої країни (110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, 60-річчя Великого Жовтня, 60-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані та на Україні, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 250-річчя Донбасу та ін.).

Шахтарі та нафтовики підтримують і самі виступають ініціаторами багатьох патріотичних починів. Щороку за підсумками соцзмагання кращому нафтопромислу вручається прапор гірників, а передовому колективу шахтарів — прапор нафтовиків. У 1980 р. його виборов колектив шахти «Єнакіївська». Прапор донбасівців одержали робітники цеху № 1 по видобутку нафти і газу²⁸. За традицією прізвища шахтарів—переможців змагання заносяться до Книги пошани «Орджонікідзенафта», а передових нафтовиків — до Книги пошани «Орджонікідзевугілля». Кращому нафтовику Азербайджана до Дня шахтаря присвоюється почесне звання «Правофланговий шахтар «Орджонікідзевугілля», а гірнику — «Правофланговий нафтовик Сурахан».

З особливою силою соціалістичне змагання шахтарів та нафтовиків розгорнулося в період всенародної підготовки до XXVI з'їзду КПРС. Бакинці працювали під девізом «Щодня на кожній вахті перевищувати встановлені завдання», а донбасівці — «XXVI з'їзду КПРС — 26 ударних декад!». У листопаді 1980 р. шахтарі Єнакієвого дostroково виконали свій п'ятирічний план. Народне господарство країни одержало 600 тис. т надпланового палива²⁹. Успіхами в праці зустріли XXVI з'їзд партії і нафтовики Азербайджану. Трудове суперництво трудящих двох братніх республік нині вступило в новий період боротьби за виконання завдань одинадцятої п'ятирічки.

Соціалістичне змагання українських шахтарів та азербайджанських нафтовиків — яскрава сторінка в історії робітничого класу Союзу РСР, дружби та співробітництва радянських народів. Як підкреслив на XXVI з'їзді Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «ве-

²⁶ Социалистический Донбасс, 1945, 16 лют.

²⁷ Енакиевский рабочий, 1960, 6 верес.

²⁸ Ленинское знамя, 1980, 13 трав.

²⁹ Ленинское знамя, 1981, 1 січ.

ликий вплив на виховання наших людей у дусі патріотизму, дружби народів справляє соціалістичне змагання між трудящими України та інших республік...»³⁰. У співдружності радянських людей — запорука нашої сили та єдності.

³⁰ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 52.

О. Т. ЮРЧЕНКО (Київ)

ХАРКІВСЬКА МАЙВКА 1900 Р.

1 травня 1900 р. в Харкові відбулась грандіозна демонстрація робітників, яка була, за висловом В. І. Леніна, великою політичною

демонстрацією¹. Ця видатна подія сталася через десять років після того, як Установчий конгрес II Інтернаціоналу оголосив 1 Травня Днем міжнародної солідарності пролетарів усіх країн.

Протягом 90-х років XIX століття, коли в Росії зусиллями революційних соціал-демократів робилися перші кроки до з'єднання робітничого руху з науковим соціалізмом, до підготовки масового пролетарського руху, святкування Першого травня відбувалося на конспіративних зборах і нелегальних сходках передових робітників. На них передові робітники виголошували промови про значення Міжнародного свята пролетарів, про організацію і згуртування своїх рядів, співали революційні і народні пісні. Вперше така майвка відбулася в 1891 р. в Петербурзі². Після цього святкування Першого травня поширювалося, охоплюючи дедалі більше робітничих центрів країни.

Нелегальні першотравневі збори і сходки, поряд з пропагандистською і агітаційною роботою соціал-демократичних організацій, мали велике значення в зміцненні революційної свідомості пролетаріату, у вихованні передових, революційно-активних робітників, в їх згуртуванні, в створенні нелегальних пролетарських гуртків і організацій. На цьому ґрунті розгорталася боротьба за нові, більш дійові форми проведення першотравневого свята шляхом масових, відкритих політичних демонстрацій робітників. Саме Харківська майвка 1900 р. відіграла роль провісника народження нової форми революційної боротьби пролетаріату — відкритої політичної демонстрації.

Щоб якнайширше ознайомити пролетаріат країни з досвідом першої в Росії першотравневої робітничої демонстрації, В. І. Ленін видав окремою брошурою кореспонденцію про харківську майвку, складену Харківським комітетом РСДРП на основі звітів і розповідей самих робітників. У передмові до брошури Володимир Ілліч писав: «Що надало травневим дням у Харкові характеру визначної події? Масова участь робітників у страйку, величезні тисячні збори на вулицях, що розгортають червоні прапори, проголошують вимоги, зазначені у прокламаціях, революційний характер цих вимог: 8-годинний робочий день і політична свобода»³.

Своєю згуртованістю і політичною зрілістю під час першотравневих страйків, мітингів і демонстрацій харківський пролетаріат якось зразу висунувся на рівень передових центрів робітничого руху. Для

¹ Див.: Ленін В. І. Передмова до брошури «Травневі дні у Харкові». — Повне збір. творів, т. 4, с. 347.

² Первое мая 1891 г. Четыре речи рабочих, произнесенные на тайном собрании в Петербурге. Женева, 1892.

³ Ленін В. І. Назв. праця. — Повне збір. творів, т. 4, с. 347—348.

багатьох учасників і свідків цих подій це було «несподіваною подією»⁴. Адже на протязі 90-х років Харків у розвитку соціал-демократичного робітничого руху на Україні значно відставав від таких провідних центрів, як Київ, Катеринослав, міст Одеси і Миколаєва. Це сбутовлювалось, з одного боку, тим, що тільки з 1897 р. Харків перетворився з міста ремісників і дрібної промисловості в місто великої, головним чином, машинобудівної промисловості, в зв'язку з чим значно зростає чисельність фабрично-заводських робітників. З другого боку, Харківська соціал-демократична організація довгий час складалася переважно з революційної інтелігенції, зберігала замкнутий характер, зосереджуючи основну увагу на ідейно-теоретичній підготовці своїх членів.

Зв'язки з робітниками встановлювалися повільно, перехід до масової роботи в робітничому середовищі відкладався на невизначене майбутнє⁵. Тільки з кінця 1897 р. — початку 1898 р. Харківська соціал-демократична організація встановила більш міцні зв'язки з робітниками. У лютому 1898 р. вона випустила першу листівку «До всіх харківських робітників»⁶.

Найбільшим підприємством Харкова у ті роки були залізничні майстерні, передові робітники яких підтримували зв'язок з трудящими паровозобудівного заводу та інших підприємств. У 1896—1897 рр. відбулися перші страйки робітників Бельгійського машинобудівного і паровозобудівного заводів.

Харківські соціал-демократи протягом квітня 1900 р. посилено готувалися до першотравневого свята. Значну роль в цій роботі відіграли передові робітники залізничних майстерень та інших підприємств. «Нечисленне, але дружнє ядро інтелігентних робітників непомітно, проте безперервно розширювало сферу свого впливу і поступово виявилися зв'язаними численними нитками майже чи не з усіма більш або менш помітними заводами і майстернями міста»⁷. Дії їх носили організований характер. Завчасно було видруковано 2 тис. першотравневих прокламацій і близько 600 примірників брошури «Що таке Перше травня», які разом з іншою літературою широко розповсюджувалися серед харківського пролетаріату. 22 і 29 квітня відбулися робітничі сходки, на яких обговорювався план організації і проведення першотравневого свята. «Розмови про 1-е Травня не припинялися і за верстатами, і в їдальнях, і на прогулянках.., а в майстернях залізниці про святкування 1-го Травня говорили відкрито. Тут вироблявся головний штаб першотравневої армії. Від нього вона повинна була одержати напрямок у своїх діях»⁸.

Згідно з цим планом усі робітники Харкова в день 1-го Травня мали прибути організовано, з червоними прапорами на Кінну площу (нині площа Повстання) провести мітинг. В день Першого травня робітники, зібравшись біля своїх підприємств, вийшли на вулиці, влаштовували мітинги, на яких з промовами виступали передові робітники. Лунали лозунги: «Хай живе Перше травня!», «Хай живе 8-годинний робочий день!» Близько 10 тис. робітників лише механічних заводів міста демонстрували свою солідарність з робітниками всього світу⁹. «Можна сміливо сказати, що в цей день увесь Харків і його околиці стояли

⁴ Майские дни 1900 года в Харькове (1900—1930). Харьков, 1930, с. 43.

⁵ Летопись революции, 1925, № 3 (12), с. 133—134, 136—137.

⁶ Летопись революции, 1924, № 1 (6), с. 85.

⁷ Майские дни 1900 года в Харькове (1900—1930)), с. 17.

⁸ Там же, с. 18—19.

⁹ Там же, с. 42.

«під знаком» травневого свята робітничого класу», — зазначалося в брошурі «Травневі дні в Харкові»¹⁰.

Проте вироблений план з'єднання робітників всіх підприємств на Кінній площі не вдалося здійснити і «потік травневого руху розбився на окремі струмки»¹¹. Організаторам маївки не вдалося зберегти в таємниці від царських властей план демонстрації. В ніч на 1 травня був установлений поліцейський нагляд у тих місцевостях, де мешкають робітники основних підприємств, організована патрульна служба протягом усієї ночі на 1 травня, а поблизу залізничних майстерень і паровозобудівного заводу розмістилися батальйони піхоти і кілька сотень козаків з наказом «ні в якому разі не допускати зборищ і, головним чином, не пропускати робітників в саме місто, а тримати їх на околицях, щоб запобігти можливості з'єднання робітників різних, розташованих на протилежних околицях міста, заводів»¹². Вранці 1 травня війська перегородили всі шляхи робітникам, що йшли на з'єднання. Було заарештовано і ув'язнено 137 залізничників і робітників інших, розташованих поблизу підприємств. Того ж дня на протилежній околиці міста застрайкували робітники паровозобудівного заводу та інших підприємств. І тут було заарештовано і кинуте до в'язниці багато робітників¹³. Обурені свавіллям властей, біля воріт тюрми почали збиратися багатотисячні юрби народу — робітники, дружини і діти заарештованих, які вимагали звільнити їх. У ворота тюрми полетіли каміння, були перебиті всі вікна, які виходили на вулицю¹⁴.

Та на цьому першотравневій події не закінчилися. «Заворушення робітників тривали кілька днів і були припинені лише завдяки рішучим, але разом з тим і обережним діям властей», — доповідав харківський генерал-губернатор царю¹⁵.

Організатори маївки, що залишилися на волі, розробили план дальших дій. 2 травня робітники залізничних майстерень і великих заводів міста зібралися на своїх підприємствах, не приступили до роботи, виробили вимоги до адміністрації і властей. Вони вимагали негайного звільнення всіх заарештованих товаришів. Робітники були непохитні. Губернатор змушений був дати розпорядження про звільнення всіх заарештованих робітників. Зустріч арештованих перетворилася в грандіозний мітинг. Ось як описував цю подію Харківський комітет РСДРП: «Коли звільнені вийшли струнками рядами з воріт в'язниці, їм влаштував овацію тисячний натовп, зустрічаючи вигуками: «Ура!», «Хай живуть звільнені!», «Хай живе Перше травня!»¹⁶.

Якщо на початку власті під тиском обурених мас додержувалися поступливої політики і звільнили заарештованих 1 травня робітників, то незабаром почалися репресії. В ніч на 16 травня були заарештовані і в жовтні заслані найбільш активні робітники, організатори травневих подій. У зв'язку з цим Харківський комітет РСДРП випустив листівку «До всіх харківських робітників», яка закликала пролетарів настійно, енергійно добиватися своїх прав, згуртуватися в цій боротьбі. «Докладемо всі зусилля для того, — зазначалося в листівці, — щоб підготувати гідне святкування нового 1-го Травня і показати нашому уряду, що він безсилий зруйнувати єдність нашу і що страждання наших товаришів, відправлених на заслання, викликає у нас не почуття страху,

¹⁰ Там же, с. 43.

¹¹ Там же, с. 19.

¹² Красный архив, 1939, т. 2 (93), с. 199.

¹³ Майские дни 1900 года в Харькове (1900—1930), с. 28, 34.

¹⁴ Там же, с. 23.

¹⁵ Красный архив, 1939, т. 2 (93), с. 194.

¹⁶ Майские дни 1900 года в Харькове (1900—1930), с. 26.

а відчуття обурення і тільки зміцнює нашу рішучість, щоб то не стало, прокласти шлях до кращого майбутнього»¹⁷.

Харківська маївка продемонструвала політичну зрілість пролетаріату, викривши опортуністичні позиції «економістів», які, посиляючись на надуману ними нерозвиненість російських робітників, обмежували завдання і розмах робітничого руху тільки економічною боротьбою. «Байка про те, — писав В. І. Ленін в передмові до брошури «Травневі дні в Харкові», — ніби російські робітники не досіли ще до політичної боротьби, ніби їх головна справа — суто економічна боротьба, лише потроху і потихеньку доповнювана частковою політичною агітацією за окремі політичні реформи, а не за боротьбу проти всього політичного ладу Росії, — ця байка рішуче спростовується харківською маївкою»¹⁸.

Політичний характер виступів харківських робітників 1 Травня 1900 р. розуміли і царські власті. Харківський генерал-губернатор у доповіді царю писав: «робітники вже в даному випадку аж ніяк не були сліпим знаряддям в руках зловмисних осіб, багато хто з них свідомо вияснили собі переслідувані ними цілі, твердо засвоїли певну програму дій і виявили у здійсненні цієї програми витриманість і дисципліну — в цьому, як я смію думати, і полягає небезпечний симптом»¹⁹.

Надаючи першотравневим подіям в Харкові значення «небезпечного симптому», власті продовжували докладати зусилля до розгрому харківської соціал-демократичного підпілля. 28 жовтня 1900 р. були заарештовані всі керівники першотравневого руху²⁰. Серед них, зокрема, найактивніша учасниця Харківської соціал-демократичної організації тих днів Ц. С. Зеліксон-Бобровська, яка, незабаром після звільнення з в'язниці, стала одним з основних агентів ленінської «Искры».

Проаналізувавши діяльність Харківської соціал-демократичної організації по підготовці і проведенню маївки 1900 р., В. І. Ленін зробив дуже важливі для російських соціал-демократів висновки. «Харківська маївка показує, — писав Володимир Ілліч, — якою великою політичною демонстрацією може стати святкування робітничого свята і чого бракує нам для того, щоб це святкування справді стало великою загальноросійською демонстрацією свідомого пролетаріату»²¹. Оцінюючи харківську маївку як видатну подію, відмічаючи її позитивне значення, В. І. Ленін в той же час вказав на слабкість організаторської роботи Харківського комітету РСДРП в масах, на невміння правильно розподілити сили організації, забезпечити сувору конспірацію.

Хоч Харківська соціал-демократична організація в основному додержувалася в цей час позицій революційної соціал-демократії, серед її членів були і прихильники «економістів». «Багато у нас було усякої плутанини», — згадувала пізніше Ц. С. Зеліксон-Бобровська²². Це виявилось, зокрема, у висунутих в першотравневій демонстрації лозунгах. «З першотравневим святом і маніфестацією, — говориться в брошурі, — несподівано переплелися різні практичні вимоги, поставлені без відповідної підготовки і тому, звичайно, приречені, загалом, на невдачу»²³. Наприклад, вимога 8-годинного робочого дня, вказу-

¹⁷ Летопись революции, 1925, № 3 (12), с. 221.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 348.

¹⁹ Красный архив, 1939, т. 2 (93), с. 194.

²⁰ Летопись революции, 1925, № 3 (12), с. 151, 168.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 347.

²² Воспоминания о З. И. Ленине. М., 1954, с. 39.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 350.

вав Ленін, «є загальна вимога всесвітнього пролетаріату; висунення цієї вимоги вказує, очевидно, на те, що передові харківські робітники розуміють свою солідарність із всесвітнім соціалістичним робітничим рухом»²⁴. Але поруч з цією загальнополітичною вимогою в прокламації було висловлено цілий ряд часткових вимог щодо поліпшення умов праці.

Роз'яснюючи неправильність такого співставлення часткових вимог робітників до їх хазяїв з вимогою, як 8-годинний робочий день, до державної влади, до всього класу капіталістів, В. І. Ленін підкреслював: «Ми повинні подбати про те, щоб робітники усвідомили цю різницю, щоб вони не зводили вимогу 8-годинного робочого дня до рівня такої ж вимоги, як вимога безплатних квитків або усунення сторожа»²⁵.

В. І. Ленін зробив загальний для всіх революційних соціал-демократів важливий висновок: «Довівши ще і ще раз політичні здібності російських робітників, маївка в Харкові показує в той же час, чого нам бракує для повного розвитку цих здібностей..., нам бракує *організації*»²⁶. Володимир Ілліч нагадував революційним соціал-демократам про необхідність «спрямувати всі зусилля на створення загально-російської організації, здатної керувати всіма окремими спалахами, і таким чином досягти того, щоб буря, яка наближається (про яку говорить також харківський робітник наприкінці брошури), була не стихійною бурею, а свідомим рухом пролетаріату, що повстав на чолі всього народу проти самодержавного уряду»²⁷. Перший натиск такої бурі, зазначав Ленін, стався в 1905 р.²⁸.

Ленінські вказівки, уроки маївки 1900 р. мали величезне значення для зміцнення Харківської організації РСДРП, для піднесення робітничого руху в Росії. Харківська маївка відкрила цілу смугу політичних страйків і вуличних демонстрацій всеросійського пролетаріату.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, с. 348.

²⁷ Там же, с. 349.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Пам'яті Герцена. — Повне зібр. творів, т. 21, с. 249.

Трибуна молодого автора

Б. А. МАРТИНЕНКО (Київ)

З ІСТОРІЇ КАНАДСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН (1935—1939 рр.)

Проблема канадсько-американських відносин певною мірою порушується в колективних працях, присвячених історії Канади та історії другої світової війни¹. Окремі аспекти теми досліджуються в монографіях А. Г. Мілейковського, Л. В. Поздєєвої та Л. О. Лещенка². Розвиток відносин з США у міжвоєнний період розглядається в ряді документальних збірників і численних дослідженнях канадських істориків³. Певний матеріал з проблеми міститься в американських та англійських джерелах⁴.

Автор має на меті розглянути малодосліджений в радянській історичній літературі аспект канадсько-американських відносин, а саме — намагання канадського уряду використати їх поліпшення для економічної та воєнно-політичної підтримки монополій своєї країни перед другою світовою війною.

У 1930—1935 рр. уряд Канади підтримував в основному курс Британської імперії. Причиною цього було прийняття конгресом США у 1930 р. суворих протекціоністських заходів щодо Канади, зокрема тарифу Хаулі-Смута, що набагато ускладнював торговельні відносини між двома країнами. Неабияку роль відіграв і той факт, що канадський уряд очолював тоді лідер традиційно пробританської партії консерваторів Р. Б. Беннетт⁵. Крім того, значна частина буржуазії доміную була тісно зв'язана з країнами стерлінгової зони* й ослаблення експортно-імпорتنих контактів з партнерами по Британській Співдруж-

¹ Канада. 1918—1945 М., 1976, с. 255—271, 336—363; История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1973—1974. Т. 1—2.

² Милейковский А. Г. Канада и англо-американские противоречия. М., 1958; Поздеева Л. В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны. 1939—1941 гг. М., 1964; Лещенко Л. А. Фермерское движение в Канаде (1900—1939 гг.). К., 1979.

³ Canada. Parliament. House of Commons Debates. Official Reports. 1939—1941; Documents on Canadian External Relations. Vol. 6 (1936—1939). Ottawa, 1972; Documents on Canadian Foreign Policy. 1917—1939. Toronto, 1962; Soward F. H., Parkinson J. F., MacKenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Canada in World Affairs. The Pre-War Years. London—Toronto—New York, 1941; James R. W. Wartime Economic Cooperation. A Study of Relations Between Canada and the United States. Toronto, 1949; Pickersgill J. W. The Mackenzie King Record. Vol. 1, 1939—1944. Toronto, 1960; Cuff R. D., Granatstein J. L. Canadian-American Relations in Wartime. From the Great War to the Cold War. Toronto, 1975.

⁴ Congressional Records. 1940—1941; U.S.A. Department of States. Diplomatic Papers. 1939—1940; Parliamentary Debates. House of Commons. Official Reports. 1939—1941; Sayers R. S. History of the Second World War. Financial Policy. 1939—1945. London, 1956; Dickey J. S. The United States and Canada. New York, 1964.

⁵ Канада. 1918 — 1945, с. 255—256.

* Стерлінгова зона — валютне угруповання капіталістичних держав, очолюване Великобританією, грошові системи та зовнішні розрахунки яких орієнтовані на англійську валюту — фунт стерлінгів.

ності розглядала б як пряму загрозу насамперед для своїх власних інтересів⁶.

Усе це було серйозною перешкодою для розвитку канадсько-американських відносин у першій половині 30-х років. Канада, найближчий сусід США, була єдиною на континенті країною, що не мала із Сполученими Штатами торговельної угоди⁷. Однак у середині 30-х років односторонність зв'язків лише з країнами Британської Співдружності стала настільки не вигідною, що погляди більшості представників промислових та фінансових кіл домініону щодо традиційних ринків змінилися. Цьому сприяв ряд обставин. Неоформлені юридично зв'язки великого бізнесу двох держав реально існували у формі взаємного проникнення капіталу. Ще в 1932 р. американські фірми контролювали в Канаді 1177 підприємств, загальний капітал яких становив 2167 млн. доларів, 805 з них давали 24% промислової продукції Канади⁸. Крім того, експорт із США забезпечував 2/3 потреб канадського імпорту⁹. Існували також тісні зв'язки між канадськими банками і нью-йоркським доларовим ринком¹⁰.

Зіткнувшись на Оттавській імперській конференції 1932 р. з упертим небажанням англійських капіталістів подати підтримку в індустріалізації своїм молодшим партнерам і переконавшись протягом кількох наступних років у тому, що розвиток економіки Канади й надалі будуть стримувати британські монополії, великі промисловці й фінансисти країни звернули свої погляди до американського ринку. Перших цікавила можливість вигідних контрактів на придбання автоматизованого обладнання, яке в Англії було надто складно одержати. Другі хотіли оформити торговельно-економічні зв'язки із США з метою одержання американських доларів¹¹.

Слід враховувати також і державну воєнно-політичну стратегію, якої дотримувався прем'єр-міністр Канади М. Кінг. Ліберали, до яких він належав, вбачали у налагодженні тривалих зв'язків із США не лише вигоду для національних монополій. Канада почала посилено дбати про забезпечення своєї обороноздатності. Вже в 1937 р. під час своїх перших зустрічей М. Кінг і Ф. Рузвельт докладно «обговорювали питання континентальної оборони»¹². Витрати Канади на мілітаризацію були надто недостатні, щоб в умовах війни чинити будь-який серйозний опір агресору. В 1935 р. вони становили лише 17 млн. доларів¹³. В країні не було військової промисловості¹⁴ у зв'язку з тим, що після першої світової війни серед різних прошарків суспільства панувала думка, що Канаді не слід брати участі в заокеанських війнах¹⁵. Тому погляди правлячих кіл країни звернулися до могутнього сусіда — Сполучених Штатів Америки.

Заінтересованість у розвитку політичних і економічних зв'язків з Канадою виявляв і уряд Сполучених Штатів. Проте неодноразові

⁶ Sayers R. S. Op. cit., p. 332.

⁷ Soward F. H., Parkinson J. F., MacKenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Op. cit., p. 196.

⁸ Green J. F. The British Dominions at War.—Foreign Policy Reports, vol. XV, № 22, Feb. 1. New York, 1940, p. 277.

⁹ Канада. 1918—1945, с. 255.

¹⁰ Sayers R. S. Op. cit., p. 332.

¹¹ Soward F. H., Parkinson J. F., MacKenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Op. cit., p. 193.

¹² Dawson R. M. Canada in World Affairs. Two Years of War, 1939—1941. London—Toronto—New York, 1943, p. 52.

¹³ Documents on Canadian Foreign Policy, 1917—1939, p. 251.

¹⁴ Stacey C. P. Canada and the Second World War. New York, 1940, p. 10.

¹⁵ Canada, Parliament. House of Commons Debates, 1939, vol. I. Ottawa, 1939, p. 52.

спроби американських монополій проникнути у сфери британського впливу провалювалися, наштовхуючись на непереборну стіну британського протекціонізму. Тому налагодження тісних торговельних зв'язків з Канадою, політика створення дочірніх підприємств американських фірм на її території, які формально мали статус національних канадських, мало стати для бізнесу США лазівкою на ринки, що їх контролювали англійські конкуренти¹⁶.

Не менш приналежним для американських монополій був і внутрішній ринок Канади. Її багата сировинна база і малорозвинута промисловість обіцяли великі прибутки в умовах незначної конкуренції. Все це посилювалося заінтересованістю тодішнього президента США у розвитку тривалих відносин між двома країнами. Це підкреслював американський історик Дж. С. Дікей¹⁷.

Обопільна заінтересованість ділових кіл двох держав у дальшому розвитку й зміцненні політичних та економічних зв'язків привела до підписання 15 листопада 1935 р. канадсько-американської торговельної угоди, яка набрала чинності з 1 січня 1936 р. Статті угоди передбачали так звані «умовні» тарифи для товарів Сполучених Штатів, які являли собою щось середнє між британськими преференційними (пільговими) та загальними тарифами¹⁸. Як відзначає англійський дослідник Р. В. Джеймс, договір «був важливим кроком уперед на шляху знищення тарифних перешкод між Канадою і США»¹⁹.

Юридичне оформлення торговельних контактів вплинуло на посилення ролі фірм США в економічному житті Канади. В 1937 р. американські інвестиції (довгострокові вкладення) в Канаді становили 2 684 800 тис. доларів, а загальна сума капіталів США, вкладена в економіку північного сусіда, дорівнювала 3 932 400 тис. доларів²⁰. Канадська торговельна зона перетворилася на вигідну для Сполучених Штатів сферу реалізації деяких видів сировинної продукції. В матеріалах американського конгресу відзначалося, що «Канада є одним з найвигідніших ринків для збуту нафтопродуктів». В 1937 р., зокрема, США продали їх там на суму 50 708 тис. доларів²¹.

Канадські монополії, у свою чергу, дістали можливість більш широкого торговельного обміну з американськими фірмами. В 1937—1938 фінансовому році Канада закупила в США товарів на суму 510 млн. доларів, тоді як у 1934 р. — лише на 238 млн.²² Це вплинуло на зростання індексу ділової активності у промисловості країни. З січня по грудень 1937 р. він збільшився від 116,9 до 121,4, а в листопаді 1937 р. становив 127,9²³.

Підписання американо-канадської торговельної угоди 1935 р. позитивно вплинуло також на розвиток комерційних відносин домініону з метрополією. Влітку 1936 р. в Лондоні завершилися переговори з приводу вироблення нового торговельного договору між Канадою і Великобританією. 23 лютого 1937 р. його було підписано. Спекулюючи на заінтересованості монополій США та Англії в канадському ринку,

¹⁶ Canada, Parliament, House of Commons Debates, 1940, vol. II, p. 1165.

¹⁷ Dickey J. S. Op. cit., p. 51.

¹⁸ Soward F. H., Parkinson J. F., MacKenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Op. cit., p. 195.

¹⁹ James R. W. Op. cit., p. 2.

²⁰ Green J. F. Op. cit., p. 276—277.

²¹ Congressional Record, vol. 86, part 18. Appendix. Washington, 1941, p. 6029.

²² Canada, Parliament, House of Commons Debates, 1941, vol. I. Ottawa, 1941, p. 30; The Canada Year Book, 1939, p. 492.

²³ The Canada Year Book, 1940, p. XLIII.

уряд Кінга добився значних привілеїв. Великобританія змушена була гарантувати пільговий тариф на більш широкий асортимент товарів домініону, а також розширити преференції Канади на колоніальних торговельних ринках²⁴. Що ж до англійських товарів, які надходили на канадський ринок під захистом британських преференцій, то їх кількість значно зменшувалася²⁵. Міністр фінансів домініону Даннінг відзначав: «В результаті переговорів Канадою було відвойовано позиції, за які вона боролася довгі роки, причому за мінімальну ціну»²⁶.

Оцінивши позитивні зрушення в питанні кон'юнктури ринку, уряд лібералів зробив ще один крок до зближення з американським бізнесом. 17 листопада 1938 р. у Вашингтоні було підписано другий канадо-американський торговельний договір (набрав чинності 1 січня 1939 р.). Нова угода надала канадським монополіям права найбільшого сприяння на американському ринку. 202 найменування товарів країни перебували під тарифним захистом США. Це становило понад 83% канадського експорту в цю країну. Американська сторона у свою чергу забезпечувалася тарифним прикриттям канадського законодавства щодо 447 товарних найменувань. Таким чином, 58% експорту США в Канаду практично не обкладалися митом²⁷.

Названі заходи значно сприяли імпортному переорієнтуванню Канади на ринок США. За період 1934—1939 рр. імпорт Канади із США збільшився на 7,8%, тоді як кількість англійських товарів, що надходила на канадський ринок, зменшилася на 5,6%²⁸. Однак збільшуючи закупки в Сполучених Штатах, Канада повинна була подбати про компенсацію пасивного торговельного балансу, що виникав за таких умов. Вона відбувалася за рахунок ринку країн Британської Співдружності і, головним чином, англійського²⁹.

Отже, торговельна політика Канади в другій половині 30-х років мала вже цілком визначений характер. Збільшуючи необхідні для промислового розвитку своєї країни імпортні надходження із США, уряд лібералів водночас ефективно використовував давні зв'язки з метрополією й державами континентальної Європи. Саме за рахунок вільного конвертування надлишкової стерлінгової маси в американські долари Канада знаходила нові кошти для оплати імпорту від південного сусіда, що дедалі збільшувався.

Проте слід відзначити, що канадський уряд зовсім не збирався обмежувати економічні зв'язки лише Сполученими Штатами. Заходи, які вживав Кінг у цьому напрямі, мали далекосяжні цілі. Розширення торговельних зв'язків із США використовувалося діловими колами домініону і для проникнення на латиноамериканський ринок, що значною мірою контролювався монополіями США.

У 1937—1939 рр. канадська дипломатія розгорнула активну діяльність на Гаїті, у Гватемалі та Уругваї. Наслідком цього було розширення участі канадських монополій в економічному житті цих країн. Так, у квітні 1937 р. Канада уклала торговельну угоду з Гаїті. У вересні того ж року подібну угоду було підписано з Гватемалою. В нотах від 21 та 23 квітня, 28 жовтня та 12 листопада 1938 р., а також від 2 і 26 трав-

²⁴ The Canada Year Book, 1939, p. 460.

²⁵ Канада. 1918—1945, с. 359.

²⁶ Цит. за кн.: Soward F. H., Parkinson J. F., MacKenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Op. cit., p. 200.

²⁷ Department of Overseas Trade. Report on Economic and Commercial Conditions in Canada. London, 1939, p. 63.

²⁸ Ibid., p. 70.

²⁹ Милейковский А. Г. Указ соч., с. 261; James R. W. Op. cit., p. 16.

ня 1939 р. були підтверджені взаємні торговельні зобов'язання між Канадою та Уругваєм³⁰.

Стабілізуювши торговельні зв'язки на американському континенті, канадські ліберали істотно обмежили безконтрольне хазяйнування англійських монополій у своїй країні. Керуючись новими принципами зовнішньоекономічної політики, уряд навіть спромігся дещо інтенсифікувати розвиток промисловості. Індекс обсягу промислової продукції, що вироблялася в Канаді в 1939 р., збільшився на 10,6% порівняно з попереднім роком³¹. Проте жертви, принесені Канадою на оltар торговельної згоди із Сполученими Штатами, обернулися для неї тяжкими наслідками. Ледве встигнувши ослабити лабеті англійського капіталу, держава опинилася в кабалі могутніх американських монополій. Англійський історик Р. С. Сейерс, торкаючись цього питання, пише: «Визначальною рисою, якою Канада відрізнялася від інших учасників стерлінгової зони, була її залежність від США»³².

Другим і мабуть не менш важливим фактором, який сприяв зближенню Канади із Сполученими Штатами, було намагання Кінга мати могутнього союзника на випадок війни. В умовах напруження міжнародної обстановки в другій половині 30-х років традиційний військовий альянс з Англією і Францією, що знаходилися за три тисячі миль від американського континенту, втрачав своє значення. Візит Кінга до Німеччини в 1937 р. ще більше похитнув упевненість канадського прем'єра в могутності своїх колишніх покровителів. Повернувшись з Берліна, він заявив: «Військова могутність Німеччини настільки велика, що Англія і Франція навіть спільними зусиллями навряд чи зможуть протистояти їй»³³. Перед Канадою постала серйозна проблема додаткового ефективного військового захисту. Найбільш вигідним партнером у цьому плані були Сполучені Штати.

Схвально ставився до військового зближення з Канадою і Рузвельт. У стратегічному відношенні Канада, безумовно, цікавила США. Адже вона зв'язувала американські промислові центри з територією Аляски. Крім того, неукріплена берегова канадська смуга була «Ахіллесовою п'ятою» в обороні самих Сполучених Штатів. Можливість загарбання ворогом сировинного й промислового потенціалу Канади могло негативно позначитися на майбутньому ході військових дій. Ці фактори певною мірою полегшували завдання канадській дипломатії.

У березні 1937 р. в Білому домі відбулася зустріч Кінга з Рузвельтом, на якій обговорювалися питання оборони берегів Атлантики й Тихого океану. Сторони дійшли згоди «про необхідність проведення спільних нарад між представниками штабів двох країн у найближчому майбутньому». У вересні того ж року американський президент прибув у Вікторію (Канада) з метою досягти домовленості про зустріч представників штабів обох країн з питань спільної оборони тихоокеанського узбережжя. Ця зустріч відбулася в січні 1938 р.³⁴.

Воєнно-політичне зближення Канади і США згодом набуло більш конкретних форм. 18 серпня 1938 р. Рузвельт, перебуваючи в канадському місті Кінгстоні на урочистій церемонії з приводу присудження йому Куїнським університетом ступеня доктора права, виступив з промовою, яка справила важливий вплив на весь наступний розвиток ка-

³⁰ Report on Economic and Commercial Conditions in Canada. L., 1939, p. 63—64.

³¹ The Canada Year Book, 1940, p. XXXIX.

³² Sayers R. S. Op. cit., p. 323.

³³ Pickersgill J. L. Op. cit., p. 12.

³⁴ Canada. Parliament. House of Commons Debates, 1941, vol. I. Ottawa, 1941, p. 55.

надсько-американських відносин. Про головний напрям політики Сполучених Штатів щодо Канади в можливій війні американський президент сказав цілком відверто: «Народ Сполучених Штатів не залишиться байдужим, якщо будь-яка... імперія загрожуватиме канадській землі»³⁵.

Заява Рузвельта у Кінгстоні була схвально сприйнята канадськими правлячими колами. Вже через день, 20 серпня, виступаючи у Вудбріджі (Канада), Кінг поспішив заявити: «Ми також маємо обов'язки, як добрий дружній сусід, і один з них полягає в тому, щоб наша країна перетворилася на неприступну для нападу або... вторгнення..., а якщо раптом таке трапиться, війська ворога не зможли б... досягти Сполучених Штатів через канадську територію»³⁶.

Слід відзначити, що в заяві Рузвельта від 18 серпня 1938 р. не було й крихти безкорисливості. Американська адміністрація лише демонструвала ділове ставлення до питань власної національної безпеки. Автор статті «Нейтралітет і політика кеш енд кері» * А. В. Даллес так охарактеризував кінгстонську промову: «Наші заяви щодо суті відносин з Канадою були зроблені головним чином не в її, а в наших інтересах»³⁷.

Канадські політичні лідери, проте, не вбачали нічого ганебного в тому, що американська адміністрація намагається використати їх країну лише як вигідний у воєнному відношенні плацдарм в умовах назріваючого світового конфлікту. Головним, на думку керівних кіл домініону, було налагодити зв'язки з військовою машиною США. Під час обговорення умов чергового торговельного договору у Вашингтоні в листопаді 1938 р. Кінг знову порушив питання про воєнне співробітництво, хоча воно не мало нічого спільного з порядком денним. Згодом канадський прем'єр знову висловив своє ставлення до цього, заявивши: «Обговорення питань нашої спільної оборони мало всебічний, більш конкретний і визначений характер»³⁸. Про те, наскільки серйозно ставився уряд лібералів до проблеми зміцнення канадсько-американських воєнно-політичних зв'язків напередодні другої світової війни, свідчить виступ Кінга в парламенті 30 березня 1939 р. «...Першорядне значення, — заявив голова канадського уряду, — мають інтереси нашої країни. Другим за значенням фактором є... наші добросусідські стосунки із Сполученими Штатами. Географічно наші позиції за останні 30—40 років не зазнали ніяких змін, але оцінка наших відносин істотно змінилася. Нестійка міжнародна обстановка... відкриває широкі перспективи для розвитку наших численних спільних інтересів»³⁹.

На останній передвоєнній зустрічі голів двох держав влітку 1939 р. також йшлося про створення нового воєнного блоку на північноамериканському континенті. За словами Кінга, візит американського президента до Канади був «зумовлений його занепокоєнням питаннями берегової оборони»⁴⁰.

³⁵ Ibid., p. 56.

³⁶ Documents on Canadian Foreign Policy, 1917—1939, p. 234.

* Кеш енд кері (в перекладі з англійської — плати готівкою і увозь своїм транспортом) — система торговельного обміну з країнами, що знаходилися в стані війни з гітлерівською Німеччиною.

³⁷ Dulless A. W. Cash and Carry Neutrality.—Foreign Affairs, vol. 18, No. 2, Jan. New York, 1940, p. 195.

³⁸ Canada. Parliament. House of Commons Debates, 1941, vol. I. Ottawa, 1941, p. 56.

³⁹ Documents and Speeches on British Commonwealth Affairs. 1931—1952, vol. I. London, 1953, p. 449—450.

⁴⁰ Canada. Parliament. House of Commons Debates, 1941, vol. I. Ottawa, 1941, p. 56.

Завершальним актом у канадсько-американських відносинах напередодні другої світової війни була модифікація угоди 1817 р. відносно демілітаризації басейну Великих Озер. Згідно з цим договором обидві держави не могли будувати й розміщувати в цій зоні військові судна. Модифікація старого договору, що відбулася 10 червня 1939 р., анулювала цю заборону. Канаді й США надавалося право використовувати в цій акваторії «військові судна, необхідні обом сторонам для проведення тренування особового складу ВМС або будь-якої іншої діяльності, в тому числі й навчальні стрільбища, в зоні своїх територіальних вод». Крім того, Сполученим Штатам дозволялося «озброїти три бойові кораблі в цьому басейні чотиридюймовими гарматами», а також зробити необхідну передислокацію інших видів озброєння⁴¹. Проте воєнно-політичне зближення Канади із Сполученими Штатами у досліджуваний період не закінчилося укладенням договору про спільну оборону або спільне ведення війни проти фашистських загарбників.

Слід відзначити, що економічне і воєнно-політичне зближення із США перед другою світовою війною було націлене не на досягнення «атлантичної єдності», як це намагалися представити найбільш реакційні кола Сполучених Штатів, Великобританії й Канади. Монополістичні кола домініону переслідували цілком реальні інтереси — позбавитися таким способом британської залежності. Наведені дані свідчать, що уряду М. Кінга не вдалося вивести Канаду з-під іноземної опіки. Замість англійського в країні посилювався вплив сильніших монополій США.

⁴¹ Documents on Canadian Foreign Policy, 1917—1939, p. 739.

Консультації з проблеми методологічного семінару «Зростання керівної ролі Комуністичної партії— закономірність будівництва соціалізму і комунізму»

ПРОБЛЕМИ МИРУ І БЕЗПЕКИ НАРОДІВ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КПРС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У багатогранній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на міжнародній арені чільне місце належить питанням миру і безпеки народів, боротьбі за ослаблення, а в перспективі й усунення небезпеки виникнення нової світової війни. Величезний вклад у теоретичну розробку і практичне втілення ленінського зовнішньополітичного курсу Комуністичної партії і Радянської держави, у дальше згуртування всіх передових сил сучасності в боротьбі за оздоровлення міжнародної обстановки вніс XXVI з'їзд КПРС. У його рішеннях чітко визначено ясні й досяжні цілі боротьби за мир і безпеку народів. Увесь хід роботи з'їзду, всі прийняті ним документи з новою силою продемонстрували, що головною зовнішньополітичною метою Радянського Союзу було і залишається збереження миру. «Наша зовнішньополітична програма, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у промові при закритті XXVI з'їзду КПРС, — це програма продовження і поглиблення розрядки, програма боротьби за припинення гонки озброєнь»¹. Зовнішня політика Комуністичної партії і Радянської держави відповідає життєвим інтересам сотень мільйонів людей земної кулі, всіх, хто бажає миру, а не війни, хто прагне до творення і співробітництва, а не до руйнування і ворожнечі.

Заняття з теми, що розглядається, покликане сприяти глибшому засвоєнню слухачами наукових основ і принципів миролюбної зовнішньої політики КПРС, послідовної боротьби нашої партії і держави за збереження миру і відвернення загрози світового термоядерного конфлікту.

Вивчення теми можна провести за таким планом:

1. Боротьба за мир і безпеку народів, проти гонки озброєнь — послідовна і непохитна лінія КПРС.
2. Реальний соціалізм — найважливіший фактор збереження і зміцнення миру.
3. Рішення XXVI з'їзду КПРС — конкретна і конструктивна програма миру 80-х років.

Головну увагу на занятті слід приділити вивченню матеріалів XXVI з'їзду КПРС, насамперед доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева — «Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики». В цьому видатному документі марксизму-ленізму глибоко проаналізовано основні проблеми і процеси сучасного світового розвитку, висунуто нові науково обгрунтовані ідеї і важливі конструктивні пропозиції в зовнішньополітичній галузі.

¹ Радянська Україна, 1981, 4 берез.

Пристаючи до розгляду першого питання плану, доцільно звернути увагу слухачів на те, що зовнішньополітичний курс КПРС нерозривно зв'язаний з її внутрішньою політикою, має глибоко наукову основу і спирається на ленінську концепцію міжнародних відносин епохи переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму. Вірністю ідеям великого Леніна пронизана вся міжнародна діяльність КПРС².

Визначаючи принципову позицію нашої партії щодо проблеми війни і миру, В. І. Ленін вказував: «Закінчення воєн, мир між народами, припинення грабежів і насильств — саме наш ідеал...»³.

Одним з основних лозунгів, під яким у розпал першої світової війни героїчний пролетаріат Росії під керівництвом партії більшовиків здійснив соціалістичну революцію, був лозунг «Мир — народам!». Перемога Великого Жовтня стала, за словами В. І. Леніна, першою перемогою справи знищення воєн⁴.

Знаменно, що Радянська влада народилася під знаком саме ленінського Декрету про мир. Відтоді вся зовнішня політика Країни Рад характеризувалася миролюбністю. Не випадково відразу після проголошення Декрету про мир В. І. Ленін зазначав, що ми розпочали рішучу боротьбу проти війни. «Боротьба ця важка... Але нас, — наголошував Володимир Ілліч, — не спинить та шалена ненависть, яку буржуазія проявляє до нас, до нашого руху до миру»⁵.

Весь історичний досвід, набутий людством з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, переконливо підтверджує, що соціалізм і мир — нероздільні. Ленінська зовнішня політика КПРС і Радянської держави — класова змістом, послідовно інтернаціоналістська, справді демократична і глибоко миролюбна — являє собою одне з важливих джерел сили, всесвітнього авторитету нашої Батьківщини і зумовлена самою природою соціалістичного ладу, адже в соціалістичному суспільстві немає класів і соціальних груп, заінтересованих у розв'язанні війни.

Захист миру, співробітництво з іншими державами при повному неутручанні у внутрішні справи одна одної, поважання прав та інтересів усіх народів — таким є послідовний курс Комуністичної партії, нашої держави. Імперіалістичній політиці війни й агресії соціалізм проти-поставив ленінську політику миру і дружби між народами. Ця політика відзначається твердістю у відстоюванні принципіальних позицій, глибоко відповідальним підходом до найважливіших питань світової політики, реалізмом і конструктивністю, відображає інтереси усіх народів, їй притаманна гнучкість при розв'язанні практичних питань.

Цієї ленінської лінії наша партія і Радянська держава дотримувалися завжди. Вже перші зовнішньополітичні кроки Радянської влади, що ґрунтувалися на платформі мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, вказали народам світу, за словами В. І. Леніна, «...єдиний правильний вихід з утруднень, хаосу і небезпеки воєн...»⁶.

У 1919 р. VII Всеросійський з'їзд Рад ухвалив написану В. І. Леніним резолюцію, в якій урочисто проголошувалося: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка хоче жити в мирі з усіма

² Див.: Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 10.

³ Ленін В. І. Питання про мир. — Повне збір. творів, т. 26, с. 285.

⁴ Див.: Ленін В. І. До четвертих років Жовтневої революції. — Повне збір. творів, т. 44, с. 141.

⁵ Ленін В. І. Промова на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 112.

⁶ Ленін В. І. Проект постанови ВЦВК по звіту делегації на Генуезькій конференції. — Повне збір. творів, т. 45, с. 183.

народами і спрямувати всі свої сили на внутрішнє будівництво...»⁷. У 1922 р. в Генуї на першій міжнародній конференції з участю Радянської Росії наша делегація висунула широку програму мирного співробітництва і роззброєння.

У 30-і роки, коли над світом нависла загроза фашистської агресії, Радянський Союз наполегливо боровся за створення системи колективної безпеки, яка могла б приборкати агресорів і відвернути другу світову війну. В 40-і роки наша країна відіграла вирішальну роль у розгромі фашизму. Перемога, завойована ціною життя 20 млн. громадян СРСР, врятувала людство від фашистського поневолення. Велика Вітчизняна війна була для радянського народу боротьбою не тільки за свободу і незалежність своєї соціалістичної Батьківщини, а водночас і битвою за врятування світової цивілізації, за грядущий справедливий мир.

У післявоєнні роки, позначені напруженою боротьбою двох протилежних напрямів на міжнародній арені — миролюбного й агресивного, — Радянський Союз разом з іншими соціалістичними країнами веде наполегливу, невтомну боротьбу за міцний мир і безпеку народів. З другого боку, в ці ж роки з новою силою проявилися агресивна природа імперіалізму, небезпека, яку він несе свободі й незалежності народів. Реакційні імперіалістичні кола розгорнули «холодну війну» проти Радянського Союзу і братніх країн соціалізму, проголосили політику «з позиції сили», розв'язали гонку озброєнь. Потoki наклепів і провокацій, атомний шантаж, економічна блокада — всі ці засоби луснула в дію імперіалістична реакція, сподіваючись ущемити інтереси соціалізму. Проте імперіалістичні кола, сили мілітаризму і реакції прораховувалися і цього разу. Радянський Союз незмінно давав рішучу відсіч агресивним намаганням імперіалізму, послідовно відстоював справу миру і безпеки народів.

Керуючись марксистсько-ленінським ученням, виходячи з наукового аналізу об'єктивних умов, що склалися у наш час, співвідношення класових сил на міжнародній арені, КПРС визначила зовнішньополітичні цілі, розробила програму дій, в якій органічно поєднується неперушність ленінських принципів генерального курсу радянської зовнішньої політики з творчим підходом до всього нового, що вносить процес суспільного розвитку. Зовнішньополітична лінія Комуністичної партії і Радянської держави, відзначав товариш Л. І. Брежнєв, «випливає з самої природи соціалізму і цілком підпорядкована інтересам мирної творчої праці радянських людей і наших братів у соціалістичних країнах. Будучи послідовно класовою, вона служить справі миру, свободи і безпеки всіх народів, справі їх національної незалежності і соціального прогресу, відповідає інтересам найширших мас в усьому світі»⁸.

Високо несучи прапор пролетарського інтернаціоналізму, у своїй міжнародній діяльності КПРС виходить з того, що найбільш сприятливі умови для розгортання революційного і визвольного руху створюються в умовах миру. Тому миролюбну зовнішню політику, боротьбу за мир у всьому світі вона розглядає як важливу складову частину свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним комуністичним і робітничим рухом, перед народами земної кулі.

Політика миру і дружби — концентрований вияв волі всього радянського народу в міжнародних справах. Ця принципіальна лінія Комуністичної партії, неодноразово підтверджена найвищими форумами

⁷ Ленін В. І. VII Всеросійський з'їзд Рад 5—9 грудня 1919 р. Доповідь ВЦВК і Раднарком 5 грудня. — Повне збір. творів, т. 39, с. 387.

⁸ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 309.

КПРС, розвинута й конкретизована в документах Центрального Комітету нашої партії, в творах товариша Л. І. Брежнєва. Вона законодавчо закріплена в Конституції СРСР, знаходить відображення в рішеннях Радянського уряду, зверненнях Верховної Ради СРСР. Знаменно, що саме перша країна соціалізму оголосила пропаганду війни найтяжчим злочином. Прийнятий Верховною Радою СРСР у березні 1951 р. Закон про захист миру⁹ з новою силою продемонстрував перед усім людством миролюбний характер Країни Рад, її зовнішньої політики.

Проте добра воля і щире прагнення нашої держави до миру і безпеки народів зовсім не означають, що радянські люди не повинні рахуватися з існуванням агресивних імперіалістичних сил. Правлячі кола США, стратеги НАТО вперто підхльостують гонку озброєнь, намагаються зламати приблизну рівновагу сил, що склалася, порушити принцип рівної безпеки сторін і забезпечити собі воєнну перевагу, можливість діяти в міждержавних відносинах з позиції сили. Тому наша партія і Радянська держава завжди тримають у полі зору питання зміцнення оборонної могутності країни, її Збройних Сил. Як відзначав товариш Л. І. Брежнєв, комуністи ніколи не підходили до питання роззброєння з позицій беззубого пацифізму. «Ми добре розуміли і розуміємо, що доти, поки існує загроза імперіалістичної інтервенції, поки імперіалізм загрожує світові новими воєнними авантюрами, сили прогресу повинні мати необхідну військову могутність, щоб стримувати агресію і милітаризм»¹⁰.

Надійним компасом у боротьбі за усунення загрози війни, за оздоровлення міжнародної обстановки в сучасних умовах стала розроблена XXIV і XXV з'їздами КПРС Програма миру¹¹. Головний смисл її полягає у тому, щоб, спираючись на могутність, згуртованість і активність світового соціалізму, на його дедалі міцніючий союз з усіма прогресивними і миролюбними силами, добитися повороту в розвитку міжнародних відносин від напруженості, яка загрожувала вибухом, до розрядки і нормального взаємовигідного співробітництва.

Ця програма, основана на принципах міжнародної діяльності КПРС, відповідає інтересам соціалізму і водночас інтересам усіх народів, їх життєвим цілям і потребам. Саме тому вона, як і миролюбна зовнішня політика КПРС і Радянської держави, користується величезною повагою і підтримкою широких народних мас планети.

Підсумовуючи виклад матеріалу першого питання, слід підкреслити, що ленінська політика миру — чітка, послідовна, принципова. Вона впливає з самої природи соціалізму, втілює корінні інтереси мас, яким війна не потрібна. Головна високогуманна мета зовнішньої політики нашої партії, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — забезпечити радянському народові необхідні зовнішні умови для розв'язання творчих завдань, які стоять перед ним, зберегти мир. «Відстояти мир, — вказував на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнєв, — немає тепер більш важливого завдання в міжнародному плані для нашої партії, нашого народу, та й для всіх народів планети»¹².

При розгляді другого питання плану важливо показати на конкретному матеріалі, що вирішальне значення у досягненні розрядки

⁹ 50 лет борьбы СССР за разоружение. Сб. документов. М., 1967, с. 247.

¹⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 516.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, с. 33—34; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 28—30.

¹² Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 37.

в 70-х роках, у боротьбі за мир і безпеку народів має зростання могутності і впливу реального соціалізму.

У своїй зовнішньополітичній діяльності КПРС виходить з того, що співдружність соціалістичних країн є найбільшим історичним завоюванням міжнародного робітничого класу, головною революційною силою сучасної епохи, що вплив країн соціалізму на хід світових подій стає дедалі сильнішим, дедалі глибшим.

Вклад світової системи соціалізму в спільну справу антиімперіалістичних сил визначається насамперед її зростаючою економічною могутністю. Разом з тим успішний розвиток народного господарства соціалістичних країн, збільшення їх питомої ваги у світовій економіці розширюють можливості міжнародного співробітництва, служать справі миру і соціалізму.

Неухильне зростання економічної могутності соціалізму є стійкою і визначальною тенденцією розвитку сучасного світу. Найбільш динамічно розвивається соціалістична співдружність країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Зокрема, темпи приросту національного доходу і промислової продукції країн РЕВ за минуле десятиріччя приблизно вдвічі перевищували темпи розвинутих капіталістичних країн: за 1971—1979 рр. сумарний національний дохід країн — членів РЕВ зріс на 62%, а обсяг їх промислового виробництва — на 80%. На соціалістичну співдружність припадало за цей час близько половини обсягу світового приросту промислової продукції¹³.

Розглянуті на XXVI з'їзді КПРС підсумки минулої п'ятирічки і 70-х років у цілому, визначені ним основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр. і на період до 1990 р. ще раз наочно показали переваги соціалізму у розв'язанні кардинальних проблем суспільного розвитку. Радянський Союз вступив у вісімдесяті роки, маючи могутній економічний і науково-технічний потенціал. Досягнуті рубежі в галузі економічного і соціального розвитку дають змогу розв'язувати ще більш масштабні завдання.

КПРС та інші братні партії приділяють велику увагу питанням економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, його дальшого розвитку на основах взаємної вигоди, соціалістичного інтернаціоналізму. Вони створили систему цілеспрямованої, планомірної організації виробництва. Особливо важливе значення має прийнята у 1971 р. Комплексна програма дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ.

Благотворну роль у розв'язанні найбільш гострих, життєво важливих проблем народного господарства держав соціалістичної співдружності відіграє реалізація висунутих КПРС та іншими братніми партіями завдань дальшого поглиблення соціалістичної інтеграції на базі довгострокових цільових програм. Йдеться, зокрема, про забезпечення спільними зусиллями швидко зростаючих потреб в енергії, паливі, основних видах сировини, у продовольстві і промислових товарах народного споживання тощо. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, тепер ці програми втілюються в конкретні справи, про що переконливо свідчать такі величезні об'єкти, збудовані спільними зусиллями соціалістичних держав, як газопровід «Союз», енергосистема «Мир», Усть-Ілімський целюлозний завод, гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» у Монголії, нікелеві заводи на Кубі і багато інших. Досягнуте країнами соціалізму в економічному розвитку, в підвищенні рівня

¹³ Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ, 1980, № 4, с. 29; Правда, 1981, 26 янв.

життя людей — це ціла епоха, вказував на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев ¹⁴.

Спираючись на всеохоплюючий аналіз сучасного суспільного розвитку, Комуністична партія Радянського Союзу обґрунтувала можливість досягнення розрядки в міждержавних відносинах, чітко визначила основні завдання практичної діяльності по зміцненню миру і міжнародної безпеки.

Факти переконливо свідчать, що розроблена КПРС Програма миру мала дійсно історичне значення для свободи і безпеки народів, для оздоровлення й перебудови всієї системи міжнародних відносин. У цій науково обґрунтованій, реалістичній програмі знайшли творче застосування і дальший розвиток у сучасних умовах ленінські ідеї про мир і дружбу між народами, в ній втілена послідовно миролюбна зовнішня політика Радянської держави. Ця програма ясно показала шлях боротьби проти небезпеки нової, термоядерної війни. Вона була справедливо оцінена міжнародною громадськістю як видатний документ сучасності.

Сьогодні особливо виразно видно, що втілення в життя в 70-х роках Програми миру привело до оздоровлення міжнародної обстановки. На зміну чвертьвіковому періодові «холодної війни» прийшла розрядка міжнародної напруженості. В процесі розрядки зміцнилось і почало наповнюватися конкретним економічним і політичним змістом мирне співіснування між державами з різним соціальним ладом, були створені більш сприятливі об'єктивні передумови для розв'язання спірних питань і міжнародних конфліктів шляхом справедливого мирного врегулювання.

Вирішальне значення в досягненні розрядки, у боротьбі за мир і безпеку народів мало зростання могутності й впливу світового соціалізму. Продовжуючи активно проводити ленінську політику мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва з капіталістичними державами, Радянський Союз поєднує курс на збереження і поглиблення розрядки з твердою відсіччю агресивним підступам імперіалізму.

Стрижневим напрямом зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави була й залишається боротьба за ослаблення загрози війни, приборкання гонки озброєнь. Керуючись ленінською настановою про те, що роззброєння — ідеал соціалізму ¹⁵, наша партія і держава роблять усе, щоб відвести від людства загрозу світової винищувальної війни, головним джерелом якої є імперіалізм. На розв'язання цієї проблеми спрямовані конкретні й реалістичні ініціативи Радянського Союзу. «Нашою кінцевою метою в цій галузі було і лишається загальне і повне роззброєння. Разом з тим СРСР робить усе, щоб добитися просування вперед на окремих ділянках шляху, який веде до цієї мети», — вказував товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС ¹⁶. Таким є принциповий і конструктивний підхід партії і Радянської держави до проблеми приборкання гонки озброєнь.

Слід зазначити, що в боротьбі за мир і безпеку народів спільно з СРСР виступають братні країни соціалізму, дружба, співробітництво і взаємодопомога з якими є наріжним каменем радянської зовнішньої політики. Впливову і благородну роль відіграє в європейських і в усіх

¹⁴ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 8.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Про лозунг «роззброєння». — Повне збір. творів, т. 30, с. 144.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 25.

міжнародних справах діяльність створеної соціалістичними державами в травні 1955 р. Організації Варшавського Договору. Вся її історія — це послідовна боротьба за збереження і зміцнення миру, за європейську і міжнародну безпеку, за мирне співіснування держав з різними соціальними системами. Як вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, військово-політичний оборонний союз країн соціалізму вірно служить мирові.

Широко відомі мирні ініціативи, з якими не раз виступав найвищий політичний орган цього союзу — Політичний консультативний комітет (ПКК). Саме учасники наради ПКК виробили у 1966 р. Декларацію про зміцнення миру і безпеки в Європі, в якій було висунуто і обгрунтовано ідею скликання загальноєвропейської Наради для обговорення питань гарантування безпеки в Європі і налагодження співробітництва між країнами континенту¹⁷. Нові ініціативи, спрямовані на зміцнення миру, збереження і поглиблення розрядки, зниження рівнів військового протистояння в Європі та інших регіонах, Політичний консультативний комітет висунув на своїх засіданнях у Бухаресті (листопад 1976 р.), Москві (листопад 1978 р.) і Варшаві (травень 1980 р.).

Реальний соціалізм стає все більш дійовою силою в боротьбі за світ без воєн. Досягнута воєнно-стратегічна рівновага між СРСР і США, між Варшавським Договором і НАТО — завоювання принципового, історичного значення. Вона є фактором, який стримує агресивні устремління імперіалізму, об'єктивно служить збереженню миру на нашій планеті. Дальше зростання могутності, активності й авторитету Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності — запорука зміцнення миру і безпеки народів. «Сьогодні цілком очевидно: Радянський Союз і його союзники є тепер більше, ніж будь-коли, головною опорою миру на землі»¹⁸, — зазначав товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії.

Завдяки єдності, солідарності та взаємній підтримці країни соціалізму зміцнили свої позиції на міжнародній арені. В Європі у 70-х роках нарешті розв'язано багато гострих і вибухонебезпечних проблем, від яких лихоманило континент з часів другої світової війни. У договорах СРСР, ПНР і ЧССР з ФРН було закріплено непорушність державних кордонів, що склалися. Перша в історії німецького народу соціалістична держава — Німецька Демократична Республіка — стала членом ООН, дістала міжнародно-правове визнання. У вересні 1971 р. підписано чотирісторонню угоду між СРСР, США, Англією і Францією по Західному Берліну, що дала можливість в основному нормалізувати обстановку навколо міста і таким чином внесла конструктивний елемент миру й розрядки. Завдано відчутних ударів по вогнищах реакції: повалено останні фашистські режими на європейському континенті — в Іспанії, Португалії та Греції.

Величезною політичною перемогою сил миру стало скликання й успішне проведення загальноєвропейської Наради з питань безпеки і співробітництва. Важливе значення при цьому мала розробка XXIII з'їздом КПРС конкретної програми оздоровлення європейської обстановки. КПРС пропонувала здійснити, зокрема, такі заходи: приступити до переговорів з питань європейської безпеки, обговорити пропозиції соціалістичних країн про воєнну розрядку і скорочення озброєнь, скликати міжнародну нараду з питань розвитку ділових зв'язків, роз-

¹⁷ Организация Варшавского Договора 1955—1975. Документы и материалы. М., 1975, с. 81—97.

¹⁸ Брежнев Л. И. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 4.

в'язати одне з кардинальних завдань європейської безпеки — німецьке мирне врегулювання¹⁹. Висуваючи ці пропозиції, Комуністична партія виходила з твердого переконання, що міжнародні питання, у тому числі й найскладніші, можуть і повинні вирішуватися в наш час тільки мирним шляхом, без застосування сили або погрози силою, без воєн.

Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, скликана в Хельсінкі у липні 1975 р., перетворилася на найбільший в історії континенту політичний і дипломатичний форум представників країн з різним соціальним ладом. У Заключному акті наради, підписаному керівниками 33 європейських держав, а також США і Канади, конкретизовано принципи мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва. Його серцевину становлять 10 узгоджених принципів: суверенної рівності держав та їх суверенних прав, включаючи право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні й культурні системи; незастосування сили або погрози силою; непорушності кордонів; територіальної цілісності держав; мирного врегулювання спорів; невтручання у внутрішні справи один одного; поважання прав людини і основних свобод; рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею; співробітництва між державами; сумлінного виконання зобов'язань за міжнародним правом — загальновизнані норми міждержавного спілкування, які гарантують мир і безпеку всім європейським народам. На нараді було вироблено широку програму співробітництва в галузі торгівлі, економіки, науки і культури²⁰.

Домовленості, досягнуті в результаті наради, відповідали ленінським принципам мирного співіснування і міжнародного співробітництва, свободи народів, які Комуністична партія і Радянська держава послідовно відстоюють. Успіх наради відкрив нові можливості для розв'язання головного завдання нашого часу — зміцнення миру й безпеки народів.

Значні позитивні зрушення на користь миру і соціального прогресу сталися й на інших континентах. Зокрема, зазнала краху найбільша після другої світової війни спроба імперіалізму озброєною рукою розправитися із соціалістичною державою — В'єтнамом і придушити національно-визвольну революцію в Південно-Східній Азії.

Важливою подією була також перемога патріотичних сил Лаосу і проголошення 2 грудня 1975 р. Лаоської Народно-Демократичної Республіки. Взявши владу в свої руки, трудящі цієї країни під керівництвом марксистсько-ленінської Народно-революційної партії приступили до будівництва нового життя. В особі Лаосу сім'я соціалістичних держав поповнилася ще одним членом. Було повалено кривавий пропекінський режим у Кампучії. Відчутного удару по імперіалізму завдали Квітнева (1978 р.) революція в Афганістані та ліквідація шахської монархії в Ірані.

Ангола, Ефіопія і Мозамбік, долаючи чималі труднощі, стали на революційно-демократичний шлях розвитку і виступають як форпости соціалістичної орієнтації на африканському континенті. В Латинській Америці зміцніли позиції соціалістичної Куби, ліквідовано диктаторський режим ставленика американського імперіалізму Сомоси в Нікарагуа, зростає антиімперіалістичний рух у країнах Карібського басейну. Загалом події останнього десятиріччя, зазначалося на XXVI з'їзді

¹⁹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. К., 1966. Т. I. с. 44—45.

²⁰ В ім'я миру, безпеки і співробітництва. До підсумків Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в Хельсінкі 30 липня — 1 серпня 1975 р. К., 1975, с. 13—90.

КПРС, наочно показують, що панування «класичних» колонізаторів і расистів наближається до кінця.

Безперечно, імперіалізм не влаштовує зміцнення незалежності країн, які визволилися, і він намагається будь-яким чином продовжувати грабувати їх природні багатства, а також використовувати їх території у своїх агресивних цілях. Водночас імперіалістичні кола намагаються розправитися з народними революціями в цих країнах з допомогою внутрішньої контрреволюції або агресії ззовні, широко використовують у відносинах з ними давній метод колонізаторів «поділяй і владарюй». Про це свідчить, зокрема, позиція США та інших західних держав щодо ірано-іракської війни, їх спроби придушити революції в Анголі й Ефіопії, їх неоголошена війна проти афганської революції, участь Сполучених Штатів у придушенні національно-визвольного руху в Сальвадорі.

Послідовна лінія нашої партії, підтверджена XXVI з'їздом КПРС, на розвиток співробітництва СРСР з країнами, які визволилися, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху служить справі миру, соціального прогресу і свободи народів. «Союз з національно-визвольним рухом, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — союз з антиімперіалістичними борцями в усьому світі — це одне з важливих джерел нашої сили на міжнародній арені. Йдучи в ногу, підтримуючи один одного, нам легше добиватися розв'язання багатьох міжнародних проблем, в тому числі й завдання зміцнення миру»²¹.

Переходячи до розгляду третього питання плану, слід наголосити на тому, що непохитна відданість КПРС справі миру, її піклування про майбутнє людства, прагнення усунути загрозу війни, зміцнити міжнародну безпеку яскраво відображені у нових радянських ініціативах, викладених товаришем Л. І. Брежневим на XXVI з'їзді партії. Йдеться про цілий комплекс пропозицій, в яких творчо розвинуті положення Програми миру стосовно сучасної міжнародної обстановки.

Це, насамперед, висновки і оцінки з'їзду з проблеми обмеження ядерних озброєнь, найбільш небезпечних для людства, конкретні пропозиції щодо військової розрядки в Європі. Особливого значення і терміновості, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, набула проблема приборкання гонки озброєнь, оскільки новий її тур, який намагаються розв'язати найбільш агресивні кола імперіалізму, загрожує підірвати міжнародну стабільність, набагато посилить небезпеку виникнення війни. Становище погіршується ще й внаслідок того, що керівники воєнного блоку НАТО, насамперед США, взяли курс на посилення гонки озброєнь, сподіваючись порушити воєнну рівновагу, яка склалась у світі, на свою користь і на шкоду Радянському Союзові, соціалістичним країнам, на шкоду міжнародній розрядці та безпеці народів.

Намагаючись нав'язати свою волю іншим державам, правлячі кола США стали на шлях розв'язування провокацій проти соціалістичних та інших незалежних держав, вдаються до економічних «санкцій» і згортання науково-технічних, культурних і спортивних зв'язків, відмовляються від узятих зобов'язань, порушують підписані ними ж угоди і домовленості. Американські імперіалісти грубо втручаються у внутрішні справи інших країн, силкуються перешкодити розвиткові визвольної боротьби народів, яку вони по-наклепницькому називають «міжнародним тероризмом».

Слід зазначити, що викликане правлячими колами США загострення міжнародної обстановки на рубежі 70—80-х років — вияв зло-

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, с. 120.

вісної реакції імперіалізму на об'єктивний процес оновлення світу, на зміцнення позицій соціалізму, успіхи національно-визвольного руху, зростання сил, які виступають за розрядку і мир. Шалена антирадянська і антикомуністична кампанія, вигадки про неіснуючу «радянську загрозу» — все використовується ними як інструмент підхльостування гонки озброєнь, як знаряддя боротьби не тільки проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, а й проти всіх миролюбних сил, противників війни. На антирадянській основі відбувається зближення агресивних кіл Заходу з китайським керівництвом. Військово-політичні зв'язки США, Японії, ряду країн НАТО з пекінськими гегемоністами — нове небезпечне явище у світовій політиці, небезпечне для всього людства, для справи миру.

Авантюризм, готовність ставити на карту життєві інтереси людства в ім'я своїх вузьких корисливих цілей — такі характерні риси політики найбільш агресивних кіл імперіалізму. Одним із свідчень цього є небачене зростання військових витрат: у США вони вже досягли 150 млрд. доларів на рік і продовжують далі збільшуватися*. Чимала частина цих величезних коштів іде на прискорений розвиток нових видів стратегічної ядерної зброї. Їх створення супроводжується висунуванням небезпечних для справи миру воєнних доктрин на зразок директиви № 59 Картера щодо ведення «обмеженої» ядерної війни.

Імперіалістичний курс у світовій політиці наочно виявився і у прийнятому за вимогою США в 1978 р. рішенні НАТО автоматично на-рошувати щороку мало не до кінця ХХ ст. військові асигнування країн — членів цього блоку, а також схвалений НАТО у 1979 р. план розміщення в Західній Європі нової американської ракетно-ядерної зброї середньої дальності. Такі плани і «доктрини» — серйозна загроза для всіх народів, зазначав товариш Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС.

Імперіалістичним планам і «доктринам» воєнної істерії, гарячкової гонки озброєнь Комуністична партія і Радянська держава протиставляють доктрину послідовної боротьби за мир і безпеку народів. XXVI з'їзд КПРС, відзначивши абсолютну безперспективність політики «з позицій сили», спроб домогтися військової переваги над нами, підкреслив, що мріяти про перемогу в гонці озброєнь, розраховувати на перемогу в ядерній війні — небезпечне безумство. Завдання полягає в тому, щоб ліквідувати справжнє джерело воєнної загрози, яка нависла над усіма країнами, а саме — гонку озброєнь, напруженість, що зберігається.

Боротьбі за радикальне оздоровлення міжнародної обстановки служать Програма миру і нові великомасштабні пропозиції, висунуті XXVI з'їздом КПРС у галузі зовнішньої політики. Зокрема, йдеться про поглиблення і розширення зони застосування заходів по зміцненню довір'я у воєнній галузі. Як свідчить досвід останніх років, такі заходи, як повідомлення заздалегідь про військові навчання сухопутних військ, запрошення на них спостерігачів з інших країн, загалом непогано служать справі миру. Тепер ці заходи здійснюються на територіях європейських країн, включаючи західні райони СРСР. XXVI

* У 1981 р. США запланували асигнувати на мілітаристські цілі понад 160 млрд. доларів, тобто понад чверть національного бюджету, а до 1985 р. військові витрати передбачається довести до 250 млрд. доларів. Але й такі астрономічні цифри не влаштовують американських імперіалістів. Нова адміністрація США, очолювана Р. Рейганом, вирішила різко збільшити витрати на військові цілі: майже до 178 млрд. доларів у 1981 р. і до 226 млрд. — у 1982 р. — Проблемы мира и социализма, 1980, № 5, с. 27; Правда, 1981, 25 марта.

з'їзд КПРС запропонував поширити такі заходи на всю європейську частину Радянського Союзу за умови відповідного розширення зони заходів довір'я і з боку західних держав. Більше того, була висловлена готовність нашої країни провести переговори з усіма заінтересованими сторонами щодо заходів довір'я на Далекому Сході. Цей район, де межують СРСР, Китай і Японія й розташовані американські військові бази, міг би стати перспективним для таких корисних справ, як зміцнення довір'я у війсьній галузі. Висуваючи ці далекосяжні пропозиції, КПРС виходить з того, що їх здійснення сприятиме прогресу і в галузі роззброєння.

XXVI з'їзд КПРС з новою силою підтвердив, що наша країна була і залишається поборником обмеження і скорочення озброєнь, поборником роззброєння. У сучасних умовах надзвичайне значення мають, насамперед, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь. Радянський Союз готовий продовжити без зволікання відповідні переговори з США із збереженням усього того позитивного, чого досі було досягнуто в цій галузі. Зрозуміло, зазначав на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, такі переговори можуть вестися тільки на основі рівності й однакової безпеки. З'їзд висловив готовність СРСР домовитися про обмеження розгортання нових підводних човнів — у США типу «Огайо» і подібних в СРСР. Водночас наша країна пропонує заборонити модернізацію існуючих і створення нових балістичних ракет, розміщуваних на цих човнах.

Радянський Союз висунув також пропозицію встановити мораторій на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності країн НАТО і СРСР, тобто заморозити не тільки в кількісному, але й в *якісному* відношенні існуючий рівень таких засобів, включаючи засоби передового базування США в цьому районі. Такий захід має особливе значення з огляду на вже існуючі небезпечні плани НАТО розмістити на території ряду країн Західної Європи американську ракетно-ядерну зброю нового типу. Реалізація цих планів натівської воляччини неминуче призведе до різкого посилення загрози воєнного конфлікту із застосуванням ядерної зброї і суперечить життєвим інтересам народів європейського континенту, які прагнуть міцного миру і безпеки.

Найвищий форум радянських комуністів висловив тверде переконання в тому, що народи повинні знати правду про згубні для людства наслідки ядерної війни, до якої ведуть авантюристичні «доктрини» сучасних проповідників політики «з позиції сили». Враховуючи це, з'їзд запропонував створити авторитетний міжнародний комітет, до складу якого могли б увійти визначні вчені з різних країн і який показав би життєву необхідність відвернення ядерної катастрофи.

На з'їзді було рішуче підтверджено принципову позицію Радянського Союзу щодо питань, зв'язаних з Афганістаном. З'їзд висловився, зокрема, за врегулювання шляхом переговорів становища навколо Афганістану в ув'язці з проблемами безпеки Персидської затоки, зазначивши при цьому, що можуть обговорюватися лише міжнародні аспекти афганської проблеми, а не внутріафганські справи.

Особливе значення для справи миру і безпеки народів має стан відносин між СРСР і США, оскільки міжнародна обстановка, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, великою мірою залежить від їх політики. Враховуючи це, з'їзд підтвердив принциповий і конструктивний підхід СРСР до відносин з США, готовність нашої країни до активного діалогу з Сполученими Штатами на всіх рівнях, до переговорів щодо всього комплексу проблем, до зустрічі на найвищому рівні.

Великою й корисною для миру і безпеки народів справою стало б запропоноване XXVI з'їздом КПРС скликання спеціального засідання Ради Безпеки ООН з участю найвищих керівників держав — членів Ради, щоб пошукати ключі до оздоровлення міжнародної обстановки, недопущення війни. На засідання могли б бути запрошені і керівники інших держав.

Таким чином, висунуті у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії нові радянські ініціативи охоплюють широке коло питань. Вони стосуються і ракетно-ядерної, і звичайних типів зброї, і сухопутних військ, і морських, і повітряних сил. Вони зачіпають становище і в Європі, і на Близькому, на Середньому, на Далекому Сході. В них ідеться про заходи як політичного, так і воєнного характеру. Радянська зовнішньополітична програма — це програма продовження і поглиблення розрядки, боротьби за припинення гонки озброєнь.

Висунуті XXVI з'їздом КПРС пропозиції знайшли широкий відгук у світі. Преса різних напрямів розцінила запропоновані Радянським Союзом нові великі заходи по оздоровленню міжнародної обстановки, приборканню гонки озброєнь як «Програму миру 80-х років», «новий радянський мирний наступ».

Підсумовуючи виклад матеріалу, слід наголосити на тому, що життя переконливо довело правильність ленінського зовнішньополітичного курсу КПРС. Головний здобуток міжнародної діяльності нашої партії полягає в тому, що вже понад три з половиною десятиріччя радянський народ живе в умовах миру. Люди різного віку і різних професій висловлюють за це партії глибоку і ширшу вдячність, відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС.

Величезна за своїми масштабами зовнішньополітична діяльність нашої партії привела до кардинальних змін у світі, створила надійні передумови дальшого зміцнення позицій тих сил, які виступають за розвиток широкого міжнародного співробітництва. Дедалі глибший її вплив на хід і перспективи світового розвитку, на характер процесів, які відбуваються на міжнародній арені, — це закономірний результат досягнень радянського народу в будівництві комунізму, в розвитку економіки, науки, техніки і культури СРСР, зміцненні його обороноздатності. В свою чергу успіхи, досягнуті в усіх цих галузях, є міцним фундаментом активної і цілеспрямованої зовнішньої політики нашої країни.

В. В. СУХАРЄВ (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Декрет про мир. — Повне збір. творів, т. 35.
- В. І. Ленін. КПСС о борьбе за мир. М., 1980.
- Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.
- Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.
- Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979.
- Матеріали червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС. К., 1980.
- Встреча коммунистических и рабочих партий Европы за мир и разоружение (Париж, 28—29 апреля 1980 года). М., 1980.
- Брежнев Л. И. О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978.
- Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Промови і статті. К., 1971—1979. Т. 1—7.
- Громыко А. А. Ленинская внешняя политика в современном мире. — Коммунист, 1981, № 1.
- Иноземцев Н. Н. Ленинский курс международной политики КПСС. М., 1978.
- В интересах народов мира. Внешнеполитическая программа XXV съезда КПСС в действии. М., 1980.
- Политика мира и сотрудничества. М., 1978.
- Мир и разоружение. Научные исследования. М., 1980.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ЗА ГРАТАМИ «НОВОГО ПОРЯДКУ»

Чотири десятиліття відділяє нас від 22 червня 1941 року — того дня, коли орди фашистських головорізів під гуркіт артилерійських гармат, ревіння танкових моторів, вибухи авіабомб раптово, без оголошення війни, вдерлися на священну радянську землю. Так було вчеплено найбільший злочин імперіалізму проти першої в світі держави робітників і селян.

Величезних людських жертв, матеріальних збитків, нечуваних страждань завдали гітлерівці радянському населенню, запровадивши в окупованих районах СРСР терористичний рабовласницько-колонізаторський «новий порядок» — свого роду чорповний варіант того режиму, який вони після встановлення світового панування збиравлися повсюдно насадити «вогнем і мечем».

Нині проблема нацистських воєнних злочинів і злочинців є однією з найбільш злободенних і політично гострих. У капіталістичних країнах при підтримці натовських кіл значно активізувалися неофашистські організації і групи. Це відповідає політиці правлячих верхівок цих держав, де економічна криза супроводжується наступом реакції на демократичні права і свободи. Проповідуючи ідеї реваншу, неофашисти відкрито прославляють Гітлера, намагаються виправдати людононенавищницьку, расистську політику злочинного «третього рейху». «Так звані жертви нацизму — це лише результати математичних маніпуляцій червоних», — нахабно твердять вони. Недаремно шанувальники свастики силкуються викреслити з людської пам'яті злочини найманців імперіалізму — поплічників Гітлера: свою діяльність вони спрямовують проти розрядки міжнародної напруженості, розвитку мирного співробітництва між народами. Закликаючи радянських людей до пильності, до викриття підступів неонацистів і реваншистів, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев говорив: «Так, фашизм повалений. Але є ще фашистські і профашистські режими. Дехто ще мріє про реванш. Існують агресивні сили, які аж ніяк не бездіяльні. Не можна забувати про це»¹.

Описані в документальному публіцистичному нарисі «За ґратами «нового порядку» доктором історичних наук, членом Спілки журналістів СРСР М. В. Ковалем події, які відбулися з роки Великої Вітчизняної війни у місті слави і гордості братніх народів СРСР, усього слов'янства — Києві, нагадують сучасникам про страхотливі злочини, що їх вчинили фашистські окупанти на загарбаній території.

І хоч як не важко у наш мирний час повертатися до драматичних подій со- рокарічної давності, цього владно вимагає незгасима народна пам'ять, почуття безмежної вдячності до славних Радянських Збройних Сил, які здійснили немеркнучий у віках подвиг, розгромивши фашистських загарбників і врятувавши людство від жахливої долі рабів «третього рейху».

* * *

Близько полудня 19 вересня 1941 р. на центральних вулицях Києва з'явилася моторизована розвідка 6-ї німецької армії. Слідом за нею у місто вдерлася орда гітлерівських убивць і грабіжників. Над стародавнім Києвом опустилася чорна 25-місячна ніч фашистської окупації.

Нечуваним бандитським розгулом були відзначені вже перші дні перебування гітлерівців у Києві. Через 10 днів після захоплення міста на його околиці, у Баби-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 277.

ному яру, головорізи з поліцейського полку СС «Південна Росія» при сприянні місцевих зрадників вчинили криваву бійню, жертвами якої полягли 52 тис. киян. Цей небачений за масштабами в історії новітнього часу акт людноненавистництва і жорстокості, заздалегідь продуманий, ретельно спланований нацистськими теоретиками геноциду і майже відкрито виконаний їх озвірілими поплічниками, мав залякати і деморалізувати місцеве населення, примусити його скоритися «новому порядку». З того часу зловісні слова «Бабин яр» стали синонімом політики окупантів. А примара цього жахливого місця невідступно стояла за плечима кожної чесної людини, незалежно від віку чи національності.

Здійснити злочинні задуми гітлерівців щодо представників нового, соціалістичного суспільства — волелюбних радянських людей — був покликаний окупаційний адміністративний апарат, який тісно взаємодіяв з військовими властями. Управляли містом генеральний комісаріат по Київському генеральному округу та міський комісаріат, що підлягали рейхскомісаріату на чолі з кривавим катом українського народу Еріхом Кохом. У Києві, як і повсюдно на окупованій радянській території, розгорнули необмежену терористичну діяльність фашистські каральні органи — таємна державна поліція (гестапо), таємна польова поліція (ГФП), оперативні формування, створені для масового винищення «ворогів імперії», тобто радянського населення («айнзатцгрупи», «айнзатцкоманди», «зондеркоманди»), війська СС.

Для насадження «нового порядку» окупанти створили допоміжні органи так званого місцевого самоуправління та «українську охоронну поліцію», які були простим додатком окупаційних установ. Фашистам удалося завербувати до них нечисленних зрадників Батьківщини, карних злочинців, українських буржуазних націоналістів, а також «фольксдойчів», тобто місцевих жителів німецького походження. На чолі міської управи Києва був поставлений кримінальний злочинець Багазій. Привласнюючи майно і спекулюючи квартирами розстріляних радянських громадян, цей запроданець за короткий час нажив мільйонне багатство. Хирлявий виплід гестапо — так звану «українську національну раду», де гуртувалися колишні петлюрівські недобитки, очолив інший пройдисвіт — Величківський, який бундючно іменував себе «професором». Виглосивши подяку Гітлеру «за визволення», це кубло зрадників у своєму «меморандумі» записалося «допомагати всіма силами німецькому вермахту»². Та вже зовсім розпечезані бандити верховодили у так званій українській допоміжній поліції. Такими були вбивці тисяч киян, п'яниці і гвалтівники, члени ОУН Кабайда (нині ховається від суду народного в Австралії), Орлик, Біда та ін. Як влучно говорили в народі, «підібрав собі німчура всіх оцих старшин: то п'яного, то бандюга — на один аршин». І від цих покидьків та їхніх хазяїв — жорстоких і пихатих представників «раси панів» — цілком і повністю залежало життя сотень тисяч знедолених людей.

Кожен крок жителів Києва, як й інших окупованих радянських міст і сіл, регламентувався численними наказами і розпорядженнями, що, як правило, починалися словом «забороняється» і закінчувалися погрозами розстрілу. Незабаром після захоплення Києва, 29 вересня 1941 р., окупанти заборонили населенню виходити на вулицю з 18.00 до 5.00 годин. Усіх, хто порушував заборону, — розстрілювали. При цьому кати прикріплювали до одягу вбитих записки, в яких з властивим їм педантизмом повідомляли: «Порушив наказ, ішов о 18 год. 10 хв. Вбитий о 19 год. 04 хв».

Приступивши з самого початку окупації до планомірного винищення мирного населення, гітлерівці намагалися насамперед розправитися з найпередовішими його представниками — комуністами, комсомольцями, радянськими активістами. Протягом вересня—жовтня 1941 р. від рук фашистів загинули 24 депутати кінських обласної і міської Рад депутатів трудящих. Лише в Дарницькому районі окупанти публічно розстріляли 18 комуністів-залізничників, на Караваєвих дачах — 25 активістів. Подібні звірства чинилися й у всіх інших місцевостях Києва.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 756/3206, оп. 1, спр. 77, арк. 6—14.

Одним з найпоширеніших методів знищення радянських людей було масове взяття заручників. Приводом до цього ставали будь-які вчинки, що могли бути витлумачені на шкоду «рейхові». Так, 22 жовтня 1941 р. комендант Києва Ебергард оголосив про розстріл 100 заручників, 2 листопада — 300, а 29 листопада знову повідомив про страту ще 400 чоловік. Стіни будинків, паркані рясніли оголошеннями про те, що за кожного вказаного комуніста, працівника НКВС, політпрацівника Червоної Армії, радянського активіста окупанти платитимуть по 1000 крб. Шаленим полоненням фашистів на мирне населення був позначений кожен день окупації. Ця політика була проявом людиноненависницької «теорії» расової винятковості німців, патологічної ненависті до радянських людей. Кінцевим її наслідком було здійснення гітлерівськими мізантропами систематичного, повсякденного і масового винищення величезних мас місцевого населення, зведення тих, хто вицілів, до рабського становища.

Місцем масових страт протягом років фашистської неволі залишався все той же Бабин яр, де після вересневих розстрілів 1941 р. загинули нові й нові тисячі партійних і радянських активістів, підпільників, військовополонених. Так, 10 січня 1942 р. гітлерівські душогуби розстріляли тут близько 100 матросів і командирів Дніпровського загону Пінської військової флотилії. «Був мороз 37 градусів, — розповідали очевидці, — а вони йшли на розстріл босі, в самих трусах, на тілі виднілися спини. Однак трималися матроси мужньо і співали «Раскинулось море широко»³.

Починаючи з 1943 р., у Бабиному яру фашисти застосовували зловісні «газенвагени», відомі серед населення як «машини-душогубки». Колишній в'язень гестапо М. В. Панасик (заарештований гітлерівцями підпільник з Васильківського району) свідчив: «Привозили вдень у душогубках. Під'їжджає машина до певного місця, шофер виходить, його змінює офіцер СД, який і веде машину в наш табір (у Бабиному яру. — М. К.). Недоїжджаючи метрів 20, зупиняється, включає трубу і пускає вихлопи газу всередину, де знаходяться заарештовані. Мотор починає посилено працювати, газ починають надходити в камеру, чути нелюдські крики, стогони 80 чоловік. Німець ходить навколо машини, курить сигарету. Все це триває протягом 5 хвилин. Коли затихають стогони, машина під'їжджає до яру. Одного разу я був свідком цієї жахливої картини. Відкриваються двері машини, і ми вивантажуємо труп, яким вона щільно набита. Хто не задушився до кінця, того пристрілюють, і всіх кидають у яр. Там їх складають у купу, поливають нафтою і спалюють. Щодня прибувало 2—4 машини. Один час возили роздягнутих, а потім були одягнуті — очевидно, як схопили на вулиці, так відразу ж і везли на знищення. В основному це була молодь, радянський актив, сільські жінки, багато траплялось орденоносців. У піджаках знаходили зашиті ордени Леніна, Червоної Зірки...»⁴.

Місцями бузувірських розправ над радянськими людьми стали також табори військовополонених, у яких гітлерівці всупереч міжнародному праву тримали й цивільних осіб. Найбільшим серед них був Дарницький, що знаходився в приміщеннях колишнього військового складу, за три кілометри від Нової Дарниці, ліворуч від дороги на Бориспіль. У жовтні 1941 р. фашисти зігнали сюди близько 35 тис. чол. (пізніше їх кількість значно збільшилась). Людей під приводом обладнання приміщень тримали просто неба, на морозі. Територія табору була розбита на зони й оточена 5—6 рядами колючого дроту. Між зонами цілодобово чергували патрулі з собаками, були споруджені спостережні вишки. У таборі панував голод. В'язнів годували баландою (двічі на день) і жалюгідною пайкою сурогатного хліба, тому полонені змушені були їсти навіть траву. Та особливо мучила людей спрага. Вони були раді кожній краплині дощу. Лише взимку були «обладнані» приміщення для житла. Але що то було за житло! На нарах, поставлених у 3—4 яруси, змогла розміститися лише незначна кількість в'язнів, а більшість змушені були спати на підлозі, в проходах. Від поганого харчування, шлункових та інфекційних хвороб щодня гинуло по кілька сотень людей. Поблизу школи в селищі Воєнбуду фашисти влаштували спеціальне кладовище для військовополонених. Тут у кожній могилі було поховано ба-

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 200, арк. 12—13.

⁴ Там же, спр. 99, арк. 47.

гато десятків людей, хоча на табличках зазначалися лише одне-два випадкові призвища. Загалом у Дарницькому таборі загинули 68 тис. полонених. У пам'ять про них на цьому місці споруджено меморіальний комплекс.

Таку ж «фабрику смерті» являв собою й Сирецький табір. Хто тільки тут не поневірявся: військовополонені, підпільники, партизани, просто «підозрілі» особи, жінки, старики, діти. Начальник табору оберштурмбанфіурер Радомський навіть серед есесівських душолюбів відзначався особливо витонченим садизмом. Відповідним був і запроваджений ним у таборі режим. Робочий день починався з «фіззарядки» («лягти—встати» аж до знемоги) і... співів. Люди падали з ніг від голоду, хвороб і втоми, але за наказом «шефа» обличчя в них завжди мали бути усміхнені й безтурботні, інакше — смерть на місці. У таборі були встановлені офіційні дні масових страг — п'ятниця і субота. Понад 30 тис. чоловік знищили тут фашистські голорізи. Тисячі людей були закатовані у таборах київського гестапо на Міншоловці, в ДОКУ та на вулиці Керосинній.

Перед тим, як залишити Київ, фашисти зробили спробу замести сліди своїх злочинів. З середини серпня 1943 р. вони, використовуючи ув'язнених, розкопували і спалювали трупи в Бабиному яру, попіл розвіювали, а кістки перемелювали спеціальними машинами, просіювали крізь сито й заривали в землю. Згадуваний уже М. В. Панасик, який з групою інших в'язнів у кількості 80 чол. під суворою охороною був направлений на ці страхітливі роботи, а наприкінці вересня чудом урятувався від вірної смерті, розповідав: «У Сирецькому таборі нас вивантажили з душогубки, вишикували по 5 чоловік і наказали зняти черевники... Всі подумали, що тут будуть нас розстрілювати». Однак це ще не був кінець. Пролунала команда: «Бігом!». В'язні вибігли на бруківку, і їх погнали по гострому камінню без відпочинку все швидше й швидше, аж поки не пригнали до Бабиного яру, огороженого штучним маскувальним насипом. Там ще раз вишикували, і всі знову приготувалися до розстрілу. Та й цього разу смерть лише дихнула на людей своїм крижаним подихом і пройшла стороною. В'язнів почали викликати по 5 чоловік і заводити у рів. Потім принесли відро з кайданами, кожному закували ноги в ланцюги, дали в руки лопату і повели в яр. «Тут, — продовжує М. В. Панасик, — наша група, яка стала командою смертників, дізналася, що собою являє Бабин яр. Нас примусили відкопувати трупи жертв масових розстрілів. Яр мав глибину 80 м. На дні його був викопаний колодязь завдовжки 20 м і стільки ж завширшки. Коли відкидали землю з трупів, то ніде було ногу поставити, так багато їх було. Трупи лежали у певному порядку, з нахилом уперед, як розстрілювали. Всі — в нижній білизні. Жінки, немовлята... Трупи були давні і свіжі. Відкопуючи, їх складали в штабелі на особливих майданчиках: на розчищену землю було покладено камені від пам'ятників, плити, зверху — рейки, а на рейки — огорожі. На огорожах розкладали багаття, на яких спалювали трупи... Працювали ми безперервно, відкриваючи все нові й нові ями з трупами. Кінця цьому не було видно. З 27 серпня по 29 вересня палили вдень і вночі купи трупів по 2,5—5 тис...»⁵.

Та хоч як ретельно маскувалися ці роботи (навколо Бабиного яру було встановлено трикілометрову зону, куди заборонявся доступ населенню), катам не вдалося приховати слідів планомірної реалізації своїх канібальських програм винищення радянських людей. Не вдається цього зробити й сучасним західнонімецьким реваншистським історикам типу Еріха Хессе, який навіть у півтора раза занижену цифру розстріляних киян у вересні 1941 р. називає «нереально великою», штучно завищеною рядовими виконавцями вбивств нібито «на доказ своєї діяльності»⁶. Навряд чи є потреба спростовувати ці примітивні фальсифікації. Досить простого зіставлення таких даних: до війни чисельність населення Києва становила близько 900 тис. чол. У ряди Червоної Армії влилося 200 тис. киян, евакуювалося з міста — понад 300 тис., а за підсумками проведеного фашистами в січні 1942 р. перепису, в місті

⁵ Там же, арк. 43—46.

⁶ Hesse E. Sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel Deutscher Kampfanweisungen und Befehle. Göttingen, 1969, S. 36.

мешкало 330 тис. чол., включаючи окупаційні війська і чиновників (при цьому слід врахувати, що окупанти заборонили будь-який виїзд населення з міста, як і в'їзд до нього. З 1941 по 1943 р. у Києві було знищено 195 тис. чол.

Складовою частиною фашистської програми смерті була продовольча політика на окупованій території. В народі її справедливо називали «політикою голодних звірств», оскільки голод серед населення був свідомо організований гітлерівцями. В розісланій у 1942 р. усім окупаційним інстанціям, у тому числі київському генерал-комісару, директиві рейхскомісара Коха підкреслювалося: «Думка про те, що зобов'язання по поставках сільськогосподарських продуктів повинні бути знижені на користь місцевого населення, є абсолютно неправильною... При здійсненні заходів, що служать заготівлям сільськогосподарської продукції, не повинна мати місце удавана сентиментальність щодо місцевого населення. Необхідно рахуватися з потребою застосування жорстоких заходів...»⁷. Це сповна відчули на собі й кияни. Лише через три місяці після окупації міста гітлерівські власті запровадили для працюючих (усього 12% населення) нормоване постачання хлібом з розрахунку 400 г... на тиждень. Констатуючи, що «населення зовсім не одержує таких продуктів, як жири, м'ясо, цукор та інші», міська управа змушена була визнати, що «в місті почали збільшуватися випадки опухання від голоду»⁸.

Щоб врятуватися від голодної смерті, жителі Києва продавали свої речі, одяг і на виручені гроші купували на «чорному» ринку найнеобхідніші продукти. Та чи багато їх можна було купити, якщо хліб, наприклад, у грудні 1942 р. подорожчав, порівняно з груднем 1941 р., у 4 рази, а в березні 1943 р. — в 10 разів і коштував 400 крб. кілограм. Становище з постачанням набагато ускладнювалося тим, що влітку 1942 р. окупаційні власті заборонили вільний продаж на базарах сала, масла, молока, яєць, курей тощо. Наслідком цієї заборони стало небувале поширення торгівлі «з-під поли», спекуляції. Вона, як зазначалося в документах поліції безпеки та СД, «розквітала з настанням темряви, особливо в під'їздах, у дворах, причому продукти харчування збувалися за неймовірними лихварськими цінами»⁹. В іншому подібному документі зустрічаємо зовсім несподіване зізнання, що населення «змушене на останні заощадження купувати продовольчі продукти, вимінювати на них останні пожитки»¹⁰. З метою таких обмінів тисячі людей ходили з міста в села на так звані «мінки». Однак на зворотному шляху поліцейські патрулі часто відбирали в них усе, що вдавалося вимінити.

Незважаючи на вкрай незадовільне постачання киянам продовольства, окупанти періодично проводили реквізиції зерна. Наприклад, 27 липня 1942 р. у газетах було вміщено таке оголошення: «Слід населенню не пізніше 1 серпня здати все зерно в заготзерно, Поділ, на склад елеватора за готівку. Зерно з сьогоднішнього дня вважається реквізованим. Невиконання цього суворо переслідуватиметься законом»¹¹.

Взимку 1942—1943 рр., коли кияни продали всі речі, що мали хоч якусь цінність, почався справжній голод. У той час у середньому на одного жителя міста припадало тільки 500 калорій, тобто, як зазначалося навіть в одному з документів окупаційних органів, «кількість, недостатня й для найскромнішого існування... Продовольче становище населення Києва дуже погане, навіть безнадійне»¹².

Першими жертвами голоду стали представники інтелігенції. Так, голодною смертю загинули київські професори А. К. Балдін, М. А. Даміновський, О. В. Кобелев, М. О. Левитський, В. О. Осьмак — загалом 26 чоловік, а також багато артистів, художників, музикантів. Ті ж, кому пощастило вижити, були доведені до крайніх меж виснаження. Гнітючою тугою і безвихіддю сповнені рядки щоденника київської вчительки Л. Нартової: «Повсякденно, — писала вона в холодну зиму 1942 р., —

⁷ ЦДАЖР УРСР, КМФ-8, оп. 2, спр. 192, арк. 21.

⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр.: 36. документів і матеріалів. К., 1951, с. 139.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 453.

¹⁰ Там же, арк. 213.

¹¹ «Последние новости», 1942, 27 июля.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 453.

пригнічує страх перед смертю. Голод, безробіття і всі «приємності» цілковитого безправ'я витравили все живе. Притупилося все, і життя ледве тягнеться, сили тануть з кожним днем. Чи виживемо ми?»¹³.

Муки княн посилювалися відсутністю дров для опалення житла. Все це викликало надзвичайне поширення черевного і висипного тифу, дизентерії та інших смертоносних хвороб. За перші півроку окупації загальна кількість захворювань у місті зросла в 6 разів, причому захворювань висипним тифом було зареєстровано в 16 разів, а туберкульозом — у 10 разів більше, ніж до війни. Інфекційні хвороби ставали надійними союзниками гітлерівців у боротьбі проти «істот неповноцінної раси», як називали воїни радянських людей. Медичний «фюрер» Києва Гроскопф цинічно писав, що перш, ніж вживати заходів проти поширення хвороб, «треба вирішити питання, чи бажають німці піднести стан здоров'я українського народу»¹⁴. На весну 1942 р. 24% жителів міста були хворими або інвалідами, а смертність удвічі перевищувала народжуваність. Якщо в жовтні 1941 р. у Києві народилися 288, а померли 58 чол., у листопаді, відповідно, 289 і 120, у грудні — 334 і 338, у січні 1942 р. — 243 і 773, то в лютому 1942 р. — 643 і 1120. У звіті київської міської управи краєномовно констатувалося: «Вся площа кладовищ цілковито вичерпана»¹⁵.

Щоправда, у місті було кілька лікарень, але що вони собою являли — добре видно навіть з документів самих окупантів. «Лікувальні заклади, — зазначається в одному з них, — зазнають нестатку в ліках та лікувальних засобах. Більше всього не вистачає перев'язувальних матеріалів. Сульфідін і стрептоцид відсутні майже повністю, так само, як спирт, матеріал для наркозу, бром. Протягом п'яти місяців немає мила, пральних засобів для білизни... У Кирилівській лікарні лежать по чотири хворих на одному ліжку, в Олександрівській лікарні хворі лежать голими, вкриті лише матрацами. В лікарнях холодно і брудно»¹⁶.

Поширенню хвороб сприяло й те, що окупаційні власті вкрай занедбали комунальне господарство. Пихаті колонізатори влаштовували у загарбаних ними містах, в тому числі й у Києві, своєрідні «селяменти», тобто спеціальні квартали і райони, у яких жили лише представники «раси панів». Тільки в їхні квартири подавалися електричний струм і вода. Населення ж користувалося каганцями та свічками. Люди вимірювали кілометри брудних і засмічених вулиць у пошуках відра води.

Картина не буде повною, коли не сказати, що в місті у той час небувалих розмірів набула карна злочинність, жертвою якої знову таки ставало мирне населення. У доповіді начальника поліції безпеки і СД Києва оберштурмбанфюрера СС Ерлінгера про становище в місті відзначалося, що в березні—квітні 1942 р. тут щодня вчинялося 100—150 злочинів, переважно крадіжок і пограбувань, а також 1—3 вбивства жителів кримінальними елементами. Розслідуванням цих злочинств, як і покаранням бандитів, звичайно, ніхто не займався.

Невпізнанно змінився в роки окупації зовнішній вигляд красеня-Києва та його жителів, яких на осінь 1943 р. налічувалося близько 180 тис., тобто майже в п'ять разів менше, ніж до війни. «Київ — це найкраще місто, яке ми зустріли досі на сході, — писав кореспондент німецької газети «Крауер цайтунг», — у просто смішній суперечності, стоять мешканці Києва до великих та гарно прикрашених домів... Вони не набагато відрізняються своїм виглядом від селян і творять дивну міську публіку у своїх грубих чоботах, у простих степових хустках...»¹⁷.

Незліченних збитків місту завдала політика економічної експансії фашистських колонізаторів. На підставі горезвісних директив по керівництву економікою в окупованих східних областях (так званої «Зеленої папки») гітлерівці намагалися відновити діяльність лише тих промислових об'єктів, які могли бути використані ними для воєнних потреб. Усі інші — підлягали пограбуванню. «Я маю намір грабувати і гра-

¹³ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 1668, арк. 4.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 247.

¹⁵ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 750, арк. 139.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 494.

¹⁷ Львівські вісті, 1942, 8 квіт.

бувати ефективно». — заявив автор «Зеленої папки» Герінг. У Києві цю «настанову» виконували 23 німецькі фірми, у тому числі Круппа, Сіменс-Шуккерт, «Гансбек», «Усма» та ін. Великі промислові підприємства міста у кращому разі були зведені до рівня дрібних напівкустарних виробництв. Так, на суднобудівному заводі «Ленінська кузня» вироблялися чавунні печі, на заводі «Укрхімік» — відра й бідони, на «Червоному екскаваторі» — тачки і т. ін. Повсюдно відновлювалося дрібне приватне підприємництво і торгівля, які, проте, ледь животіли.

Особливо великих масштабів набрало пограбування і зруйнування підприємств Києва напередодні вигнання фашистів з міста. Окупанти вантажили у вагони все, що тільки могли. З однієї «Ленінської кузні» до Німеччини було вивезено понад 150 одиниць цінного обладнання, близько 15,5 т листового заліза. Для знищення фабрик, заводів, залізничних приміщень і колій, водоканалів тощо фашистське командування організувало спеціальні команди паліїв-факельників і мінерів-підіривників, які вивели з ладу понад 800 підприємств із загальною кількістю 1176.

Приголомшлива картина майже суцільних руїн і згарів постала перед очима радянських солдатів та офіцерів — визволителів столиці Радянської України, які ступили на багатостраждальну землю Києва 6 листопада 1943 р. Найбільше понівечили фашисти центр міста. Під час вересневої пожежі 1941 р. гітлерівські вандалі не тільки перешкоджали населенню боротися з вогнем, а й нещадно руйнували всі будинки, що знаходилися поблизу тих, які горіли. На горі каміння і битой цегли були перетворені всесвітньовідомий Хрещатик, вулиці Лібкнехта, Енгельса, Пушкінська, Свердлова, Карла Маркса, Інститутська, Меріпговська, в руїнах лежали площа Калініна, бульвар Шевченка, вулиці Леніна, Червоноармійська (загалом три кілометри забудованих вулиць). Постраждало 940 великих житлових і адміністративних будівель, у тому числі найкращі кінотеатри, театр, цирк, консерваторія, центральний поштамт, універмаги, готелі... Із 39 630 будівель, площа яких становила 5648 тис. кв. м, гітлерівці спалили і висадили в повітря 6282 площею 1041 тис. кв. м. Без житла залишилися 200 тис. киян. Зранене, розтерзане місто ледь животіло... Однак і цим не вичерпувалися страждання його жителів у чорні роки окупації.

Як відомо, фашисти у масових масштабах відродили систему рабсько-кріпосницької праці. Її нелюдську суть повною мірою відчували на собі й мешканці Києва. Після захоплення міста окупаційні власті оголосили обов'язкову трудову повинність для всього населення з 11 до 60 років. З'явилася й зловісна примара капіталізму — біржа праці. Справді каторжний режим був запроваджений гітлерівцями на тих підприємствах, роботу яких їм удалося налагодити. Робочий день тривав 14—16 годин. За місяць робітник одержував від 150 до 300 крб. Цих грошей вистачало хіба що на кілька днів голодного існування.

У Києві, як і повсюдно на окупованих територіях, фашисти розгорнули злочинну діяльність по масовому вивезенню місцевого населення у рабство до Німеччини. З цією метою вони зчинили галасливу пропагандистську кампанію. Однак, переконавшись, що люди не піддаються на їх агітацію і не тільки не хочуть їхати добровільно на роботи у «рейх», але й, як зазначалося в одному з таємних документів поліції безпеки і СД Києва, «всіма засобами прагнуть ухилитися від цього»¹⁸, окупанти вдалися до методу масових облав. Гітлерівці хапали всіх без розбору, в тому числі жінок з дітьми та інвалідів (виправдувальні документи ніякої ролі не відігравали, їх просто викидали в урни для сміття). Людей, хто в чому був, вантажили в автомашини і везли під конвоем на пересильний пункт (вул. Артема, 24 і 27).

Дикі сцени можна було спостерігати в той час. Нескінченні облави влаштовувалися у центрі міста, на Подолі, Солом'янці, Куренівці, Дарниці, на міських базарах, навіть у церквах. Одного разу «добровільно» з'явитися для відправки в Німеччину було запропоновано 50 робітницям кондитерської фабрики (ім. К. Маркса), де хазяйнував німець Юнг. Прийшли тільки 8. Тоді 18 березня 1943 р. жандармерія оточила фабрику і почала хапати кожного, хто потрапляв під руку, зв'язувати й кидати у грузовики. Вулиця наповнилася криками жаху, ридання-

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 503.

ми. Коли машини з браннями від'їжджали, матері скоплених щми людоловами дівчат з горя і розпачу кидалися під колеса... Загалом за час окупації з Києва у фашистське рабство було вивезено 100 тис. чоловік.

Хрестовий похід оголосили гітлерівці проти радянської культури. З грудня 1941 р. в Києві були закриті всі школи. Пізніше, коли «міністерство східних областей» санкціонувало відкриття в обмеженій кількості чотирікласних шкіл, у місті почало діяти 46 таких, з дозволу сказати, «навчальних закладів», які відвідувало близько 6,5 тис. дітей (7% довоєнної кількості). Однак у квітні 1942 р. більшість цих шкіл у зв'язку з примусовою відправкою дітей і вчителів до Німеччини була закрита. Із 150 шкільних приміщень 77 фашисти пристосували під казарми, кафешантани, військові склади, а 35 — взагалі зруйнували. Величезної шкоди було завдано вузам Києва, жоден з яких не працював. Лише університет і політехнічний інститут зазнали збитків на 68 млн. крб., а їх приміщення згоріли.

Всесвітньовідомий культурний центр — Київ — став у роки «хазяйнування» скупантів ареною операції «Лінець», що проводилася спеціальним батальйоном міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Її суть полягала в тотальному пограбуванні культурних скарбів радянського народу. Так, у жовтні — грудні 1941 р. фашисти вивезли з Києво-Печерської лаври всю колекцію зброї (близько 4 тис. предметів), що збиралася майже 500 років, відділ нумізматки (80 тис. предметів), багатюще зібрання грамот українських гетьманів, актів XV—XVII ст., давніх рукописів. З музею українського мистецтва були вкрадені зразки посуду XVII — XIX століть, 5400 видатних творів живопису, графіки, скульптури і т. ін. Збитки, завдані гітлерівцями Українському історичному музею, становили 220 млн. крб.

Ті ж заклади культури, які фашисти, переслідуючи свої цілі, вважали за можливе залишити, стали, по суті, складовою частиною пропагандистської машини окупантів, насмішкою над художніми запитами і смаками населення. Так, у єдиній не закритій окупантами міській бібліотеці з наявного фонду 170 тис. книг для читання було дозволено лише 26 тис. Єдиний у Києві театр — «опернгауз», що, як і всі інші видовищні заклади, ресторани, магазини, трамваї, телеграф, обслуговував тільки німців, перетворився на жалюгідну подоби славнозвісного Київського театру опери та балету. Його шеф «інтендант» Брюкнер (брат придворного композитора Гітлера), який місцевих артистів інакше й не називав, як «барани», своєю «місією» формулював так: «Поки я в театрі — російської музики не буде»¹⁹.

«Дерусифікація», «ворожа азіатська культура», «конкурентна інтелігенція» — цей суто нацистський лексикон постійно супроводжував майже всі документи окупаційних властей, відбиваючи намагання гітлерівців зайняти монопольне становище в усіх без винятку сферах життя. Спеціальними директивами заборонялося трудове чи будь-яке інше змагання німців з місцевим населенням. Ще б пак, адже представники «вищої раси» мали завжди бути на недосяжній для інших висоті. Чим закінчувалися порушення цих настанов можна судити з відомого випадку, коли група київських футболістів у спортивному двобої, необачно нав'язаному їм окупаційною адміністрацією, з великим рахунком перемогла кращу команду футбольного клубу «Люфтваффе». Київські спортсмени, які посміли осоромити «надлюдей», були замордовані гестапівцями.

До незлічених фізичних страждань киян у роки фашистської окупації додалися ще й тяжкі травми, викликані брутальним вторгненням фашизму в їх духовний світ, моральні цінності. Найбільше із захоплених радянських міст — Київ — гітлерівці зробили спробу перетворити на центр масованих антикомуністичних диверсій проти радянських людей. З метою «дебільшовизації» населення при Київському генеральному комісаріаті був створений спеціальний відділ пропаганди («пропаганд-штафель»), у розпорядження якого передавалися всі засоби масової пропаганди, асигнувалися чималі кошти. Уже восени 1941 р. до Києва було завезено близько 100 тис. плакатів, поштових карток із зображенням «фюрера» та пропагандистських листівок. У грудні 1941 р. було видано розпорядження міністра «східних окупованих об-

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 40.

ластей» про збирання матеріалів (художніх творів, архівних документів, книжкових фондів) «для боротьби з ідейними противниками націонал-соціалізму». Злісні антикомуністичні інсинуації містилися в кожному рядку фашистських газеток «Нове українське слово» і «Последние новости», у кожній радіопередачі.

З благословення гестапо було відновлено націоналістичну антирадянську організацію «Просвіта», а такий запеклий націоналіст, як О. Оглоблін, під керівництвом того ж такий гестапо затіяв провокаційну метушню навколо влаштування антирадянської виставки «Музей-архів переходової доби». Запопадливими підспівувачами фашистів були реакційні церковники з так званої «Української автокефальної православної церкви», які звили собі кубло у Києві. В Андріївській церкві, облобованій клерикалами для свого «клубу», в «ієрархи» автокефалії майже одночасно було висвячено 45 запеклих націоналістів. У спеціальній інформації київського гестапо для вищестоящої інстанції зазначалося, що ці люди є «майже виключно політичними діячами, колишніми офіцерами армії Петлюри і без духовної освіти»²⁰. Щоправда, останнє не завадило їм правити молебні за здоров'я «обожнюваного фюрера» та успіхи його армії.

Поряд з головним пропагандистським напрямом — антикомунізмом — гітлерівці намагалися укоренити в свідомості місцевого населення тезу про те, що німецький вплив на Україну, зокрема на Київ, з давніх-давен відігравав роль «значного і постійно діючого фактора». Щоб довести «права» фашистів на Київ, де, як писала 2 березня 1943 р. газета «Франкфуртер цайтунг», мовляв, «давно вже оселився німецький дух», рейхскомісар України Кох розпорядився провести розкопки Корчуватського могильника поблизу міста. Усі знайдені тут ранньослов'янські речі фашистські «вчені», які гастролювали в окупованому Києві, оголосили готськими. Під акомпанемент цієї пропагандистської тріскотні повним ходом йшло перейменування київських вулиць, площ, мостів, на німецький лад. Так, вулиця Хрещатик, відома під цією назвою в цілому світі, була перейменована на «Ейхгорштрассе», Червоноармійська на «Гогенцоллерндамм», бульвар Шевченка — на «Находштрассе», міст через Дніпро став «мостом Рейхенау» і т. д.

Однак спроби гітлерівців здійснити «дебільшовизацію» і перебудувати життя й побут населення окупованих територій СРСР на свій лад із самого початку були приречені на ганебний крах. Расистська, людиноненависницька ідеологія фашизму — це потворне породження крайньої імперіалістичної реакції — викликала у радянських людей, вихованих у дусі найпередовішого марксистсько-ленінського світогляду, огиду і протест. У фашистів було більше ніж досить підстав, щоб визнавати це у своїх документах. Так, в огляді гестапо про становище в окупованому Києві у 1943 р. прямо говориться: «...Більша частина місцевих жителів виявилася більшовиками або настроєними по-більшовицькому»²¹.

За два роки окупації киянам довелося зазнати таких бідувань і страждань, яких вони не знали протягом усієї півторатисячолітньої історії міста. Київський учитель В. М. Тверський, згадуючи про фашистське пекло, перед яким меркли навіть найтяжчі злочини середньовічної інквізиції, писав, висловлюючи думки багатьох жителів міста: «Ми всі знали, всі звикли до думки, що війна є війна, що вона жахлива, що вона несе величезні жертви і злигодні, що на війні не буває без надмірних жорстокостей. Але ніхто не міг гадати, ніхто не міг припустити і навіть уявити, що фронт і бойові дії — це не найстрашніше, що повітряна війна — також не найжахливіше. Деякі наївні кияни сподівалися, що з переміщенням театру воєнних дій жити в місті стане спокійніше. Але як жорстоко вони помилялись, як гірко жалкували, що не встигли евакуюватися, коли опинилися в умовах фашистської окупації...»²².

Нечувано жорстоку окупаційну політику гітлерівських колонізаторів і расистів аж ніяк не можна пояснити стихійними ексцесами, якими супроводжується будь-яка війна. Ні, це була заздалегідь ретельно продумана і спланована політика, спрямова-

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 148.

²¹ Там же, спр. 476, арк. 166.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 1—2.

на на те, щоб придушити у радянських людей волю до опору, перетворити їх на слухняне знаряддя гітлерівців. Саме так вона кваліфікувалася й на Нюрнберзькому процесі над верховодами німецького фашизму, які були справедливо і суворо покарані. На судовому процесі в Києві, що проходив на початку 1946 р., по заслугах дістали й деякі безпосередні винуватці вчинених в окупованому місті злочинів. Однак, на превеликий жаль, далеко не всі військові злочинці покарані. Як свідчать матеріали Комісії ООН з прав людини, із загальної кількості 100 тис. військових злочинців — нацистських ватажків, чинів поліції, СС, СД, абверу, вермахту — кримінальне переслідування боннською Фемідою було порушено лише проти 7 тис., причому більшість відбулася дуже м'якими, часом символічними вироками. Так, наприклад, сталося в 1969 р., коли в Регенсбургу (ФРН) були притягнуті до суду колишній командир полку «Південна Росія» оберштурмбанфіюрер СС Розенбауер та ще два офіцери цього полку. Кати десятків тисяч киян так і не оплатили свій кривавий рахунок сповна.

Тяжкі випробування, які випали в період окупації на долю радянських людей, ще більше згуртували їх, зміцнили патріотичні почуття, віру в неминучий розгром фашизму. З першого і до останнього дня окупації населення столиці Радянської України вело героїчну, самовіддану боротьбу з ненависним ворогом. У складі підпільних організацій та партизанських формувань, що діяли на території Києва та області, налічувалося майже 20 тис. чол., у тому числі 3 тис. комуністів і 2,5 тис. комсомольців. Широку підтримку їм подавали всі патріотично настроєні кияни. Цю боротьбу очолили Київський підпільний міськком партії, інші підпільні партійні центри. Понад 900 бойових операцій! Такою була відповідь підпільників і партизанів Києва та Київщини фашистським завойовникам.

Як і мільйони інших радянських патріотів, кияни і на фронтах війни, і в радянському тилу, і в комуністичному підпіллі з честю витримали тяжкі випробування, продемонстрували свою безмежну відданість Комуністичній партії і радянському соціалістичному ладові. Вони вірили в неминучу перемогу над ворогом і зробили все для якнайшвидшого його розгрому.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

СПОГАДИ

БОЇ ЗА ОСТРОВИ У ВИБОРЗЬКІЙ ЗАТОЦІ

Розгром німецько-фашистських військ під Ленінградом і Новгородом у січні-лютому 1944 р. змусив уряд Фінляндії шукати шляхів до укладення перемир'я з Радянським Союзом.

Радянський уряд поставив такі вимоги: розірвати відносини з Німеччиною, інтернувати або вигнати німецько-фашистські війська, які перебували на території Фінляндії, відновити радянсько-фінський договір 1940 р., відвести фінські війська до кордону 1940 р., негайно повернути радянських військовополонених і цивільних осіб, ув'язнених у концентраційних таборах. Представнику фінського уряду було заявлено, що Радянський Союз готовий прийняти делегацію для ведення переговорів, якщо Фінляндія погодиться з цими попередніми умовами¹.

Незважаючи на гуманність цих умов, уряд Фінляндії відмовився їх прийняти. Враховуючи позицію, зайняту фінським урядом, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила провести Выборзько-Петрозаводську операцію з метою відновлення державного кордону Радянського Союзу і виведення Фінляндії з війни на боці Німеччини. Війська Ленінградського і Карельського фронтів при сприянні Червонопрапорного Балтійського флоту, Ладозької й Онезької флотилій мали розгромити ворога і оволодіти містами Выборг, Петрозаводськ і вийти на рубіж Тикшеозеро—Сортавала—Котка.

На Карельському перешийку планувався наступ 21-ї і 23-ї армій правого крила Ленінградського фронту під командуванням генерала Л. О. Говорова. На петрозаводському напрямі—32-ї і 7-ї армій лівого крила Карельського фронту під командуванням генерала К. О. Мерецькова. Всього для участі в операції було виділено 41 дивізію і 5 бригад, в яких налічувалося понад 450 тис. чол., близько 10 тис. гармат і мінометів, понад 800 танків і самохідно-артилерійських установок, близько 1550 літаків².

Згідно з планом 10 червня перейшла у наступ 21-а, а 11 червня—23-я армії Ленінградського фронту на Карельському перешийку. Прорвавши міцну оборону фіннів, радянські війська 20 червня оволоділи Выборгом. 21 червня у наступ перейшли війська Карельського фронту. Радянські частини 25 червня визволили місто Олонець, а 28 червня — Петрозаводськ.

В ході боїв війська Ленінградського фронту відкинули фінські частини на Карельському перешийку на 110 км, а війська Карельського фронту просунулися між Ладозьким і Онезьким озерами на 200—250 км. Було визволено північну частину Ленінградської області. Батьківщині було повернуто Кіровську залізницю і Біломорсько-Балтійський канал, які зв'язують Крайню Північ з центральними районами країни³.

¹ Див.: Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. М., 1946. Т. II, с. 90.

² История второй мировой войны 1939—1945. М., 1978. Т. 9, с. 27.

³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. М., 1970, с. 345.

Проте наприкінці червня наступ 21-ї і 23-ї армій на Карельському півострові дещо сповільнився. На північ і північний захід від Выборга противник, використовуючи природні перешкоди і оборонні укріплення, чинив впертий опір.

Командування Ленінградського фронту прийняло рішення провести десантну операцію з метою оволодіння островами Выборзької затоки і створення вигідної вихідної позиції для наступної висадки радянських військ на північно-західному узбережжі Выборзької затоки. Виконання цього завдання було покладено на 59-у армію, яка після Новгородської наступальної операції діяла у нарвському напрямі. Польове управління армії наприкінці червня з частинами посилення і тилowymi службами зосередилося в районі Ніємеля, на східному узбережжі Выборзької затоки.

Мені особливо пам'ятні ці дні і наступні події тому, що 15 червня з посади начальника штабу 1251-го стрілецького полку 377-ї стрілецької дивізії мене було переведено помічником начальника оперативного відділу 59-ої армії.

Пригадую представлення начальнику оперативного відділу полковнику Л. М. Крилову. Я вже знав про нього як про надзвичайно вимогливого до себе і до підлеглих, талановитого штабного офіцера, який ще до війни закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе і Академію Генерального штабу. При зустрічі зі мною він встав, люб'язно привітався, запросив сісти. Почалася бесіда про становище на фронті, про характер моєї майбутньої роботи. Після бесіди Леонід Михайлович сказав:

— Ну, що ж, будемо працювати. Завтра я вас представлю начальнику штабу армії генералу Ковальчуку. Хоч він вас і знає ще з тих пір, як командував дивізією, в якій ви служили, але порядок є порядок. А тепер відпочивайте, черговий вас проведе. Тут у нас є невеличкий будиночок для перепочинку офіцерів відділу. Завтра зранку заходьте, якщо за ніч нічого не трапиться і вас не піднімуть.

На другий день я був представлений начальнику штабу армії, познайомився з офіцерами і службовцями відділу. Серед них В. А. Хлинін, І. С. Катишкін, А. М. Агранович, Т. М. Бударін, З. А. Корнілов, В. Ф. Хабаров, В. Т. Сиротенко, А. М. Ацаркін, П. А. Тюфяков та інші. З багатьма з них мені доводилося зустрічатися під час служби у полку. Це були висококваліфіковані спеціалісти, які мали чималий досвід роботи у великому штабі. Вони залучалися до розробки операцій, здійснювали контроль за виконанням військами бойових завдань. Все це вимагало від кожного офіцера-оператора глибоких знань, досвіду штабної роботи, організованості і максимальної зібраності. Він повинен вміти швидко і чітко працювати з картою, добре оформляти графічні і текстові документи.

У перші ж дні після мого прибуття у відділ полковник Крилов доручив мені докладно вивчити угруповання противника у смузі бойових дій армії, особливості рельєфу місцевості тощо. Однак армія одержала нове завдання. Передбачалося діяти в іншому напрямі, в інших умовах — на морі, разом з флотом. На підготовку операції відводилося обмаль часу.

Тому частина офіцерів-операторів займалася передачею військ до складу 8-ї армії. Решта терміново готувала довідкові матеріали щодо бойових дій у новому районі. Оперативна група негайно виїхала у район майбутнього розташування штабу армії для підготовки місця дислокації і встановлення зв'язку з військами. Офіцерів розвідвідділу А. К. Мацукевича, С. І. Молокоєдова, Ф. П. Ходику та інших було направле-

но в штаби армій, які діяли на Карельському перешийку, для одержання даних про противника.

Наприкінці червня польове управління армії виїхало у новий район. Сюди ж для участі у розробці десантної операції з групою офіцерів прибув командуючий Кронштадтським морським оборонним районом (КМОР) віце-адмірал Ю. Ф. Ралль.

Цілком природно, що найбільша увага приділялася аналізу даних про противника і район майбутніх дій. Оборона островів базувалася на використанні важкоприступної місцевості, вогневих засобів та інженерних загороджень. Крутоярі береги островів було заміновано, а у затоці встановлено підводні дротяні і мінні загородження. На морі противник застосовував контактні, магнітні, акустичні та інші види мін. Підступи до островів були пристріляні вогнем артилерії. На великих островах знаходилися гарнізони силою до батальйону, на інших — до взводу, роти. До того ж, противник мав спеціально пристосовані для бойових дій у мілководних і вузьких затоках бойові судна, озброєні легкими швидкострільними гарматами, а також гарматами більш великих калібрів. Наші ж бойові кораблі — крейсери і есмінці, підводні лодки — через невелику глибину не могли діяти у Выборзькій затоці. Деякі протоки між островами були неприступні для суден з осадкою більш як 0,5, а іноді й 0,3 м. Все це створювало величезні труднощі для десантування військ.

Завдання, яке стояло перед армією, полягало у тому, щоб на першому етапі операції силами 124-ї і 224-ої стрілецьких дивізій і флоту захопити острови Выборзької затоки, на другому — розгорнувши сили і вогневі засоби на захоплених островах, висадитися на материк і оволодіти плацдармом, щоб завдати нищівного удару з тилу виборзькому угрупованню противника.

У зв'язку з тим, що на підготовку операції відводився дуже обмежений час, головну увагу було зосереджено на ретельній розробці першого етапу. Працівники групи, створеної з офіцерів оперативного і розвідувального відділів, штабу артилерії, штабу Кронштадтського морського оборонного району, розробляли плануючі документи вдень і вночі, усвідомлюючи високу відповідальність за свою роботу. Не можу не згадати добрим словом наших друкарок комсомолок Ганну Мамонову, Сарру Кантор, Ганну Терехову, які невтомно друкували плани, графіки, директиви.

Перша спроба оволодіти деякими островами за вказівкою штабу фронту була здійснена в ніч з 30 червня на 1 липня. Три батальйони 185-го полку 224-ї стрілецької дивізії висадилися на три найбільших острови: Раван-Сарі, Суонін-Сарі і Тейкар-Сарі. Перші два острови знаходилися на відстані 2—3 км від узбережжя, зайнятого нашими військами, третій — 7—8 км.

В результаті запеклих боїв наші підрозділи захопили і утримали невеликі плацдарми на островах Раван-Сарі і Суонін-Сарі. На найвіддаленішому острові Тейкар-Сарі це зробити не вдалося.

Розвідка боєм дала змогу одержати додаткові відомості про організацію оборони противника на островах, систему його вогню і мінних загороджень. Було внесено корективи в особовий склад десантних загонів, організацію забезпечення їх дій та ін.

Командуючий армією генерал-лейтенант І. Т. Коровников вирішив десантну операцію розпочати на світанку 4 липня висадкою на ці острови трьох полків: 143-го, 160-го і 185-го 224-ої стрілецької дивізії. Після захоплення островів планувалося розгортати бойові дії з метою оволодіння всіма островами у Выборзькій затоці.

Висадка десанту забезпечувалася 75-хвилинною артилерійською підготовкою, до якої було залучено близько 250 гармат калібру від 85 до 180 мм. Авіаційне забезпечення планувалося силами авіації Червонопрапорного Балтійського флоту і повітряної армії фронту. Протягом першого дня бою передбачалося зробити понад тисячу літаковилетів.

В дні, що передували операції, у військах проводилася копітка робота. Командири і політпрацівники роз'яснювали особовому складу мету операції і завдання, які стояли перед військовими частинами. Офіцери флоту інструктували їх щодо порядку посадки, поведінки на кораблях, висадки на берег. Солдати, які не вміли плавати, забезпечувалися рятувальними поясами і жилетами.

В ніч з 3 на 4 липня планувалася посадка військ на плавзасоби. Офіцери оперативного відділу подавали допомогу командирам частин. Враховуючи віддаленість острова Тейкар-Сарі від узбережжя та його важливе значення в системі цього архіпелагу було вирішено направити разом з військами офіцера оперативного відділу майора В. К. Шакеру із засобами зв'язку.

В точно призначений час розпочалася посадка військ. На один з тендерів сіли командир, офіцери полку і разом з ними майор В. К. Шакера. Я давно знав цього енергійного, сміливого і вольового офіцера. Приїжджаючи в полк, де я раніше служив, він, незважаючи на складність обставин, обходив всі бойові підрозділи, зустрічався з командирами, політпрацівниками, бійцями. О восьмій годині кораблі вийшли з бухт і взяли курс до островів. Наша артилерія і бомбардувальна авіація почали завдавати ударів по протидесантній обороні противника та його батареях на островах і узбережжі.

Як і планувалося, на острів Суонін-Сарі успішно висадився 143-й стрілецький полк під командуванням підполковника А. І. Гришина і заступника по політичній частині майора М. А. Ривкіна. Долаючи опір противника, полк оволодів островом й наприкінці дня захопив сусідній острів Ессі-Сарі. 185-й полк під командуванням підполковника Ф. І. Дьоміна і заступника по політичній частині майора С. Ф. Єругіна вибив ворога з острова Раван-Сарі.

Десант у складі 160-го стрілецького полку під командуванням майора С. М. Ільїна і заступника по політчастині С. Т. Кокочева підійшов до острова Тейкар-Сарі на годину пізніше від інших десантів, що поставило його у несприятливе становище. Крім того, десант опинився без засобів зв'язку, тому що тендер, на якому знаходився штаб полку, підірвався на міні. Викликати на допомогу вогонь артилерії чи авіації загін не мав можливості. Тільки через кілька годин офіцери-моряки, які повернулися з острова, повідомили, що полк веде запеклий бій з противником. На острів негайно було направлено ще два стрілецьких батальйони з танками. Туди ж виїхав командир дивізії полковник М. Д. Папченко із засобами зв'язку.

Автору цих рядків також довелося бути на цьому острові під час бою. За наказом начальника штабу армії я з радістом і радіостанцією направився туди на моторному човні. Коли човен наближався до маяка, шквал артилерійського вогню обрушився на нас з фінського берега. Мотор заглух. Човен безпорадно гоїдався на хвилях на виду у противника. Моторист у нервовому напруженні лагодив мотор. Снаряди падали навколо нас. Нарешті мотор запрацював, і нам пощастило вийти із зони вогню і досягти острова.

З спостережного пункту командира дивізії полковника М. Д. Папченка ми бачили, з якою мужністю бійці і командири виконували бой-

ві завдання. Численні валуни і кам'яні брили, якими був вкритий острів, здавалось би створювали природні умови для укриття. Однак це було не так. Кожний снаряд, ударяючись о камні, породжував багато кам'яних осколків. Кам'яні брили перешкоджали також просуванню наших танків на острові.

Ціною величезних зусиль підрозділів полку і двох резервних батальйонів з танками 5 липня острів було визволено від ворога. У наступні дні бойові дії продовжувалися. Частини 124-ї і 224-ї дивізій зайняли ще 16 островів у Выборзькій затоці, у тому числі декілька зв'язаних з материком мостами і дамбами.

При виконанні цієї десантної операції радянські воїни виявили масовий героїзм. Особливо відзначилися в боях моряки-балтійці, які під вогнем противника допомагали десантним підрозділам розвантажувати судна, переносили на кораблі поранених, багато матросів, офіцерів разом з десантниками йшли в атаку на ворога.

У надзвичайно складній обстановці, в якій доводилося діяти армії, не припинялася партійно-політична робота у підрозділах. Партійні організації поповнювали свої ряди воїнами, які найбільш відзначилися у боях. Тільки за липень і 20 днів серпня у члени ВКП(б) в армії було прийнято 768 чол., а кандидатами в члени партії — 842 чол.⁴

Ще тривали бої за острови, а у штабі армії вже ретельно готувався план наступного етапу операції, яким передбачалася висадка військ на північному узбережжі затоки. Однак цей план залишився нездійсненим. Успіхи радянських військ на Карельському перешийку і у Південній Карелії, розгром німецько-фашистських військ в Білорусії, Литві, Східній Польщі, а також серпневий наступ у Прибалтиці справили величезний вплив на уряд Фінляндії. Під тиском народних мас він почав знову шукати шляхів для відновлення переговорів з Радянським урядом про перемир'я і вихід країни з війни.

25 серпня уряд Фінляндії звернувся до СРСР з пропозицією почати переговори. 4 вересня згідно з вимогами Радянського Союзу фінський уряд заявив про розрив відносин з фашистською Німеччиною. Того ж дня фінська армія припинила воєнні дії. За розпорядженням уряду СРСР Ставка Верховного Головнокомандування наказала військам Ленінградського і Карельського фронтів також припинити воєнні дії проти Фінляндії з 8 години ранку 5 вересня. 19 вересня 1944 р. у Москві було підписано угоду про перемир'я з Фінляндією⁵.

Розпочалися переговори з представниками фінського військового командування з питань виконання угоди на Карельському перешийку. Воєнна рада армії затвердила для цього спеціальну делегацію на чолі з начальником оперативного відділу штабу армії полковником Л. М. Криловим. До складу цієї групи входили начальник інженерних військ армії полковник Г. А. Булахов, офіцер-перекладач і автор цих рядків.

Ми виробили умови і порядок зустрічей і ведення переговорів. Передбачалося, що зустріч делегацій відбудеться у нейтральній зоні у заздалегідь обумовленому місці і в точно установлений час, переговори проводитимуться по черзі на фінському і радянському боці.

Було поставлене завдання: в ході переговорів встановити по картах радянського і фінського видання місця проходів в інженерно-мінних загородженнях фіннів, по яких радянські війська мали вийти на радянсько-фінський кордон 1940 р., узгодити і позначити на картах ру-

⁴ Коровников П. Т., Лебедев П. С., Поляков Я. Г. На трех фронтах, М., 1974, с. 179—180.

⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. т. II, с. 215—220.

бежі відводу фінських військ з урахуванням нейтральної смуги на державному кордоні з СРСР, визначити час відводу фінських військ, погодити кількісний склад фінських інженерних підрозділів і час їх роботи по ліквідації мінних та інших інженерних загороджень.

Попередні умови переговорів було викладено у документі, схваленому Військовою радою армії. Передати його фінському командуванню було доручено мені. Коли ми під'їхали до шлагбаума, біля нього нас вже чекали командири підрозділів радянських військ. На відстані 300—400 м на фінському боці знаходився такий само шлагбаум. Наш перекладач фінською мовою передав: «Увага за шлагбаумом! Представник радянського командування просить старшого офіцера фінської армії вийти з перекладачем у нейтральну зону для одержання пакета фінському військовому командуванню». Через декілька хвилин з фінського боку ми почули російську мову: «Просимо зачекати 30 хвилин». Дійсно, через вказний проміжок часу двоє фінських військовослужбовців попрямували у наш бік. Ми з перекладачем вийшли їм назустріч. Я вручив пакет, попередивши, що його треба доставити фінському командуванню негайно. На другий день радянський офіцер привіз у штаб армії відповідь фінського командування, в якій повідомлялося, що наші умови прийнято.

Настав перший день переговорів. Під'їхали до означеного пункту хвилин за 15—20. Хвилювалися. Адже мала відбутися зустріч з вчорашнім ворогом. Всі ми відчували відповідальність, яка була на нас покладена. Делегації зустрілися на нейтральній смузі, і наш керівник запросив фіннів на радянський бік для переговорів.

Недалеко від переднього краю наших військ, у спеціально обладнаному будинку відбулася перша зустріч військових делегацій. Фінську делегацію очолював полковник Пюлькеннен. Виявилося, що він, як і інші учасники делегації, розуміє російську мову. Зустріч показала, що фінни прагнуть позитивно вирішити всі питання.

Після приблизно трьох годин роботи голова нашої делегації полковник Крилов запропонував зробити перерву і випити по чашці чаю. У сусідній кімнаті був скромно накрытий стіл. Члени делегації пили чай, курили, розмовляли. Полковник Пюлькеннен під час дружньої бесіди сказав по-російськи: «Фінляндія маленька країна. Вона одержала свободу і незалежність з рук Володимира Ілліча Леніна. Ми, фінни, завжди пам'ятали і пам'ятатемо це. Ми ніколи не виступили б війною проти Радянського Союзу. Проте нас примусила фашистська Німеччина і пронімецька кліка Рюті, що запродалася їй. Цей урок ми не забудемо ніколи». У перший день делегація працювала близько 6 годин. Результати її роботи були схвалені Військовою радою армії. Переговори продовжувалися то на фінському, то на радянському боці. Нарешті всі питання були вирішені. Почалося виконання договору. Фінські війська відходили за радянсько-фінський кордон 1940 р., а радянські частини слідом за ними вступали на рідну землю.

Однією з умов договору про перемир'я було вигнання з Фінляндії гітлерівських військ, які ще залишалися у країні. Це зобов'язання Фінляндія виконала у жовтні—листопаді 1944 р. Вихід Фінляндії з війни завдав ще одного удару по гітлерівській коаліції. Фашистська Німеччина втратила одного із своїх союзників у Європі.

Невдовзі польове управління і війська 59-ої армії були перебазовані на Сандомирський плацдарм і у складі 1-го Українського фронту брали участь у визволенні Польщі, Чехословаччини і розгромі ворога на території Німеччини.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

НАШ КАЛЕНДАР

375-РІЧЧЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ,
ОЧОЛЮВАНОЇ
ІВАНОМ БОЛОТНИКОВИМ

В червні 1981 р. минає 375 років з початку першої в Росії селянської антифеодальної війни під керівництвом Івана Болотникова.

Епоху феодалізму основною силою, яка здійснювала всі корінні, прогресивні зміни у суспільстві, було селянство. К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «всі великі повстання середньовіччя походили з села»¹. Вони були найвищим виявом класової боротьби в той час і набували характеру громадянських воєн селян проти поміщиків². В. І. Ленін зазначав, що на відміну від численних загарбницьких воєн, які велися в інтересах експлуататорських класів, «бували війни, які, незважаючи на всі страхіння, звірства, бідкування й муки, неминуче зв'язані з усякою війною, були прогресивні, тобто приносили користь розвитку людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи»³. До їх числа належать і селянські війни XVII—XVIII століть, що відбувалися в Росії. Протест селян проти їх дальшого закріпачення знаходив вияв у численних заворушеннях, зокрема у великому повстанні 1603 р., очолюваному Хлопком. Антифеодальна боротьба піднялася на вищий рівень під час першої селянської війни 1606—1607 рр.

В силу різних причин склалося так, що про цю війну збереглися джерела, які походять головним чином з ворожого табору. Тому вони мають тенденційний, не завжди достовірний характер. Радянськими істориками проведена значна робота в справі оцінки і критичного використання документальних джерел⁴.

Відомо, що Іван Ісайович Болотников походив з місцевості, що знаходилася поблизу Москви. Він належав до служилих людей князя А. А. Телятєвського. Опинившись з невідомих причин у зоні «дикого поля», що межувало тоді із землями донського і запорізького козацтва, він брав участь у воєнних діях козаків проти Кримського ханства і султанської Туреччини. Під час однієї з сутичок з татарами Іван Болотников потрапив у полон і був проданий в Туреччину, на галери. Після морського бою між турками і венеціанцями він був визволений з рабства. Добираючись з Венеції на батьківщину через володіння Габсбурзької імперії, І. Болотников у складі загонів запорізьких козаків воював з турками. Все це дає підстави вважати, що Іван Болотников добре знав військову справу⁵. В 1606 р. він разом з козачим загonom з Трансільванії прибув на Чернігово-Сіверщину, що входила до складу Російської держави, і зупинився в місті Путивлі.

Населення цих земель, як і всієї Росії, було незадоволено політикою Василя Шуйського, висунутого на престол групою змовників. Південноросійські селяни, козаки, збігли холопи, стрільці і дрібні дворяни повстали проти царської влади. Спочатку цей рух очолили воєначальники Лжедмитрія I, однак уже в червні 1606 р. повстанці обрали своїм отаманом Івана Болотникова.

Селянською війною була охоплена широка територія. За підрахунками радянського історика І. Смирнова понад 70 міст було захоплено повсталими⁶.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 48.

² Див.: Ленін В. І. Про державу. Лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 71—72.

³ Ленін В. І. Соціалізм і війна. (Ставлення РСДРП до війни), 1915 р. — Повне збір. творів, т. 26, с. 293.

⁴ Див.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения, М., 1974.

⁵ Корецкий В. И. О формировании И. И. Болотникова как вождя крестьянского восстания. — В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков, с. 122—131.

⁶ Восстание И. Болотникова: Документы и материалы. М., 1959, с. 144.

У повстанні брали участь великі загони запорізьких, терських, донських і волзьких козаків. Слід зазначити, що козацтво формувалося і постійно поповнювалося головним чином з селян та міської бідноти. Саме тому козаки стали природними союзниками селян, які виступали проти феодального гноблення.

Повсталі народні маси ліквідовували царську адміністрацію, знищували бояр і поміщиків, захоплювали їх майно. Таким чином населення визволялося з-під феодальної залежності. На території, охопленій повстанням, запроваджувалося самоуправління, що відповідало інтересам народних мас. Поступово відбувалося формування соціальної програми повсталих. Селянство не було позбавлене «царистських» ілюзій, але треба враховувати те, що воно зовсім інакше розуміло роль царя, ніж представники привілейованих станів. Та й Іван Болотников діяв, не оглядаючись на Путивль, де з'явився новий Лжедмитрій — черговий претендент на царський трон.

З самого початку війни повсталі маси вирушили у напрямі до Москви, щоб оволодіти столицею. У серпні — жовтні 1606 р. вони одержали ряд перемог над царськими військами під Кромами, Мценськом, Одоевом, Алексиним і Калугою. Наприкінці жовтня армія повстанців підійшла до Москви. Почалася єдина в історії країни облога столиці повсталими селянами, холопами і козаками, яка тривала п'ять тижнів. У цей час заворушення охопили майже всю країну. 2 грудня біля села Коломенського відбулася вирішальна битва. Війська Івана Болотникова змушені були відступити від Москви до Калуги, де з допомогою населення було створено міцну оборону. Протягом зими і весни повстанці успішно відбивали напади царських військ. А 2 травня 1607 р. вони перейшли у наступ і на річці Пчельні розгромили ворога. У Тулі з'єдналися загони Івана Болотникова та керівника терських і донських козаків Іллі Горчакова.

В другій половині травня царські війська обложили Тулу. Жорстокі бої тривали до жовтня 1607 р. Втративши надію захопити фортецю, цар, який особисто прибув під Тулу, вирішив вжити надзвичайних заходів. На річці Упі було збудовано греблю. Вода затопила міські склади з продовольством і порохом. 10 жовтня царські війська увійшли в Тулу. Керівників повстання було ув'язнено. Івана Болотникова заслали до Каргополя, де після жорстоких тортур втопили. Так трагічно закінчив свій життєвий шлях стійкий борець за волю народних мас.

З падінням Тули селянська війна пішла на спад. Будучи найвищою формою антифеодальної боротьби, вона мала величезне історичне значення. Ця війна затримала майже на півстоліття процес остаточного закріпачення селян.

Повстання під керівництвом Івана Болотникова було потоплено в крові, проте боротьба селян, холопів і козаків продовжувалася і далі, розхитуючи основи феодального ладу.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. І. ЛЕНІН І НАРОД

(Огляд публікацій листів трудящих В. І. Леніну)

Володимир Ілліч Ленін — творець нашої партії і держави, «присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне вивільнення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці»¹. Тому ім'я Леніна дороге всім трудящим. Про це свідчать їх численні листи до свого вождя і вчителя. В. І. Леніну писали робітники і селяни, червоноармійці і командири, працівники науки і культури, молодь, діти.

Ці листи були для Володимира Ілліча одним з джерел упевненості у перемозі робітничого класу. Характерною у цьому відношенні є відповідь В. І. Леніна черемховським вуглекопам: «Особливо дорогі у вашому привітанні, товариші, почуття найглибшої впевненості в шлюбовитій і остаточній перемозі Радянської влади над поміщиками, капіталістами і всілякими експлуаторами, а також непохитна твердість і рішучість подолати всі перешкоди і труднощі. Саме в цій твердості робітничої, трудящої маси я, як і кожний комуніст, черпаю впевненість у неминучій світовій перемозі робітників і робітничої справи»².

Донедавна вчені, пропагандисти і агітатори мали порівняно обмежені можливості для ознайомлення з листами народу до В. І. Леніна у зв'язку з тим, що вони зберігаються у різних архівах країни. Тепер ці можливості значно розширилися. До 90-річчя з дня народження вождя наукові співробітники Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і ЦДАЖР СРСР підготували збірник «Письма трудящихся к В. И. Ленину»³. Це був перший досвід радянських археографів у справі підготовки великих документальних видань листів народу до вождя.

Слідом за цією книгою того ж року аналогічні видання побачили світ на Україні, в Білорусії, Казахстані та в інших республіках⁴. Перший досвід радянських археографів одержав широку підтримку працівників партійних і державних архівів, вчених-істориків. У 60—70-і роки центральні видавництва випустили нові і другі, доповнені видання збірок листів до Ілліча⁵.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 3.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 282.

³ Письма трудящихся к В. И. Ленину 1917—1924 гг. М., 1960.

⁴ Трудящиеся Украины В. И. Ленину: Сб. документов. К., 1960; Подлинно-человеческие документы: Сб. приветствий и писем В. И. Ленину от трудящихся Донбасса, Сталино, 1960; Ленин с нами: Сб. документов и материалов. Запорожье, 1960; Письма трудящихся Белоруссии В. И. Ленину. 1917—1924. Минск, 1960; Трудящиеся Казахстана В. И. Ленину. 1917—1924. Алма-Ата, 1960. Переписка В. И. Ленина с воронежцами. Воронеж, 1960; Письма трудящихся Севера к Владимиру Ильичу Ленину. — В кн.: Вологодский край. Выпуск 2. Вологда, 1960; Трудящиеся Туркменистана В. И. Ленину: Сб. документов. Ашхабад, 1960; Москва, Кремль, Ленину. Телеграммы, письма трудящихся Тамбовщины В. И. Ленину. Тамбов, 1960; Смоленская губерния в документах В. И. Ленина. М., 1960.

⁵ Товарищу Ленину: Письма трудящихся к В. И. Ленину. Изд. 2-е, доп. М., 1969; Вождю, полководцу, другу: Письма бойцов, командиров Красной Армии В. И. Ленину. М., 1970; Из глубины сердец: Сб. писем военнослужащих Красной Армии В. И. Ленину. М., 1970; Профсоюзы В. И. Ленину: Сб. документов и материалов. М., 1969; Сердцем и именем: Письма молодежи В. И. Ленину. М., 1969; Изд. 2-е, М., 1977;

Глибоку дослідну роботу в справі підготовки і публікації цих важливих документів провели обласні архіви РРФСР, зокрема Центрального чорнозем'я, Поволжя, Урала, Північно-Західних і Південних областей, Сибіру і Далекого Сходу, Північного Кавказу⁶.

Над виданням листів до Леніна плідотно працювали археографи й історики інших республік. За ініціативою партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України і за активною участю архівів обкомів партії, обласних архівів УРСР було підготовлено і видано збірник документів і матеріалів «В. І. Ленін і український народ» обсягом близько 60 друкованих аркушів. У ньому опубліковано 1600 документів — листів, телеграм, привітань трудящих України вождю революції. Крім того, вийшли збірки «Владимиру Ильичу Ленину» (Луганськ, 1963), «Присяга на верность» (Донецьк, 1977), «С именем Ильича», (Харків, 1970), «Володарі своєї долі» (Дніпропетровськ, 1970). Білоруський філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС підготував друге видання збірника «Письма трудящихся Белоруссии к В. И. Ленину» (1969 р.). В 1980 р. вийшло третє видання цього збірника.

⁶ Письма трудящихся Курской губернии В. И. Ленину: Сб. документов и материалов. Курск, 1963; Наш Ильич. М., 1969; Ленин с нами. Белгород, 1970; Письма Ильичу. Воронеж, 1969; Москва, В. И. Ленину: Телеграммы, резолюции, приветствия трудящихся Нижегородской губернии. Горький, 1970; Ленин и Брянщина. Тула, 1979; Письма тверяков В. И. Ленину. 1917—1924 гг. М., 1973; Ленин и Тверской край. М., 1969; С Лениным в труде и бою (В. И. Ленин и Калужский край): Сб. документов и материалов. Тула, 1971; Ленинские документы о Костромском крае. Ярославль, 1970; Свет великих идей: Страницы владимирской ленинаны: Очерки и документы. Ярославль, 1969; В. И. Ленин и трудящиеся Иваново-Вознесенского края. Ярославль, 1969; С Лениным в сердце (В. И. Ленин и Орловский край): Сб. документов и материалов. Тула, 1969; Ленин и Тула. Тула, 1969; Смоленская губерния в документах В. И. Ленина. Изд. 2-е, доп. М., 1967; Ленин и Астраханский край. Изд. 2-е, доп. Волгоград, 1970; Любовь всенародная: Письма и приветствия В. И. Ленину от трудящихся Пензенской губернии (1918—1924). Саратов — Пенза, 1966; Ленин и Самара: Сб. документов и материалов. Куйбышев, 1966; Человеку, другу, вождю: Саратовцы В. И. Ленину: Сб. документов. 1918—1924 гг. Саратов, 1965; Изд. 2-е, доп., 1970; Ленин и Татария. Казань, 1964; Изд. 2-е, доп. 1970; Трудящиеся Татарии В. И. Ленину: Сб. документов и материалов. Казань, 1980; Родному Ильичу. Йошкар-Ола, 1969; Дань любви всенародной: Документы и материалы (1918—1924 гг.). Саранск, 1969; Самарцы Ильичу: Письма, документы, материалы, воспоминания. Изд. 2-е, доп. Ульяновск, 1970; Ленин и наш край. Волгоград, 1970; Ленин и Калмыкия: Сб. документов и материалов. Элиста, 1976; Изд. 2-е, доп. 1979; Ленин и трудящиеся Чувашии. Чебоксары, 1970; Письма трудящихся Вятской губернии В. И. Ленину. Горький, 1969; Живые строки. Челябинск, 1970; Ленин и Башкирия. Уфа, 1974; Ленин всегда с нами. Ижевск, 1970; Уральцы пишут Ленину. Свердловск, 1972; Дорогой Владимир Ильич! Изд. 2-е. Пермь, 1978; Ленин и Южное Зауралье. Курган, 1970; Пламя любви всенародной. Челябинск, 1975; Ленин и Пермский край. Пермь, 1970; Ленин с нами. Тюмень, 1969; Дорогой товарищ Ленин: Телеграммы и письма трудящихся Петрограда и Петроградской губернии Владимиру Ильичу Ленину. 1917—1924. Л., 1969; Ленин и Север. Архангельск, 1969; Ленин с нами: Документы, воспоминания, материалы. Архангельск, 1970; В. И. Ленин и Новгородская губерния: Документы и материалы, воспоминания. Л., 1969; В. И. Ленин и Псковский край. Л., 1969; С Лениным вместе. Воспоминания. Документы. Изд. 2-е, доп., исправленное. Петрозаводск, 1970; Изд. 3-е, 1977; Москва, Совнарком, товарищу Ленину: Документы. Петрозаводск, 1980; Пламя любви всенародной. Омск, 1966; В ногу с Ильичем. Барнаул, 1969; Слово амурцев Ильичу. Благовещенск, 1970; Ленин и возрождение Бурятии. Улан-Удэ, 1971; Сибирские страницы об Ильиче. Иркутск, 1970; Вашим, товарищ, именем. Кемерово, 1970; Дорогой Владимир Ильич. Красноярск, 1971; С именем Ленина. Новосибирск, 1970; В сердцах трудящихся Якутии. Якутск, 1970; Трудящиеся Сибири о Ленине. — В кн.: В. И. Ленин и Сибирь. Томск, 1964; Трудящиеся Томской губернии В. И. Ленину. Томск, 1966; Трудящиеся Сибири В. И. Ленину. М., 1977; Ярче северного сияния. Красноярск, 1976; С Лениным в сердце. Кемерово, 1976; Письма из Сибири. М., 1974; В. И. Ленин и борьба за власть Советов на Дальнем Востоке. Владивосток, 1968; Трудовой Дон — Ильичу. Ростов-на-Дону, 1963; Москва, Кремль, Ленину. Грозный, 1969; Вечно живой. Великий и простой. Ростов-на-Дону, 1969; Ленин и Ставрополье. Ставрополь, 1970; Ленин с нами. Махачкала, 1965; Под знаменем Ленина. Орджоникидзе, 1970; Имя Ленина в сердце каждом. Краснодар, 1969.

В Казахстані і Середній Азії було випущено 4 книги: «Письма трудящихся Туркестана В. И. Ленину» (Ташкент, 1964), «Ленину от всего сердца» (Алма-Ата, 1970), «Приветствия и письма трудящихся Актюбинской области Владимиру Ильичу Ленину» (Актыбинск, 1969); «В. И. Ленин — друг трудящихся Туркменистана» (Ашхабад, 1977). В республіках Закавказзя до Ленініани увійшли збірники документів і матеріалів «Письма трудящихся Азербайджана В. И. Ленину» (Баку, 1962), «Трудящиеся Грузии В. И. Ленину» (Тбилиси, 1964), «Трудящиеся Абхазии В. И. Ленину» (Сухуми, 1970), «Трудящиеся Аджарии В. И. Ленину» (Батуми, 1978). Оpubліковано ряд видань, зв'язаних з іменем В. І. Леніна, також у республіках Прибалтики: «Ленин и Литва» (Вільнюс, 1969), «Ленин в воспоминаниях революционеров Латвии» (Рига, 1969), «Трудовой народ Эстонии Ленину» (Таллін, 1970). Таким чином, у 1960—1980 рр. Ленініана поповнилася більш як 90 збірниками.

Вихід у світ цих праць — значна подія в радянській археографії, вона має не тільки суто наукове, а й політичне значення. Оpubліковані у збірниках документи є додатковим матеріалом з історії нашої Батьківщини в 1917—1924 рр. у безпосередньому викладенні її головного творця — найширших народних мас. Листи до В. І. Леніна — ще одне переконливе свідчення глибоко народного характеру Великої Жовтневої соціалістичної революції, вони спростовують вигадки апологетів імперіалізму, які силкуються звести мур між Комуністичною партією і народом. Оpubліковані у збірниках листи — важлива джерелознавча база для розробки надзвичайно важливої теми: «Ленін—партія—маси». В них відображена епоха великих звершень: зміцнення Радянської влади, боротьба за незалежність Радянських Республік у роки громадянської війни та іноземної інтервенції, закладка фундаменту багатонаціональної Радянської держави. В кожному листі — віра у перемогу справи соціалізму, схвалення політики миру, проголошеної першими декретами Радянської влади.

Робітники Брянського заводу (Катеринослав) повідомляли В. І. Леніна про свою готовність боротися за «розширення революції»⁷. Про це ж писали у листі від 30 жовтня 1917 р. й солдати гренадерського корпусу⁸.

Ставлення всіх народів нашої країни до політики партії більшовиків влучно висловив селянин Курської губернії. «Ми бачимо, товариші Ленін, — писав він у листі від 14 квітня 1918 р., — кроки Вашої діяльності. Ми бачимо, що Ви дійсно стоїте за бідних селян.

Взагалі борці за соціалізм — це партія більшовиків. Раніше ми не знали, хто такі більшовики. А коли дізналися, хто такі більшовики, виявляється, що ми, селяни, всі — більшовики»⁹. «Ми всі — більшовики» — ця формула відобразила надзвичайно повно нерозривну єдність партії і народу.

Листи періоду громадянської війни розповідають про героїзм Червоної Армії, про трудові звершення народу. Так, збори залізничників Борнісоглібського району Південно-Східної залізниці запевняли В. І. Леніна: «...ми грудьми і всіма силами будемо захищати владу Рад на місцях і ту єдину залізничну лінію, що з'єднує нас з Півднем і дає голодуючій Півночі хліб, нафту, гас — словом, ті продукти, які необхідні робітникам і промисловості»¹⁰.

Аналогічні листи йшли Леніну з Нижньогородської, Вітебської та багатьох інших губерній. Писали до Володимира Ілліча й трудящі України. Не можна без хвилювання читати клятву робітників м. Глухова: «Ми, представники частини українського пролетаріату, урочисто присягаємо пролетарям усіх країн, що відстоюватимемо кожну п'ядь надбань революції до останньої краплі крові... так само, як і переможний російський пролетаріат, ми підемо вперед, незважаючи на будь-які перешкоди, до нового, світлого царства комунізму»¹¹.

⁷ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 7.

⁸ Письма трудящихся Белоруссии В. И. Ленину, с. 14.

⁹ Письма трудящихся к В. И. Ленину, с. 36.

¹⁰ Там же, с. 41.

¹¹ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 13.

2-га Українська армія, здобувши вирішальну перемогу над військами інтервентів у березні 1919 р., подарувала В. І. Леніну танк, відбитий у ворога. У своєму листі штаб армії, висловлюючи думку українського народу, писав: «Тепер Радянська Росія переживає суворі дні, але хай пам'ятають робітники Червоного Петрограда і Москви, що тут, на Україні, всі зусилля, всі турботи спрямовані на те, щоб допомогти своїм старшим братам. Ні на годину, ні на хвилину не забуваємо ми того, що там, на Півночі, наші ж брати робітники голодують, помирають, але твердо стоять на сторожі пролетарської революції»¹². У відповідь на цей лист В. І. Ленін писав 2 травня 1919 р.: «Складаю найглибшу подяку товаришам Другої Української Радянської Армії з приводу присланого в подарунок танка.

Цей подарунок дорогий нам усім, дорогий робітникам і селянам Росії, як доказ героїства українських братів, дорогий також через те, що свідчить про повний крах Антанти, яка здавалась такою сильною.

Найкращий привіт і найпалкіші побажання успіху робітникам і селянам України та Українській Червоній Армії»¹³.

Червоноармійці Київської міської партійної конференції, яка відбулася 19 червня 1919 р., схвалили ідею з'єднання командування всіх фронтів і злиття державних апаратів всіх радянських республік. У листі до вождя вони проголосили: «Хай живе з'єднання всіх радянських республік!»¹⁴. Цю ідею пролетарської солідарності й інтернаціоналізму відстоювали всі народи нашої країни — прагнучи з'єднатися в єдиний союзний державі.

Одним з виявів солідарності є рішення Сарапульського повітового з'їзду бідноти зібрати для Москви і Петрограда 80 тис. пудів хліба¹⁵.

Про зростання свідомості трудящих Казахстану і Середньої Азії свідчать їх листи до Ілліча. «Трудящі маси Хівинської республіки, — пишуть учасники І Хівинського з'їзду Рад 27 квітня 1920 р., — сьогодні стають на шлях спільної роботи з пролетаріатом Росії і всього світу»¹⁶. Робітники з Чимкента (Казахстан) зазначають, що вони «натхнені однією думкою, одним бажанням до зміцнення єдиної РРФСР і поширення ідеї справедливості серед пригноблених народів Сходу»¹⁷.

У роки громадянської війни, захищаючи молоду республіку від ворога, робітники, селяни не випускали з рук знаряддя праці — серп і молот. Про свої успіхи на трудовому фронті вони також повідомляли Іллічу, який, за словами петроградського робітника С. Воронкова, просив «періодично ділитися... нашими вдачами і невдачами у галузі господарського будівництва»¹⁸.

Політвідділ Південно-Західного фронту (м. Харків) 22 квітня 1920 р. організував комуністичний суботник, в якому брало участь 5 тис. чол. Начальник Політвідділу В. П. Потьомкін писав з цього приводу В. І. Леніну: «...повідомляю Вам ці далі в день Вашого п'ятдесятиріччя впевнений, що вони краще інших привітань порадують серце нашого вчителя і вождя»¹⁹. Робітники Луганського паровозобудівного заводу в день першотравневого суботника відремонтували клуб і назвали його ім'ям В. І. Леніна. У листі до вождя вони запевняли, що «цей клуб служитиме заправою культури і освіти серед робітничих мас»²⁰.

Коли контрреволюціонери зробили замах на життя В. І. Леніна, трудящі у листах до Ілліча присягалися новими успіхами на фронті й у праці залікувати його рани. «Чехословацькі і білогвардійські банди вщент розбиті під Казанню, і вона знову в руках Радянської влади», — повідомляли Володимиру Іллічу бійці V армії²¹.

¹² Там же, с. 21.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 50, с. 297—298.

¹⁴ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 25.

¹⁵ Письма трудящихся к В. И. Ленину, с. 109.

¹⁶ Там же, с. 183.

¹⁷ Трудящиеся Казахстана В. И. Ленину, с. 70.

¹⁸ Дорогой товарищ Ленин: Телеграммы и письма трудящихся Петрограда и Петроградской губернии Владимиру Ильичу Ленину, 1917—1924, с. 97.

¹⁹ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 40.

²⁰ Там же, с. 48.

²¹ Товарищу Ленину, с. 55.

Від імені І армії В. В. Куйбишев писав В. І. Леніну: «Дорогий Володимир Ілліч! Взяття Вашого рідного міста — це відповідь на Вашу одну рану, а за другу — буде Самара!»²². У телеграмі-відповіді В. І. Ленін висловлював ширшу подяку червоноармійцям: «Взяття Сібірська — мого рідного міста — є найбільш цілюща, найкраща пов'язка на мої рани. Я відчуваю небувалий приплив бадьорості й сил»²³.

Як всенародне свято сприймали робітники, селяни, радянська інтелігенція повернення Ілліча до роботи. «Молодь Уралу... радіє Вашому одужанню», — запевняли учасники II обласної комсомольської конференції Уралу²⁴. Металісти Москви писали: «Ми вітаємо Вас і висловлюємо свої глибокі почуття радості, знаючи, що скоро Ваш стан здоров'я поверне нам дорогого вождя, під керівництвом якого ми продовжуватимемо боротьбу за соціалістичну революцію»²⁵.

Після закінчення громадянської війни, коли країна почала відроджувати промисловість, сільське господарство, транспорт, приступила до культурного будівництва, трудящі у своїх листах до В. І. Леніна прагнуть поділитися своїми успіхами. У цих листах порушуються найважливіші питання державної політики. Робітники і селяни висловлювали палке бажання самовіддано працювати на трудовому фронті. 15 грудня 1920 р. безпартійна конференція бійців 17 кавалерійської дивізії повідомляла Володимира Ілліча: «Заслухавши доповідь про поточний момент і про перехід на трудовий стан, на весь голос заявляємо, що з ліквідацією бойових фронтів всі як один станемо на боротьбу з економічною розрухою, продовжуючи цю боротьбу з такою самою енергією, з якою вона велась на кривавих фронтах»²⁶.

II Нижньогородський з'їзд жінок-селянок, робітниць і червоноармієць запевняв В. І. Леніна, що «жінки... візьмуть найпалкішу участь в усіх галузях радянського господарського будівництва і не залишаться в боргу у революції»²⁷.

Моряки-чорноморці писали В. І. Леніну: «Зібравшись у дні, коли стихнув гуркіт гармат і велика вільна країна перейшла до мирного творчого будівництва, ми урочисто заявляємо: «Свій досвід, свої сили, свої знання віддамо відродженню країни»²⁸. Аналогічні листи надходили з усіх куточків молодой радянської республіки.

Грузинські робітники 23 лютого 1921 р. доповідали Володимирі Іллічу про те, що за 4 дні вони побудували міст через Куру, який назвали ім'ям В. І. Леніна, і висловили бажання, щоб цей міст був першим пам'ятником дружної спільної праці грузинських і російських пролетарів і з'єднав обидві нації так само, як обидва береги Кури²⁹.

Про становлення радянської енергетики звітували Іллічу робітники Волховбуду, Свірбуду³⁰. Нижньогородські будівники повідомляли В. І. Леніну 22 серпня 1922 р. про спорудження електростанції в Балахні³¹. Працівники комунального господарства м. Вітебська висловлювали у своєму листі від 8 листопада 1922 р. бажання віднести в дар Іллічу збудовану ними електростанцію³².

Великими трудовими успіхами радували свого вождя робітники і селяни Радянської України. Робітники Петровських рудників (Донбас) обіцяли: «у 1923 році із зміцнілими силами поведемо боротьбу на трудовому фронті, ще раз доведемо всій світовій буржуазії та їх підлабузникам, що ми, робітники і селяни, не тільки здат-

²² Там же, с. 58.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 91.

²⁴ Дорогой товарищ Ленин: Пермская Лениниана, т. 4, с. 41.

²⁵ Товарищу Ленину, с. 77.

²⁶ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 65.

²⁷ Письма трудящихся к В. И. Ленину, с. 218.

²⁸ Там же, с. 223.

²⁹ Там же, с. 259.

³⁰ Дорогой товарищ Ленин, с. 109.

³¹ Товарищу Ленину, с. 367.

³² Письма трудящихся Белоруссии В. И. Ленину, с. 70—71.

ні працювати, а й керувати своєю пролетарською державою»³³. Молодь Горлівки запевняла, що «лозунги вчитися і вчитися шахтарськя молодь виконає і дасть міцну і здорову зміну стомленим у боротьбі товаришам»³⁴.

Селяни Ленінської волості Одещини 10 листопада 1922 р. звітували про стопроцентне виконання продподатку³⁵. «Ми, колективісти, робітники землі, впевнені, що кіннута тобою ідея електрифікації нашої промисловості і сільського господарства здійсниться і недалекій той день, коли по наших полях борознитиме електричний плуг і труд на землі буде усупільнений»³⁶, — з такими словами зверталися до В. І. Леніна учасники Сімферопольської конференції сільськогосподарських колективів, комун і артільей.

В 1923 р., коли Комуністична партія відзначала 25-річний ювілей I з'їзду РСДРП, потік листів на адресу Володимира Ілліча особливо посилювався. Партійні і комсомольські організації, робітники, селяни, червоноармійці, діячі міжнародного комуністичного і робітничого руху підкреслювали в них видатну роль В. І. Леніна як вождя світового пролетаріату. Так, комуністи Києва писали у листі від 14 березня 1923 р.: «Історія нашої партії нерозривно пов'язана з іменем Володимира Ілліча. Від перших робітничих гуртків, які були лабораторією революційної думки пролетаріату, до могутньої організації, що стоїть на чолі найбільш великої з держав і Комуністичного Інтернаціоналу, всі періоди нашої революційної боротьби товариш Ленін на жодну хвилину не залишав відповідального поста, будучи протягом десятиріч і мозгом і душею революційного руху. Не було жодної вирішальної постанови, жодної великої події у житті нашої партії, у якій Ілліч не брав би безпосередньої участі. Завдяки надзвичайній політичній чуткості і революційній пильності товариш Ленін завжди розпізнавав ересь, що з'являлася під різними масками, і обрушувався на неї нищівною зброєю марксистської діалектики. Володіючи досконало цією зброєю, товариш Ленін не тільки правильно оцінив сучасне, а й творчо передбачив майбутнє, ніколи не помиляючись у своєму політичному прогнозі»³⁷. З Бахмута В. І. Леніну писали: «Від імені робітників-металістів Донбасу привітаємо у Вашій особі з 25-річним ювілеєм Комуністичну партію. В дар партії металісти Донбасу підносять пуск рейкопрокатного стана в Юзовці, який не діяв чотири роки»³⁸.

Київські арсенальці, які обрали В. І. Леніна почесним токарем-металістом, запевняли Володимира Ілліча. «маючи в руках точні інструменти класової боротьби і комунізму — «Капітал» і «Комуністичний маніфест», — будемо твоїми помічниками: майстрами і підмайстрами соціалістичного суспільства...»³⁹.

Аналізуючи збірники, треба спинитися на суто археографічних питаннях, зокрема на точності передачі тексту документів, повноті виявлення листів, що зберігаються в архівах, на принципах їх розміщення у збірниках, науково-довідковому апараті публікацій.

Деякі із збірників, про які йшла мова, неповно відображають листування трудящих певних регіонів країни з В. І. Леніном.

У збірниках, як правило, публікуються листи, що розповідають про схвалення трудящими політики партії і уряду, про досягнуті успіхи. Проте робітники і селяни повідомляли Володимиру Іллічу також і про недоліки в роботі окремих ланок господарства, радили, як їх усунути. Такі листи зберігаються у фондах Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 5) і Центрального державного архіву Жовтневої революції (ф. 130 та ін.). Але упорядники багатьох збірників обійшли такого роду документи. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне скласти анотовані списки листів народу В. І. Леніну і видати їх хоча б ротاپринтним способом. Це значно полегшить роботу вчених-суспільствознавців, що розробляють проблему «Ленін — партія — народ».

³³ Трудящиеся Украины В. И. Ленину, с. 225—226.

³⁴ Там же, с. 272.

³⁵ Там же, с. 185.

³⁶ Там же, с. 172.

³⁷ Там же, с. 247.

³⁸ Там же, с. 244.

³⁹ Там же, с. 285.

У збірниках, які розглядаються в даній статті, публікуються листи трудящих у роки Радянської влади. Проте на адресу В. І. Леніна вони надходили й у дожовтневий період. На нашу думку, слід було б видати спеціальні збірники, присвячені саме цим листам. Вони допоможуть краще зрозуміти, як була побудована партія нового типу і яким чином вона перетворилася у вирішальну політичну силу країни.

Більша частина публікацій відзначається точною передачею текстів документів. Однак в деяких з них допущено ряд прикрих помилок. Так, у першому виданні смоленського збірника перекручено текст окремих документів, вміщено не всі помітки В. І. Леніна. На телеграмі Руднянського виконкому, наприклад, є помітка: «В архів. Відповідь дано телеграмою 26 лютого». Це свідчить про те, що Володимир Ілліч уважно ставився до листів трудящих. Однак упорядники збірника не відтворили цього папієсу. Ряд документів у смоленському збірнику датований не за часом підписання їх В. І. Леніним, а за часом одержання у Смоленську. Так, документ № 5, підписаний Володимиром Іллічем 3 серпня, датується 8 серпня і видається за першу публікацію, хоча його вже було надруковано в «Известиях ЦИК».

У зв'язку з посиланнями на джерела хотілось би спинитися ще на одному питанні. Місцеві археографи часто публікують документи центральних органів партії і держави за фондами місцевих архівів. Така практика нам уявляється хибною. Помилки, допущені у смоленському збірнику, стали можливими здебільшого тому, що документи РНК публікувалися за фондами не ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, а місцевих архівів. На жаль, такі факти мають місце й в інших збірниках.

Науково-довідковий апарат видань листів трудящих до В. І. Леніна, на нашу думку, повинен мати свої особливості. Так, вдалою є передмова до збірника, виданого Інститутом історії партії при ЦК Компартії України. Вона складається з археографічної частини і вступної статті, в якій історико-тематичний огляд документів, характеристика їх науково-історичного і політичного значення поєднуються з літературно-публіцистичною формою викладу. Така вступна стаття подасть допомогу пропагандистам і агітаторам у підготовці лекцій про В. І. Леніна.

Упорядники і редактори ряду збірників мало уваги приділили розробці такої важливої частини науково-довідкового апарату, як примітки. Відсутні дані про місцеві з'їзди і конференції, від імені яких йшли листи до Ілліча, відомості про людей, які йому писали і т. д. Фабрики, заводи, населені пункти за роки Радянської влади змінили свої назви. Тому слід було б скласти географічні покажчики до кожного збірника.

Полегшили б користування збірниками й тематичні покажчики.

Листи трудящих до В. І. Леніна — свідчення трудової і політичної активності радянського народу. В умовах розвинутого соціалізму ця активність неухильно зростає, розширюється соціалістична демократія. Це, зокрема, проявляється у зверненні трудящих до ЦК партії, до Верховної Ради, Ради Міністрів, в партійні і радянські органи. В цих листах трудящі вносять конкретні пропозиції щодо вдосконалення організації різних галузей господарства, викривають недоліки в роботі окремих ланок партійного і державного апарату. Партія вимагає уважного ставлення до листів трудящих.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду» (квітень 1976 р.) відзначалося, що ці листи — одна з форм зв'язку партії з масами, важливе джерело інформації з багатьох проблем життя партії і держави. Ця постанова має велике загальнопартійне значення. На її основі, зокрема, було проведено величезну роботу по врахуванню пропозицій, зауважень і думок, висловлених трудящими під час всенародного обговорення нової Конституції СРСР, а також проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».

Про значення листів і пропозицій трудящих як надзвичайно важливого каналу живого зв'язку партії з масами ЦК КПРС з новою силою наголосив у постанові «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи з листами і пропозиціями трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (квітень 1981 р.).

Листи і пропозиції трудящих допомагають партійним організаціям краще орієнтуватися в обстановці, об'єктивніше оцінювати роботу партійних, радянських, господарських органів і громадських організацій, ясніше бачити недоліки і шляхи їх усунення, виробляти правильні політичні рішення, які відповідають ленінському курсові КПРС. Вони — одне з найбільш цінних джерел інформації про запити і сподівання трудівників міста і села, про стан справ у різних галузях соціально-економічного, політичного і духовного життя нашого суспільства, один з засобів реалізації конституційних прав радянських громадян.

В. В. АНИКЕЄВ (Москва)

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Одеса: Маяк, 1980.—343 с.

Вийшли в світ «Нариси історії Вінницької обласної партійної організації»*. Як і нариси історії інших обласних партійних організацій, вони вносять помітний вклад в історіографію КППРС. У рецензованій праці досліджується історія партійних організацій Поділля, починаючи від виникнення перших марксистських гуртків наприкінці XIX століття і до наших днів. Взявши за основу загальнопартійну періодизацію, в книзі показано діяльність обласної парторганізації на найважливіших етапах життя нашої партії і країни, її участь у розв'язанні соціально-економічних і політичних завдань.

Методологічну основу книги становлять твори В. І. Леніна, матеріали і постанови Комуністичної партії, праці товариша Л. І. Брежнєва, а також матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, документи партархівів, багато з яких введено в науковий обіг вперше, періодичну пресу, історико-партійну і мемуарну літературу.

Важливо, що в «Нарисах» вдало поєднується загальнопартійний і місцевий матеріал у висвітленні історії партійної організації області. Показавши соціально-економічне становище трудящих, поширення марксизму, автори висвітлюють революційний рух робітничого класу і трудящего селянства в діалектичному процесі розвитку. Значну увагу приділено діяльності більшовицьких організацій у дореволюційний період, їх боротьбі за втілення в життя ленінського курсу на перемогу соціалістичної революції.

В «Нарисах» показано роль В. І. Леніна, ЦК партії в історичній долі трудящих Поділля, як і всього українського наро-

ду, в їх соціальному і національному визволенні, простежується процес розвитку партійних організацій на основі ленінських принципів, в тому числі принципу пролетарського інтернаціоналізму. Привертає увагу розділ про встановлення Радянської влади на Поділлі, про політичну і організаційну роботу в масах більшовиків, яку проводили тут певний час Є. Б. Бош, М. В. Криленко та інші діячі ленінської партії. Активну участь в боротьбі проти ворогів Радянської влади на території області брали також Г. І. Петровський, В. П. Затонський, М. О. Щорс, М. І. Подвойський, Й. Е. Якір, Г. І. Котовський та ін. В складних умовах проходила діяльність більшовиків краю в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, коли їм доводилось організовувати маси проти австро-німецьких окупантів, внутрішньої контрреволюції, українських буржуазних націоналістів.

У рецензованій праці чільне місце відведено діяльності парторганізацій по відновленню народного господарства, в ході якого приділялася увага роботі по зміцненню рядів партії. Особливо це проявилось під час ленінського призову, коли губернська партійна організація тільки за 1924 р. виросла на 1811 чол. і налічувала в своєму складі 4606 комуністів, а всього за 1921-1924 рр. вона збільшилась більш ніж в три рази (с. 102, 109—110). Зміцнення партійних організацій проходило в процесі боротьби проти троцькістів та інших антипартійних угруповань, українських буржуазних націоналістів.

Важливим періодом у діяльності обласної парторганізації, як і всієї партії, були роки здійснення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, коли велася гостра боротьба проти «лівих» і правих опортуністів, націонал-ухильників. В колісній відсталому аграрному краї були створені нові підприємства, реконструйовані старі. У 1936 р. тільки у Вінниці обсяг валової продукції порівняно з дореволюційним періодом зріс більш як у 15 разів (с. 156). В книзі розкрито організаторську і масово-політичну роботу парторганізацій за здійснення ленінського кооперативного плану.

Грунтовно відображено діяльність партійних організацій по соціалістичному пе-

* Редакційна колегія: В. М. Таратута (відповідальний редактор), Ю. В. Бабко, В. Д. Бовкун, Г. Я. Буртяк, І. П. Грущенко, Ю. С. Жугін, А. І. Луценко, І. П. Пшук, В. П. Рябоконь, М. Ю. Чухрій, І. Г. Шульга.

ретворенню сільського господарства, стапеленню колгоспного ладу, організаційно-господарському зміцненню колгоспів. З інтересом читаються сторінки книги про комуністів і комсомольців — зачинателів колгоспного руху на Вінниччині П. О. Желюка, П. К. Ткачука та ін.

В ході соціалістичного будівництва парт-організації постійно добивались підвищення культурного рівня і матеріального добробуту трудящих. Ці важливі проблеми знайшли своє відображення на сторінках рецензованої книги, хоча і не в однаковій мірі. Ґрунтовніше досліджено процес культурної революції. Водночас слід відзначити, що як в цих «Нарисах», як і в ряді інших, що вийшли, наводяться лише кількісні показники розвитку культури і не завжди аналізуються зміни, що відбуваються, майже не розкрито партійне керівництво цим процесом.

Суворим екзаменом для комуністів, парторганізацій Вінниччини були роки Великої Вітчизняної війни. Партійні організації області з перших днів війни мобілізували трудящих на відсіч ворогові: створювали винищувальні батальйони, організовували партійне підпілля і партизанські загони і т. д. Уже наприкінці 1941 р. на Вінниччині діяло понад 100 підпільних організацій і груп, в яких налічувалось більше 1700 підпільників (с. 190). Активно діяли партизанські формування. В авангарді боротьби проти фашистських загарбників йшли комуністи і комсомольці. Всього на території області боротьбу з гітлерівцями вели понад 2300 комуністів і близько 2500 комсомольців (с. 214). В умовах жорстокого окупаційного режиму трудящі краю під керівництвом комуністів вносили посильний вклад у розгром ворога.

У рецензованій праці показано величезний трудовий подвиг робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції у відродженні зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства і культури у післявоєнні роки. Завдяки великій організаторській і масово-політичній роботі парторганізацій області уже за роки четвертої п'ятирічки в області

було не тільки відбудовано зруйновані підприємства, а й споруджено чимало нових, певних успіхів досягнуто у розвитку сільського господарства. Значну допомогу трудящим Вінницької області у відродженні народного господарства подавали вся республіка, народи всієї країни. Тільки у відбудові підприємств цукрової промисловості області взяли участь колективи більш як 220 заводів і фабрик братніх республік (с. 223).

Чільне місце в «Нарисах» відведено періоду зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства. В той період особлива увага приділялась підвищенню науково-технічного прогресу в промисловості, подоланню відставання сільського господарства. Велике значення для діяльності партійних організацій у розв'язанні політичних і народногосподарських завдань мав курс ЦК КПРС, що послідовно проводився в життя, на неухильне дотримання ленінських принципів і норм партійного життя, принципів керівництва, зокрема принципу демократичного централізму.

У книзі показано діяльність партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму, роль і значення жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, XXIII—XXV з'їздів партії в удосконаленні і розвитку ленінських норм і принципів партійного життя, поліпшення діяльності партійних організацій в усіх галузях народного господарства і культури. Проте «Нариси» були б змістовнішими, якщо б у них повніше була відображена конкретна діяльність окремих райкомів і міськомів партії, первинних парторганізацій у період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства, в умовах зрілого соціалізму.

В цілому рецензована праця підготовлена на належному науковому і ідейно-теоретичному рівні, вона відображає вклад майже 100-тисячної партійної організації області у загальнопартійну і загальнонародну справу комуністичного будівництва. Книга стане в нагоді всім, хто цікавиться історією КПРС і її місцевих організацій.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

* * *

П. П. Панченко.
РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
УКРАИНСКОЙ ССР 1959—1980.
Киев: Наук. думка, 1980, 288 с.

КПРС, творчо розвиваючи марксистсько-ленінське вчення про аграрне питання і селянство, враховуючи об'єктивні потреби радянської економіки, виробила науково обґрунтовану, реалістичну, ґрунтовану на максимальному використанні досягнень сучасної науки й техніки, комплексну про-

граму дальшого розвитку сільського господарства. Ця програма дала можливість з найбільшою ефективністю і в стислі строки добитися помітного зміцнення галузі, докорінних змін у житті радянського села.

Закономірно, що даним проблемам присвячено чимало наукових праць. Серед них своє місце зайняла нова книга П. П. Панченка, яка є підсумком багаторічної роботи автора.

Слід відзначити високий ідейно-теоретичний і науковий рівень монографії, яка

привертає увагу спеціалістів-істориків своїми узагальненнями, глибиною висновків, детальним аналізом деяких актуальних питань розвитку сільського господарства Української РСР у період розвинутого соціалізму.

Автор використав значну кількість матеріалів партійних, державних і відомчих архівів, раніше опубліковані праці, газетні й журнальні статті. Заслужовують на увагу вміщені в книзі оригінальні таблиці, що наочно ілюструють різноманітні аспекти життя сільських трудівників республіки.

Взявши за основу проблемний принцип, дослідник розпочинає свою книгу з висвітлення аграрної теорії марксизму та ленінської стратегії і тактики діяльності Комуністичної партії на селі в умовах розвинутого соціалізму. В монографії підкреслюється велике значення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК партії для розвитку сільського господарства, розповідається про дальшу конкретизацію його важливих рішень в документах XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, матеріалах наступних Пленумів ЦК, працях, доповідях, промовах, виступах товариша Л. І. Брежнєва. Далі автор зосереджує свою увагу на питаннях інтенсифікації сільського господарства й вдосконалення системи управління виробництвом, розвитку суспільно-політичної активності колгоспників, а також на соціальних змінах, що сталися на селі.

З кожним роком зростають капіталовкладення в сільське господарство, зміцнюється його матеріально-технічна база. Зокрема, після березневого Пленуму ЦК КПРС в сільське господарство було вкладено понад 45 млрд. крб., що в 3 рази перевищує суму, виділену для даної галузі в попередній період (с. 43). В монографії мова йде не лише про постійне збільшення обсягу капітальних вкладень, а й аналізуються відповідні зміни в їх структурі, охарактеризовано основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів республіки.

Одним з найважливіших факторів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах є всемірне зміцнення його матеріально-технічної бази, впровадження наукових методів керівництва сільським господарством. У книзі наведено чимало цікавих фактів і прикладів, які свідчать про значні (не тільки кількісні, а й якісні) зміни в організації праці сільських працівників: збільшення й оновлення парку спеціальної техніки, зростання енергетичних потужностей, здійснення комплексної механізації трудомістких процесів у рілльництві й тваринництві, дальша електрифікація й хімізація сільськогосподарського виробництва, всіх його галузей і т. п.

Автор на основі аналізу конкретного матеріалу, зокрема статистичних даних, висвітлює й такі важливі питання, як розширення меліорації земель, поліпшення умов використання сільськогосподарських

угідь. П. П. Панченко наголошує на тому, що «завдяки постійним зусиллям партійних, масових громадських організацій, радянських і господарських органів в умовах розвинутого соціалізму меліорація в республіці... набула таких масштабів, яких ще не знала аграрна історія Радянської України, практика господарського будівництва в галузі сільськогосподарського виробництва» (с. 104).

В системі заходів Комуністичної партії і Радянської держави, спрямованих на постійний розвиток сільського господарства, важливе місце відведено дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів і радгоспів. Автор досить детально розглянув ці процеси.

Привертають увагу сторінки монографії, де мова йде про поліпшення організації управління сільськогосподарським виробництвом, комплексне вирішення питань полегшення праці трудівників села. Особливе значення нині мають проблеми спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва (на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції). Реалізація конкретних заходів, спрямованих на їх розв'язання, підкреслює П. П. Панченко, веде до дальшого зближення колгоспно-кооперативної і державної форм власності, невпинного стирання суттєвих відмінностей між містом і селом, зміцнення союзу робітничого класу й селянства (с. 179).

Автор аналізує й питання зростання трудової активності сільських трудівників, розвитку їх ініціативи та активізації соціалістичного змагання в боротьбі за вирішення важливих завдань, які ставить партія перед працівниками сільського господарства. В монографії знайшли своє висвітлення найважливіші почини колгоспників та робітників радгоспів Української РСР, які були схвалені ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Позитивним є й той факт, що дослідник розповідає про трудове суперництво УРСР та інших радянських республік.

Монографічне дослідження логічно завершує розділ, в якому розкриваються соціальні зміни на селі, що відбуваються під благотворним впливом реалізації комплексної аграрної програми партії. З інтересом читаються сторінки, де мова йде про зміни структури колгоспного селянства. Дослідник зробив справедливий висновок про те, що хоча чисельність останнього скорочується, а питома вага в загальній масі населення знижується, роль та значення селянства в житті радянського суспільства невпинно зростає. В результаті дії об'єктивних процесів зближення двох форм власності, підвищення рівня усуспільнення колгоспної власності, агропромислової інтеграції колгоспне селянство все більше зближується з робітничим класом (за своїм соціальним походженням, характером праці, освітнім і культурним рівнем). Це, як пише автор, найбільш глибоко за масштабами й підсумками соці-

ально-економічні та культурні перетворення, що відбуваються в процесі дальшого розвитку колгоспного селянства в умовах соціалізму (с. 219).

В наш час позитивні зрушення в сільському господарстві, соціальні зміни в радянському суспільстві об'єктивно впливають на дальший розвиток суспільно-політичної активності сільських трудівників. Цей висновок П. П. Панченко зробив на основі аналізу численних прикладів участі колгоспників і робітників радгоспів у суспільному житті села, в роботі партійних, радянських, профспілкових та інших громадських організацій. Зокрема, в сільській місцевості працює понад 1 млн. комуністів, тобто в 2 рази більше, ніж у 1965 р. У середньому одна первинна партійна організація колгоспу збільшилася з 14 (1958 р.) до 55 комуністів (1978 р.), а в радгоспі — відповідно з 27 до 62 чол. (с. 231). На кінець липня 1978 р. сільські профспілки Української РСР об'єднували 5,5 млн. членів, серед них 3,4 млн. колгоспників (с. 235); в 1976 р. у колгоспах республіки було 420804 комсомольці, в радгоспах — 99557 комсомольців (с. 237).

Високо оцінюючи монографію П. П. Панченка, слід сказати про те, що дослідник узагальнює не лише позитивні сторони суспільно-політичної діяльності сільських трудівників республіки, а й вказує труднощі, які заважають успішному вті-

ленню в життя рішень партії з питань розвитку аграрного сектора радянської економіки.

Відзначаючи наукову й практичну цінність рецензованої праці, потрібно висловити й деякі пропозиції та побажання її автору. На нашу думку, книга значно виграла б, якби в ній взагалі (а не лише в деяких місцях) було використано останні статистичні матеріали. Є певні зауваження щодо структури книги. Зокрема, § 1 другого розділу дещо перегукується з § 4 цього ж розділу. На наш погляд, у § 3 четвертого розділу варто було б навести конкретні дані про кількість колгоспників і робітників радгоспів, які в досліджуваній період брали участь у роботі виборних партійних та інших державних органів, представляли сільських трудівників у Верховних Радах Союзу РСР і УРСР, місцевих Радах народних депутатів. Взагалі, доцільно було б акцентувати увагу на участі трудівників села в роботі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, виконанні ними своїх громадських доручень.

Вказані недоліки не применшують цінності рецензованої книги, яку з інтересом зустріли вчені-історики Української РСР.

М. К. ІВАСЮТА (Львів),
А. І. МАРТИНЮК (Львів)

З. Х. Арифханова,
В. Г. Чеботарева.

РЕШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В УЗБЕКИСТАНЕ.

Ташкент: Изд-во Фан, 1979, 200 с.

Втілення в життя лєнінської національної політики в СРСР — є одним з вагомих завоювань Комуністичної патії. Тому закономірним є той інтерес, що його виявляють дослідники до вивчення різноманітних аспектів цієї важливої проблеми. Свідченням цього є поява рецензованої праці, присвяченої висвітленню основних етапів вирішення національного питання в Узбецькій РСР у період соціалістичного будівництва та створення матеріально-технічної бази комунізму. Спираючись на лєнінську теоретичну спадщину, багату джерельно-документальною базою, автори висвітлюють різноманітні питання, що свідчать про розквіт узбецької соціалістичної нації в братній сім'ї радянських народів, її вклад у побудову соціалістичного суспільства і розвинутого соціалізму в нашій країні. Червоною ниткою через усю книгу проходить ідея про величезну роль В. І. Леніна і його соратників у здійснен-

ні програми партії з національного питання в Радянському Союзі, зокрема в Узбецькій РСР, про керівну й спрямовуючу роль КПРС і одного з її бойових загонів — Компартії Узбекистану — в успішному перетворенні у життя лєнінської національної політики.

Цілком слушно на початку книги виділено розділ, в якому висвітлюється питання про національно-державне будівництво і здійснення політичної рівноправності народностей Узбекистану. В ньому розкривається історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в справі створення у народів Радянського Союзу своєї національної державності, розглядається складний комплекс проблем, пов'язаних з їх економічним, політичним і культурним життям, зміцненням дружніх братерських відносин узбецького народу з усіма народами СРСР. Наведений авторами конкретно-історичний матеріал обґрунтовує їх висновки, зокрема про те, що національно-державне будівництво в республіці, яке здійснювалося у відповідності з лєнінськими принципами, забезпечувало найсприятливіші умови розвитку всіх народностей Узбекистану. Воно стало важливою умовою здійснення соціально-економічних перетворень у республіці, що в свою

чергу, сприяло формуванню узбецької соціалістичної нації.

Автори глибоко аналізують проблеми розвитку народного господарства Узбецької РСР, значні перетворення у якій з перших же років Радянської влади відбувалися на основі соціалістичної інтеграції союзних республік, розподілу праці й спеціалізації, в обстановці тісного економічного співробітництва й згуртованості трудящих різних національностей. Оперуючи величезним конкретно-історичним матеріалом, дослідники доводять, що ленінська програма вирішення національного питання мала особливе значення для народностей Узбекистану, оскільки вона забезпечувала їм можливість переходу до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. В книзі підкреслюється важливе історичне значення всебічної розробки В. І. Леніним теорії некапіталістичного шляху розвитку раніше відсталих народів, визначення ним співвідношення соціального й національного аспектів у цій проблемі.

Автори показують, як у рішеннях партійних з'їздів, конференцій та різних нарад вироблялася, а також як втілювалися в життя конкретна програма подолання населенням Узбекистану економічної і культурної відсталості й досягнення за допомогою великого російського та інших братніх народів фактичної рівності з усіма націями і народностями СРСР.

Успіхи в розвитку продуктивних сил республіки автори вбачають насамперед у тому, що її економіка за роки Радянської влади розвивалася як складова частина загальносоюзного комплексу, в якому органічно поєднувалися національні й інтернаціональні інтереси. Нарощування економічного потенціалу республіки в роки будівництва соціалізму, зазначають автори, визначило поглиблення її спеціалізації. Узбецька РСР стала високорозвинутим економічним районом по виробництву бавовняних тканин, сільськогосподарської техніки для вирощування і збирання бавовнику, мінеральних добрив, кольорових металів тощо. Як слушно підкреслено в книзі, вирівнювання рівнів економічного розвитку народів стало з перших же років існування молодого Радянського союзу одним з важливих напрямів її діяльності. Це привело до фактичного економічного зближення націй і народностей СРСР.

Розглядають автори й таку важливу проблему, як дедалі зростаючий процес розвитку узбецької соціалістичної нації в період завершення будівництва соціалізму і на етапі розвинутого соціалістичного суспільства. Тут основна увага акцентується на дослідженні основних закономірностей здійснення ленінської національної політики в Узбекистані. На численних прикладах і фактах ґрунтовно доведено, що період розвинутого соціалізму — це якісно новий етап у зміцненні економічних основ розвитку узбецької й каракалпаської соціалістичних націй, а діалектика взаємо-

дії їх розвитку та їх зближення виявляється в усіх галузях матеріального й духовного життя. Використавши опубліковані і ввівши у науковий обіг нові матеріали, здійснивши ряд узагальнень з наведених таблиць, автори показали, що в Узбецькій РСР досягнуто високого рівня концентрації виробництва, зростання основних виробничих фондів. Це стало можливим завдяки неухильному проведенню в життя Комуністичною партією й Радянським урядом політики соціалістичного інтернаціоналізму в національному питанні.

Позитивним у книзі є також те, що в ній показано, як єдина техніко-економічна політика КПРС, утверджуючи рівність всіх націй щодо засобів виробництва та їх поновлення, сприяє вирівнюванню рівней республік СРСР за ступенем технічної оснащеності і тим самим активізує процес інтернаціоналізації в економіці.

В монографії узагальнено значний фактичний матеріал, який переконує в тому, що послідовний курс партії на підвищення технічної оснащеності, концентрацію виробництва в народному господарстві сприяв зміцненню контактів узбецької й каракалпаської соціалістичних націй з братніми народами СРСР, а втілення у життя єдиної технічної політики посилювало взаємозв'язки в середині нової історичної спільності людей — радянського народу, зміцнювало його єдність.

Спеціальний розділ книги присвячено питанням інтернаціоналізації узбецької радянської культури. Авторів висвітлюють єдність і взаємодію національного та інтернаціонального в літературі, образотворчому мистецтві, театрі і кіно Узбецької РСР. В праці вдало показано, як докорінні перетворення в житті радянських народів, успіхи в соціалістичному і комуністичному будівництві визначили основні напрями розвитку культури в Узбекистані. Авторів цілком слушно наголосили на тому, що національна література і мистецтво узбецького народу розвиваються на основі засвоєння і критичної переробки духовних скарбів минулого, під впливом політичних, соціально-економічних і культурно-ідеологічних факторів, характерних для періоду розвинутого соціалізму.

Слід, однак, відзначити й окремі недоліки монографії. Так, у ній майже відсутні прізвища передовиків і керівників виробництва, коли йдеться про розвиток промисловості в республіці. Окремі сторінки переваптані цифровим матеріалом. У текстах зустрічаються подекуди повторення, а також помилки в посиланнях. Книга значно виграє б, якби автори більше уваги приділили висвітленню досліджуваного питання у період Великої Вітчизняної війни та перших післявоєнних років. Треба було більше сказати й про підготовку кадрів національної інтелігенції за допомогою братніх народів СРСР.

Проте зазначені недоліки істотно не впливають на загальну позитивну оцінку

рецензованої праці, яка вносить вагомий вклад у дальшу поглиблену розробку комплексу складних і важливих питань розвитку національних відносин у СРСР,

втілення в життя ленінської національної політики КПРС.

Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

ПОДВИГ ПАРТИИ И НАРОДА.

/ Авт. коллектив:

Г. Г. Письменный (руководитель),
Н. А. Буцко, В. П. Дрожжин,
А. Ф. Мингазутдинов, Г. М. Мултых / —
К.: Политиздат Украины, 1980. — 285 с.

У 1980 р. народи нашої багатонаціональної держави, все прогресивне людство відзначили 35-річчя з дня перемоги Союзу РСР над фашистськими агресорами. Про героїчну боротьбу радянського народу під керівництвом Комуністичної партії проти німецько-фашистських загарбників і йде мова в рецензованій праці.

При написанні книги автори широко використали твори В. І. Леніна, матеріали і документи Комуністичної партії, праці Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, які становлять методологічну основу видання, мемуарну літературу та архівні матеріали, що вперше вводяться до наукового обігу.

Через усю рецензовану працю червоною ниткою проходить ідея керівної ролі ленінської партії у роки Великої Вітчизняної війни. Основним програмним й організуючим документом Комуністичної партії і радянського народу в період війни, підкреслюють автори, стала директива РІІК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., в якій викладався воєнно-політичний план перетворення країни в єдиний воєнний табір, визначалися стратегічні завдання і тактична лінія на воєнний час (с. 15).

Значне місце в книзі приділяється посиленню партійного керівництва на вирішальних ділянках боротьби проти німецько-фашистських загарбників. В армію і на флот було направлено близько половини членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б) і 270 відповідальних працівників його апарату. На фронт пішло 500 секретарів ЦК компартій союзних республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії, 1256 працівників обласної і районної ланки, які входили в номенклатуру ЦК партії. Всього за роки Великої Вітчизняної війни в Радянській Збройній Силі було мобілізовано 13 850 керівних партійних працівників (с. 23).

Розповідаючи про єдність партії і народу в роки війни, автори на великому фактичному матеріалі показують, що в 1942—1944 рр. армійські і флотські партійні організації приймали щомісячно в середньому кандидатами в члени партії 10 тис. воїнів. Всього з липня 1941 р. по липень 1945 р. кандидатами в члени пар-

тії стали 3788 тис., а членами партії — 2376 тис. червоноармійців і командирів (с. 25). Партійні організації, комуністи були тією силою, яка надихала, організовувала, цементувала фронтові і трудові колективи, вела їх до перемоги над ворогом.

Важливу роль у перший період війни, підкреслюють автори, відіграв Інститут військових комісарів, який був впроваджений у Червоній Армії в липні 1941 р. згідно з рішенням ЦК ВКП(б) (с. 46). В Радянських Збройних Силах на кінець 1942 р. було 95 тис. політпрацівників, а в кінці 1944 р. їх число становило понад 137,5 тис. чол. (с. 47).

З інтересом читаються сторінки книги, де розповідається про патріотизм і героїзм комсомолу на фронтах і в тилу. На заклик партії і під її керівництвом комсомол з перших днів війни всю свою діяльність спрямовував на мобілізацію молоді на захист Батьківщини. У комсомол поступило 5 112 768 воїнів. Усього на радянсько-німецькому фронті вели боротьбу близько 11 млн. членів ВЛКСМ. До кінця війни кожний п'ятий воїн був комсомольцем (с. 51).

Кращі сторінки книги присвячено безприкладному героїзму радянських воїнів, які захищали Москву, Ленінград, Київ, Одесу, Севастополь, Сталінград, Мінськ, Керч, Новоросійськ, Тулу, тим, хто визволяв радянську землю від окупантів, хто приніс свободу народам Європи, врятував світову цивілізацію від фашистських агресорів. Батьківщина високо оцінила ратні подвиги воїнів. Понад 7 млн. чол. були нагороджені орденами і медалями, 11 358 воїнам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Багато уваги в праці приділено партизанському руху. Автори зазначають, що завдяки невтомній роботі ЦК ВКП(б) і місцевих партійних органів, за перші півроку війни на окупованій території СРСР вже діяло 18 підпільних обкомів, більше 260 окружкомів, міськомів і райкомів партії та інших партійних органів (с. 150).

Важливе значення для розгортання партизанського руху мала діяльність Центрального штабу партизанського руху, створеного при Ставці Верховного Головнокомандування, центральних партизанських штабів — в республіках, території яких були окуповані фашистами. 2 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) утворило нелегальний ЦК Компартії України (с. 179, 181).

Розповідаючи про перебудову економіки країни на військовий лад, про допомогу робітничого класу фронту, трудовий подвиг селянства та відбудову народного господарства у визволених районах, автори аналізують заходи роботи партійного керівництва народним господарством, розкривають зростання політичної активності трудящих, розвиток масового соціалістичного змагання, що розгорнулося на підприємствах, будовах, транспорті під лозунгом «Все для фронту — все для перемоги над ворогом!» Гострій і аргументованій критиці в праці піддано буржуазних фальсифікаторів Великої Вітчизняної війни.

На жаль, текст монографії не позбавлений фактичних неточностей та огріхів. Так, на с. 144 помилково вказується, що Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков був трічі удостоєний високого звання Ге-

роя Радянського Союзу, тоді, як насправді він був удостоєний цього звання чотири рази. На с. 210 говориться, що серед партизанів України було 25 Героїв Радянського Союзу, у той час як їх налічувалося 95 чол. Без будь-яких обґрунтувань у праці наведено (с. 225) вдвічі перебільшені дані евакуйованого з Києва з 1941 р. населення (див.: «Українська ССР в Великій Отчественній війні Советского Союза 1941—1945 гг.») та ін.

Зустрічаються окремі повторення та редакційні неточності.

В цілому рецензована праця є корисною для викладачів, учителів історії, пропагандистів, усіх, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

В. С. БЕЛЯКОВА (Вінниця),
І. П. КОСТЕНКО (Ніжин)

*ДОНЕЦКАЯ ОБЛАСТЬ В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
(1941—1945 гг.):*

*СБ. ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ.
[Ред. кол.: Е. Д. Клерфон (отв. редактор),
И. Я. Омеляненко, Г. Я. Пономаренко].
Донецк: Донбас, 1980, 312 с.*

Минуло тридцять шість років з дня перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні. За цей час у світ вийшло чимало книг, брошур, статей, присвячених героїчним подвигам радянських людей у роки війни. Серед них заслуговує на увагу рецензований збірник документів і матеріалів. Його упорядники здійснили велику роботу по відбору та вивченню документів, що розкривають вклад трудящих Донбасу у розгром німецько-фашистських загарбників. Переважну більшість матеріалів почерпнуто з фондів партійних та державних центральних і місцевих архівів. Усього до збірника увійшло 152 документи, більшість з яких публікується вперше.

Збірник складається з чотирьох розділів. Документи першого розповідають про діяльність партійних, радянських і громадських організацій області, спрямовану на виконання рішень партії та уряду про перетворення країни в єдиний військовий табір. Численні резолюції мітингів, заяви, листи, звернення, кореспонденції газет яскраво свідчать про самовідданість, ентузіазм трудящих, готовність виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною.

В умовах, коли значна кількість робітників пішла боротися з ворогом на фронт, тим, які залишилися на виробництві, необхідно було докласти максимум зусиль, щоб перебудувати діяльність підприємств

на випуск військової продукції. Від Донбасу, який був одним з великих промислових регіонів, країна чекала вугілля, металу, чіткої роботи транспорту. Вміщені в розділі документи розповідають про видатні трудові звершення робітничого класу Донбасу (док. №№ 9, 10, 12, 13, 15, 19, 21 та ін.).

Відповідальне завдання стояло і перед трудівниками сільського господарства. Потрібно було якнайшвидше і без затрат зібрати врожай. 26 червня 1941 р. депутат Верховної Ради СРСР, орденоносець Пана Ангеліна та її сестри Надія і Льоля звернулися до робітників радгоспів і колгоспів з закликом опанувати професії механізаторів, щоб замінити тих, хто пішов на бій з ворогом, і вчасно зібрати врожай (док. № 5). Незабаром газета «Социалистический Донбасс» повідомила, що цей заклик знайшов широкий відгук серед жінок-колгоспниць (док. № 6). Разом з тим слід зауважити, що трудовий героїзм колгоспного селянства області в початковий період війни у збірнику висвітлений недостатньо повно.

Ряд документів, вміщених у збірнику, розповідають про звірства і безчинства фашистських окупантів на території області, які намагалися зламати опір і поневолити радянських людей. Проте це їм не вдалося здійснити. Підпільна і партизанська боротьба на території Донеччини розпочалася з першого ж дня окупації.

З усією повнотою і яскравістю документи збірника розповідають про героїзм і мужність радянських людей, які піднялися на боротьбу в тилу німецько-фашистських загарбників. Про це свідчать документи №№ 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 та багато інших. Особливо значну роль у розгортанні і піднесенні боротьби в тилу

ворога відіграли підпільний обком партії, очолюваний С. М. Щетиніним, підпільні — партійні і комсомольсько-молодіжні організації і групи — під керівництвом В. Д. Авдеева, О. А. Колпакової, М. М. Трифонова, С. Г. Матюкіна, В. Г. Носакова, партизанські загони під командуванням М. І. Карнаухова, П. Г. Пасічного, Ю. А. Потирайла, І. Г. Чапліна та багато інших.

У звітах підпільних організацій і груп, партизанських загонів, вміщених у збірнику, відображається бойова і політична робота партизанів серед населення окупованої території, зокрема, йдеться про дії народних месників на ворожих комунікаціях, по зриву економічних, політичних і воєнних заходів німецько-фашистських загарбників. За неповними даними, партизани і підпільники здійснили проти гітлерівців близько 600 бойових операцій, знищили понад 10 тис. солдатів і офіцерів, велику кількість бойової техніки, боеприпасів та пального. Комуністи і комсомольці показували приклади стійкості, мужності і відваги, вели за собою трудящих на смертельний двобій з ворогом. Багато радянських патріотів загинуло в боротьбі з фашистськими загарбниками, наблизивши час жаданої перемоги.

Багато документів рецензованого збірника присвячено бойовим діям радянських військ у визволенні Донецької області від німецько-фашистських загарбників. Гітлерівське командування створило міцну, глибоко ешелоновану оборону, перетворивши численні міста і селища в сильні опорні пункти. Особливо міцним був Міуський оборонний рубіж. Але ніщо не могло зупинити могутнього наступу радянських військ. Година визволення «Всесоюзної кочегарки» пробилася. Великий інтерес для дослідників, а також для широкого кола читачів становлять вміщені у виданні донесення командування військових підрозділів про героїзм і мужність бійців та офіцерів, виявлені у боях на донецькій землі, нагородні листи про присвоєння звання Героя Радянського Союзу окремим з них, повідомлення і накази про визволення населених пунктів тощо (док. №№ 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105 та ін.).

Останній розділ рецензованого видання висвітлює діяльність місцевих партій-

них організацій, які, керуючись вказівками партії і уряду, мобілізували трудящих на відбудову зруйнованого гітлерівцями народного господарства. Переважна більшість документів яскраво змальовують натхненну працю трудящих Донецчини в ім'я перемоги. Небаченими темпами відроджувалися промислові підприємства, шахти і культурні заклади. Великих успіхів у забезпеченні держави сільськогосподарською продукцією досягли трудівники села (док. № 132, 133, 138, 139, 145, 151, 152). Значна кількість документів розповідає про відбудову культурно-освітніх закладів, про піклування і допомогу сім'ям фронтовиків.

У збірнику вміщено науково-довідковий апарат, що полегшує користування книгою.

В цілому позитивно оцінюючи збірник, слід вказати й на деякі упущення, висловити окремі побажання. На наш погляд, варто було б більш ширше висвітлити трудову активність колгоспного селянства як в початковий період війни, так і після визволення області від ворога, коли трудящі приступили до відбудови всіх галузей народного господарства, в тому числі й сільського. Це ж стосується також і питання про окупаційну політику німецько-фашистських загарбників на радянській території. Тим більше щодо Донбасу, адже гітлерівська верхівка мала наміри максимального використання його природних багатств і людських ресурсів для своїх потреб. До того ж, деякі документи збірника не розкривають практичних результатів, а несуть лише інформаційне навантаження.

Безумовно, збірник набагато виграв, якщо він був ілюстрований, містив список Героїв Радянського Союзу — уродженців Донецької області, а також тих, хто був удостоєний цього високого звання в боях за визволення області від німецько-фашистських загарбників.

Рецензоване видання, безперечно, стане корисним посібником для дослідників, його використають пропагандисти у справі військово-патріотичного виховання радянських людей.

І. Я. ЖУЧЕНКО (Київ),
В. І. КУЧЕР (Київ)

**БОРотьБА
ТРУДЯЩИХ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО
І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНОБЛЕННЯ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ
І МАТЕРІАЛІВ.**

Ужгород: Карпати, 1979. 288 с. *

Трудяще населення Північної Буковини — споконвічної слов'янської землі, насильно відторгнуте в середині ХІV ст. від своїх братів українців, білорусів і росіян, протягом століть боролось проти іноземних поневолювачів — молдавських господарів, турецьких султанів, австрійських монархів та румунських бояр, за соціальне і національне визволення та возз'єднання з усім українським народом у складі єдиної Російської держави.

Більш повно висвітлити питання, пов'язані з цією боротьбою, допоможе рецензований збірник, який відзначається ретельним добром оригінального документального матеріалу та високим рівнем його наукової обробки. Більшість документів публікується вперше. 133 документи відібрано з архівних джерел, 64 — з тогочасної періодичної преси. Всі вони відображають найголовніші напрями боротьби населення краю проти гнобителів. Так, понад 90 документів і матеріалів присвячено виступам промислового пролетаріату проти капіталістичної експлуатації, політичного безправ'я і національного гноблення, 69 — боротьбі селян і сільськогосподарських робітників за знищення поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва, за соціальне і національне визволення, 38 — виявам революційної солідарності з трудящими Росії, прагненню трудящих Північної Буковини возз'єднатися з братами-росіянами й українцями.

Вміщені у збірнику документи яскраво свідчать, що в авангарді революційної боротьби йшов робітничий клас, який був провідною силою соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку краю. Незважаючи на свою малочисельність і розосередженість по дрібних промислових підприємствах, він, всупереч опортуністичній тактиці лідерів місцевої соціал-демократичної організації, рішуче виступав проти тяжкого соціального і національного гніту і вів за собою всі інші експлуатовані верстви населення (док. №№ 52—54, 48, 52, 73, 130, 132, 151, 82, 87, 92, 98, 101, 105, 108, 111, 116, 120, 125—126, 129—135, 146, 156, 160—162, 164, 167 та ін.).

* Упорядники: В. М. Ботушанський, М. М. Кравець, Г. С. Цебенко, Е. Ф. Штернберг, В. А. Шустакова.

Ці документи підтверджують положення про те, що сила робітничого класу є незрівняно більшою, ніж його частка в загальній кількості населення. «Це — тому, — зазначав В. І. Ленін, — що пролетаріат економічно панує над центром і нервом усієї господарської системи капіталізму, а також тому, що пролетаріат, економічно і політично, виражає справжні інтереси величезної більшості трудящих при капіталізмі»¹.

Добиваючись радикальних революційних перетворень, зокрема знищення соціального і національного гноблення, а також поміщицького землеволодіння, становості та інших залишків кріпосництва, робітничий клас цим самим найповніше відображав інтереси і прагнення всіх трудящих, піднімав їх на боротьбу проти гнобителів. «Пролетаріат, — підкреслював В. І. Ленін, — революційний лише остільки, оскільки він усвідомлює і проводить у життя... ідею гегемонії»². Вона полягає у політичному впливі робітничого класу на інші елементи населення, у здійсненні щодо них ролі «гегемона, тобто керівника, передовика, вождя»³.

Революційний вплив на непролетарські верстви трудящих і, зокрема, на найбільш селянство робітничий клас здійснював безпосередньо своєю героїчною боротьбою. Як свідчать документи збірника, багатопланова революціонізуюча діяльність робітників серед селян значно активізувала їх боротьбу проти гнобителів. Змучені малоземеллям, численними податками, тяжкою поміщицько-куркульською експлуатацією трудячі селяни з року в рік посилювали свої виступи проти пануючого в краї габсбурзького самодержавно-колоніального ладу. Вони, як свідчать документи №№ 10, 14, 17, 18, 19, 20, 33—34, рішуче добивалися відновлення відібраних у них під час реформи 1848 р. прав на сервітуті, відмовлялися виконувати повинності та вносили податки на користь держави, вступали в сутички з жандармами і військами (док. №№ 16, 27—30, 31), проводили мітинги, широко застосовували запозичену в робітників специфічно пролетарську форму боротьби — страйк, висуваючи економічні і політичні вимоги — підвищення заробітної плати, скасування національного гніту, введення загального виборчого права та здійснення ряду інших демократичних перетворень (док. №№ 138, 140, 147, 153, 157).

В ході цієї боротьби складався бойовий союз робітничого класу і трудящего се-

¹ Ленін В. І. Вибори до установчих зборів і диктатура пролетаріату. — Повне збір. творів, т. 40, с. 22.

² Ленін В. І. Реформізм у російській соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 20, с. 291.

³ Ленін В. І. Економічний і політичний страйк. — Повне збір. творів, т. 21, с. 303.

лянства, який через відсутність революційної політичної партії був ще недостатньо організований. Проте саме він становив ту єдину суспільну силу, яка завдавала відчутних ударів пануючому ладу і нерідко змушувала царські власті йти на деякі поступки трудящим.

Вміщені в збірнику документи яскраво і переконливо викривають ганебну роль української націоналістичної буржуазії та її партій, які, зраджуючи інтереси народних мас, йшли на змову з іноземними по-работителями й активно підтримували їх політику.

Археографічне оформлення збірника здійснене на належному ідейно-теоретичному і фаховому рівні. Книга відкривається стислою, але ґрунтовною передмовою та короткими поясненнями упорядників. Полегшують користування збірником примітки, список скорочень, словник іншомовних та маловживаних слів, географічний покажчик, а також перелік вміщених документів і матеріалів.

Збірник, хоч у цілому й заслуговує позитивної оцінки, не позбавлений, однак, окремих недоліків. Так, бажано було б навести в ньому хроніку революційних подій,

що дало б можливість упорядникам, з одного боку, повніше використати і ввести до наукового обігу документи і матеріали, в тому числі й опубліковані раніше, і, з другого, — більш яскраво показати розмах, напрями і форми робітничого і селянського рухів Північної Буковини в розглядуваний період.

На жаль, у збірнику не вміщено в оригіналі документи, перекладені з інших мов, а також мало матеріалів про національно-визвольну боротьбу трудящих різних національностей, що населяли Північну Буковину, про їх спільні виступи проти гнобителів, про революційні події в армії. Зустрічаються також окремі неточності в названих документах, в трактуванні окремих термінів у примітках (наприклад, в поясненні терміну «сервітути»).

Проте висловлені зауваження в основному мають частковий характер і не знижують загалом високої оцінки збірника. Його з вдячністю прочитають не лише науковці, викладачі вузів, вчителі середніх шкіл, а й широкі кола читачів.

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ»

Творці наукового комунізму відзначали, що найбільш надійним союзником робітничого класу в революції є сільський пролетаріат. Так, оцінюючи хід революційної боротьби у Німеччині, Ф. Енгельс наголошував: «...Поки сільський пролетаріат не втягнутий у рух, доти міський пролетаріат у Німеччині не може досягти і не досягне найменшого успіху»¹. В. І. Ленін винятково велику увагу приділяв вивченню цього питання, що мало вирішальне значення для вироблення стратегії й тактики більшовицької партії в революції.

Науково обґрунтувавши основні напрями й особливості суспільно-економічного розвитку Росії, В. І. Ленін розкрив роль селянства як природного союзника пролетаріату в революції, розвінчавши при цьому всю безпідставність тверджень Г. В. Плеханова, П. Маслова та інших меншовиків про його нібито реакційність. В. І. Ленін довів, що селянські маси Росії свою тривалу і тяжку боротьбу за «землю і волю» зможуть успішно завершити тільки спільно з робітничим класом. У радянській науці ще недостатньо висвітлена класова боротьба різних соціальних груп сільського населення і, зокрема, роль сільськогосподарського пролетаріату в першій народній революції періоду імперіалізму. Однією з причин такого становища є відсутність єдиної методики щодо визначення складу різних соціальних груп сільського населення та їх ролі в революції 1905—1907 рр. В історичній літературі по-різному трактується і саме поняття «сільськогосподарський пролетаріат». Розглядаючи питання про класове розшарування на селі, дослідники оперують певними поняттями і цифрами, не вдаючись до розкриття їх суті й пояснення методики підрахунків. Так, у статті В. Т. Горбатюка і Т. Д. Іонкіної «Розвиток капіталізму в землеробстві України в другій половині XIX століття» зазначається, що «середнє селянство становило меншість селян України, не перебільшувало 30%. Клас сільських пролетарів з наділом і без наділу охоплював близько 50% загальної кількості селянських дворів. Куркулі і фермери становили близько 20% загальної кількості селянських дворів»². Автори називають приблизні цифри і не пояснюють, на основі яких критеріїв їм вдалося вивести це процентне співвідношення. До класу сільських пролетарів вони відносять близько 50% загальної кількості селянських дворів, тобто бідне селянство.

Значним кроком вперед у вивченні історії сільськогосподарського пролетаріату є монографія О. І. Лугової «Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму» (Київ, 1965), в якій досліджується питання про його формування в регіоні наприкінці XIX ст. і участь у класовій боротьбі. В цій праці доводиться, що сільськогосподарський пролетаріат — це біднота села, яка працювала по найму в сільському господарстві. Однак далі розповідається про сільськогосподарських робітників, які приїхали у південні губернії на заробітки, а становище місцевого сільськогосподарського пролетаріату залишається нерозкритим. Автор підкреслює, що сільськогосподарські робітники — частина багатомільйонної армії пролетаріату, його окремий загін. Це в цілому правильне положення, на нашу думку, потребує уточнення у зв'язку з тим, що деякі історики твердять, що нібито сільськогосподарський пролетаріат не відносився до класу селянства і що страйкова боротьба сільськогосподарського пролетаріату не була складовою частиною селянського руху.

¹ Енгельс Ф. Військове питання в Пруссії і Німецька робітничая партія, 1865 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 75.

² Вопросы истории, 1965, № 9, с. 117.

Певний вклад у дослідження виникнення і розвитку сільськогосподарського пролетаріату і розгортання класової боротьби на селі внесли праці Ф. Є. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» (К., 1955) і «Революція 1905—1907 років на Україні» (К., 1955), М. Н. Лещенка «Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму» (К., 1970), «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції» (К., 1956) й «Українське село в революції 1905—1907 рр.», (К., 1977) та ін., але й вони не дають відповіді на питання про критерії визначення поняття «сільськогосподарський пролетаріат».

Значні розходження існують у питанні про визначення кількості сільськогосподарського пролетаріату. Так, М. Н. Шумилов, виходячи з визначеної В. І. Леніним для 90-х років XIX ст. їх чисельності у 3,5 млн. чол., робить висновок: «Якщо ж врахувати, що на кожного постійного сільськогосподарського робітника припадало 2—3 поденних робітника, то загальна кількість сільськогосподарських робітників доходила до 11—12 млн. чоловік»³. А. Г. Рашин наполягає на цифрі 4,5 млн. для 1913 р.⁴ С. П. Трапезников вважає, що у 90-і роки налічувалося 6,1 млн. сільськогосподарських робітників чоловічої статі⁵. В. Бовикін визначає їх чисельність разом із сім'ями на кінець XIX ст. у 10 млн. чоловік⁶.

Відсутність єдиних критеріїв, нечіткість дефініцій іноді призводять не тільки до різного розуміння поняття «сільськогосподарський пролетаріат» і визначення його кількості, а й до недостатньо правильної оцінки розстановки класових сил на селі та їх участі в революційних подіях 1905—1907 рр.

В. І. Ленін підкреслював, що в буржуазному суспільстві селянство не є єдиним класом. Він звертав увагу на те, що за умов панування кріпосницького порядку «...ворогом його є *все селянство як ціле*. Проти кріпосництва, проти кріпосників-поміщиків і держави, яка служить їм, селянство продовжує ще лишатися *класом*, саме класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства, тобто класом-станом»⁷. Однак у буржуазному суспільстві «...селянство перестає бути класом, розпадаючись на сільський пролетаріат і сільську буржуазію (велику, середню, дрібну і найдрібнішу)»⁸. Виходячи з цього, В. І. Ленін визначає напрям боротьби найбіднішого селянства. У статті «Відповідь на критику нашого проекту програми» він підкреслює: «*Разом з багатим селянством пролетаріат не зможе і не повинен іти далі знищення кріпосництва... Далі цього пролетаріат взагалі і сільський особливо піде сам*, не разом з «селянством», не разом з багатим селянином, а *проти нього*»⁹.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін обґрунтував положення про те, що «розклад селянства, розвиваючи за рахунок середнього «селянства» його крайні групи, створює два нові типи сільського населення. Спільна ознака обох типів — товарний, грошовий характер господарства. Перший новий тип — сільська буржуазія або заможне селянство... Другий новий тип — сільський пролетаріат, клас *найманих робітників з наділом*. Сюди входить неміше селянство, в тому числі й зовсім безземельне, але найтипівішим представником російського сільського пролетаріату є батрак, поденник, чорнороб, будівельний або інший робітник з наділом»¹⁰. Виходячи з цього, В. І. Ленін підкреслював, що «до представників сільського пролетаріату треба віднести не менш як половину всієї кількості селянських дворів (що відповідає при-

³ Шумилов М. Н. Движение сельскохозяйственных рабочих в 1905—1907 гг. — Вопросы истории, 1955, № 9, с. 76.

⁴ Рашин А. П. Формирование рабочего класса в России: Историко-экономический очерк. М., 1958, с. 173.

⁵ Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. Т. I, 1967, с. 71.

⁶ Бовикін В. Генеральна репетиція Великого Октября. Коммунист, 1974, № 18, с. 75.

⁷ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії, 1902 р. — Повне зібр. творів, т. 6, с. 293.

⁸ Там же.

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 7, с. 213.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 162—163.

близно $\frac{4}{10}$ населення), тобто всіх безкінних і більшу частину однокінних селян»¹¹. Отже, В. І. Ленін все бідне населення села відносив до сільського пролетаріату. За виробничими ознаками Володимир Іллєч розподіляв його на сільськогосподарських і промислових найманих робітників¹².

Розглядаючи питання про кількість постійних сільськогосподарських робітників у європейській частині Росії, В. І. Ленін дійшов висновку, що в 90-і роки XIX ст. їх налічувалося 3395 тис. чол., що становило близько 20% всієї кількості чоловіків робочого віку¹³. Цей факт свідчив, що «близько п'ятої частини селян перейшло вже в те становище, що їх «найголовніше заняття» — наймана робота у заможних селян і поміщиків»¹⁴.

В число 3,5 млн. чол. входили лише сільськогосподарські робітники чоловічої статі. Це був в основному відносно сталий їх контингент — батраки. Отже, цифра в 3,5 млн. чол. не охоплювала всієї бідноти села. В 1903 р. у праці «До сільської бідноти» В. І. Ленін уточнював, що «до сільської бідноти належить величезна більшість, майже дві третини всіх селянських дворів по всій Росії. Насамперед, безкінних дворів ніяк не менше *трьох мільйонів*, — мабуть, навіть більше, до трьох з половиною мільйонів у даний час... Безкінний селянин це — такий, що став уже зовсім неімущим. Це — пролетар. Живе він... не з землі, не з господарства, а з *роботи по найму*. Це — рідний брат міського робітника»¹⁵. В. І. Ленін зазначав: «Не набагато далі пішли й однокінні селяни, яких по всій Росії близько $3\frac{1}{2}$ мільйонів дворів... Однокінний селянин, як і безкінний, теж тільки «заробітками» і перебивається... Це значить, що однокінний селянин наполовину перестав бути господарем, а став наймитом, пролетарем. Ось чому таких селян і називають *напівпролетарями*. Вони теж рідні брати міського робітника... Це все — сільська біднота»¹⁶.

Величезна маса сільської бідноти не знаходила можливості для прикладання (крім Кавказу і Сибіру) вісім, а іноді й дев'ять *мільйонів* паспортів. Це все — відхожих промислах. Про них В. І. Ленін писав: «Кожен рік береться по всій Росії своїх робочих рук за місцем проживання і змушена була шукати заробітки на відхожі робітники. Це — селяни тільки за назвою, а насправді наймити, робітники»¹⁷. Ці ленінські висновки значно розширюють рамки для визначення складу сільського пролетаріату Росії.

Вони дають ключ до наукового визначення поняття «сільськогосподарський пролетаріат» та інших груп селянства.

На основі наведених матеріалів класове розшарування селянства з поділом на соціальні групи можна проаналізувати за такою схемою:

Селяни					
сільська буржуазія (куркулі)	середнє селянство (середняки)	сільський пролетаріат (сільська біднота)			
		сільськогосподарський пролетаріат			робітники, зайняті в місцевій неземлеробній промисловості
		постійні сільські робітники (батраки)	строкові сільські робітники	поденні сільські робітники	фабрично-заводський інший: кустарний і т. п.

Як видно із схеми, до сільського пролетаріату належить все бідне населення, що жило в селі, в тому числі й те, яке не було зайнятим у сільськогосподарському

¹¹ Там же, стор. 163.

¹² Там же, с. 164—165.

¹³ Там же, с. 225.

¹⁴ Там же, с. 226.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, стор. 149.

¹⁶ Там же, с. 149—151.

¹⁷ Там же, с. 151.

виробництві. За виробничими ознаками сільський пролетаріат поділявся на дві основні групи:

1. Робітники, не пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, які працювали в основному в місцевій неземлеробній промисловості — фабрично-заводській, кустарній і т. п.

2. Сільськогосподарський пролетаріат, до складу якого входили селяни, які тією чи іншою мірою продавали свою робочу силу поміщикам і куркулям. У статті «Про необхідність заснувати спілку сільських робітників Росії», надрукованій в «Правді» 7 червня 1917 р., В. І. Ленін вказував, що «до спілки сільських робітників Росії повинні б належати всі, зайняті переважно або головним чином *або хоча б почасти* найманою роботою в сільськогосподарських підприємствах»¹⁸.

За умовами найму сільськогосподарський пролетаріат поділявся на:

а) постійних сільських робітників-батраків;

б) строкових робітників — малоземельних селян, які мали свої господарства, але не могли прожити з прибутків від них і регулярно наймались на сільськогосподарські роботи в своїй місцевості або ж на відхожих промислах на певний строк;

в) поденників — селян, які теж мали свої господарства, але змушені були поповнювати свій бюджет за рахунок подених заробітків у куркулів і поміщиків.

Отже, сільськогосподарський пролетаріат був основною складовою частиною сільського пролетаріату — сільської бідноти. Поняття «сільськогосподарський пролетаріат» охоплює ту частину сільської бідноти, яка була зайнята в сільськогосподарському виробництві.

І. М. РЕВА (Полтава)

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 369.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

12 березня 1981 р. у м. Дніпропетровську відбулася республіканська нарада працівників архівних установ, на якій було обговорено підсумки виконання п'ятирічного плану розвитку архівної справи в Українській РСР і завдання архівних установ на 1981—1985 рр. у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. В роботі наради взяли участь директори й інші представники центральних державних архівів УРСР, завідувачі архівними відділами обласних архівів, директори державних архівів областей, м. Києва і Севастополя, філіалів держархівів, представники районних і міських архівів, керівні працівники Головархіву УРСР, співробітники архівних установ Дніпропетровської області.

Учасниками наради були також представники Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, заст. завідувачого організаційно-плановим відділом Головархіву СРСР С. І. Синюшин, ст. референт організаційно-інструкторського відділу Управління справами Ради Міністрів УРСР А. О. Кулібаба.

Від імені виконкому Дніпропетровської обласної Ради народних депутатів учасників наради тепло і сердечно привітав секретар обласного В. Ф. Щур. Він розповів про трудові і революційні традиції трудящих Дніпропетровської області, великі звершення у розвитку народного господарства, про розквіт науки і культури за роки Радянської влади.

З доповіддю на нараді виступив начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков. Він відзначив, що архівні установи УРСР за роки десятилітньої успішно виконали основні показники п'ятирічного плану розвитку архівної справи в республіці. Досягнуто позитивних результатів у поліпшенні зберігання документів, створенні та вдосконаленні науково-довідкового апарату і їх використанні в політичних, народногосподарських, наукових і соціально-культурних цілях, а також для забезпечення прав і законних інтересів громадян.

За роки п'ятирічки архівні установи республіки підготували 47 збірників документів, загальним обсягом 1362 друк. арк. Ряд документальних публікацій було присвячено ювілейним датам в житті нашої партії і радянського народу. Зокрема, у 1980 р. вийшла тритомна публікація до-

кументів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945», підготовлена Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, Головархівом УРСР, Інститутом історії АН УРСР, ЦАМО СРСР і ЦДАЖР УРСР. Вперше опубліковано і введено до наукового обігу велику кількість документів про розвиток промисловості і участь робітничого класу Української РСР у соціалістичному будівництві, а також становленні української радянської культури.

О. Г. Мітюков зосередив увагу присутніх на тих завданнях, які вирішуватимуться архівістами республіки в одинадцятій п'ятирічці. Найголовнішим з них буде піднесення архівної справи на рівень завдань комуністичного будівництва, підвищення якості й ефективності всіх видів архівних робіт.

В обговоренні доповідей взяли участь заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук Ю. В. Бабко, зав. кафедрою архівознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, проф. В. І. Стрельський, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Є. П. Шаталіна, директори центральних державних архівів В. В. Кузьменко, Н. Ф. Вradій, М. М. Базанова, завідувачі архівними відділами обласних архівів Я. Ю. Теплицький (Житомир), Г. П. Романій (Черкаси), І. В. Суботіна (Сімферополь), Б. П. Рошин (Київ), А. О. Луганська (Херсон), директор державного архіву Львівської області Л. М. Мінаєва, завідувачі Ромешьким районним (С. К. Ткачова) і Слов'янським міським (Л. В. Чеберяк) державними архівами, начальник відділу Головархіву УРСР Г. В. Портнов, зав. науково-довідковою бібліотекою центральних державних архівів УРСР Т. Д. Суєло, ст. наук. співроб. ЦДАЖР УРСР В. В. Прокопчук.

Виступаючи обговорили завдання, що стоять перед архівними установами у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, поділилися досвідом роботи при розв'язанні практичних питань діяльності архівних установ, висловили ряд пропозицій і зауважень щодо поліпшення діяльності державних і відомчих архівів республіки, вдосконалення роботи служби науково-технічної інформації в галузі архівознавства, документознавства і археографії, поширення пропаганди серед міністерств і відомств республіки з метою за-

стосування, розвитку й удосконалення єдиної державної системи діловодства та уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації, зміцнення зв'язків з науково-дослідними установами.

Учасники наради ознайомилися з роботою Державного архіву Дніпропетровсь-

кої області, побували на екскурсіях у Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Верхньодніпровську, оглянули експозиції історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

В. В. КУЗЬМЕНКО (Київ)

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ»

15—17 січня 1981 р. у м. Чернівцях відбулося пленарне засідання Наукової ради з проблем історії країн соціалістичної співдружності. У ньому взяли участь вчені Інституту АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР, Київського, Дніпропетровського, Львівського, Харківського, Ужгородського та Чернівецького університетів, а також Луцького та Миколаївського педінститутів.

З доповіддю про підсумки виконання п'ятирічного (1976—1980 рр.) плану наукових досліджень з комплексної проблеми «Закономірності становлення і розвитку світової соціалістичної системи» виступила голова Наукової ради, зав. відділом історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. Проаналізувавши роботу Ради за звітний період, вона відзначила, що вчені республіки багато зробили в дослідженні цілого комплексу актуальних питань історії та сучасного розвитку країн соціалістичної співдружності, провели плідну роботу щодо розширення тематики і вдосконалення координації досліджень. Їх зусилля були сконцентровані насамперед на таких напрямках, як історія соціалістичного будівництва у зарубіжних країнах, розвиток соціалістичної співдружності, соціалістичних міжнародних відносин.

За звітний період був підготовлений ряд колективних праць, серед них — «Поріднені соціалістичним інтернаціоналізмом. Співробітництво поріднених областей і міст УРСР і братніх соціалістичних країн» (20 друк. арк.), «Зміцнення дружби і співробітництва країн соціалістичної співдружності» (20 друк. арк.) та ін. Лише протягом 1979—1980 рр. Наукова рада розглянула й затвердила 9 тем докторських та 29 — кандидатських дисертацій.

В обговоренні доповіді взяли участь доктори історичних наук І. М. Кулинич, І. С. Хміль, І. М. Гранчак, канд. істор. наук, доц. Ю. І. Макар, канд. істор. наук, доц. А. С. Зав'ялов, д-р істор. наук, проф. І. М. Теодорович, канд. істор. наук, канд. істор. наук М. В. Ляхович, канд. істор. наук В. К. Мороз, В. П. Колесник.

На засіданні був розглянутий і затверджений проект плану наукових досліджень з історії країн соціалістичної співдружності на 1981—1985 рр. і основних напрямів — до 1990 р. При цьому Наукова рада звернула увагу на важливість проведення комплексних досліджень, створення фундаментальних праць за участю провідних спеціалістів республіки. Координаційний план наукових досліджень включає 12 комплексних тем з 63 позиціями; у його виконанні братимуть участь науковці установ АН УРСР та 17 вузів республіки.

Про підготовку IX Всесоюдної наукової конференції істориків-славістів СРСР, яка відбудеться 22—25 вересня 1981 р. в м. Ужгороді, доповів заст. голови оргкомітету, д-р істор. наук, проф. І. М. Гранчак.

На засіданні було також обговорено й затверджено план роботи Ради на 1981 р.

Наукова рада прийняла рішення, в якому наголошувалося, що за звітний період у республіці було проведено важливу науково-дослідну роботу з проблеми «Закономірності становлення і розвитку світової соціалістичної системи» і що надалі слід концентрувати зусилля на розробці кардинальних її питань.

У роботі Наукової ради взяв участь секретар Чернівецького обкому Компартії України І. М. Іванеску.

М. В. ЗНАМЕНСЬКА (Київ)

НОВІ КНИГИ

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. Т. 13. 1978 — 19. 0. — 8-е изд. доп. — М.: Политиздат, 1981. — 654 с.

Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К.: Політвидав України, 1981. — 140 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — К.: Політвидав України, 1981. — 98 с.

ТИХОНОВ Н. А. Основные направления экономического и социального развития СССР на 1981—1985 годы и на период до 1990 года: Доклад XXVI съезду КПСС 27 февраля 1981 года. — М.: Политиздат, 1981. — 46 с.

БОГИНЯ Д. П. Переможна хода світового соціалізму: Політ.-екон. аспекти ефективності виробництва в країнах соц. співдружності. — К.: Політвидав України, 1980. — 182 с.

Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. — К.: Політвидав України, 1981. — 178 с.

БОЛДИЖАР М. М. Безслав'я. — Ужгород: Карпати, 1981. — 118 с.

ВАСИЛЕНКО В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму: (На матеріалах парт. орг. України). — К.: Політвидав України, 1981. — 215 с.

Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 2. 1815—1830 гг. Т. 4 (12). Март 1821 — декабрь 1822 г. — М.: Наука, 1980. — 783 с.

ДЕРЕЦЬ П. А. Політико-виховна робота Компартії України у період між XX—XXII з'їздами КПРС. — Львів, Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981. — 207 с.

Диалектика интернационального и национального в социалистическом обществе. — М.: Наука, 1981. — 366 с.

ЕРОШКИН Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: Первая половина XIX века. — М.: Мысль, 1981. — 252 с.

ИЛЬИНСКИЙ И. ВЛКСМ в политической системе советского общества. — М.: Мол. гвардия, 1981. — 239 с.

История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Запорожская область. — К.: Гл. ред. Укр. Сов. Энциклопедии, 1981. — 726 с.

История исторической науки в СССР: Советский период, октябрь 1917—1967 г.: Библиография. — М.: Наука, 1980. — 773 с.

КАИДАЛОВ Ю. И. Международные отношения и идеологическое сотрудничество братских социалистических стран. — М.: Междунар. отношения, 1981. — 239 с.

КВАША А. Я. Демографическая политика в СССР. — М.: Финансы и статистика, 1981. — 200 с.

КОВАЛЕВ И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). — М.: Наука, 1981. — 480 с.

МЯСНИКОВ В. А., ХРОМЕНКОВ Н. А. От съезда к съезду: Народное образование. Итоги и перспективы. — М.: Педагогика, 1981. — 167 с.

От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР 1917—1937 гг. В 2-х т. Т. 2. Развернутое строительство социализма в СССР 1928—1937 гг. — М.: Наука, 1981. — 440 с.

ПЛЯШКО Л. А. Подорож до міста XIII століття. — К.: Наук. думка, 1980. — 151 с.

Радянська Україна: Соц.-екон. довідник. — К.: Політвидав України, 1980. — 270 с.

РУСАНОВА И. П., ТИМОЩУК Б. А. Древнерусское Поднестровье: Ист.-краевед. очерки. — Ужгород: Карпати, 1981. — 140 с.

СКРИПНИКОВА Л. В. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика буржуаз. концепций ист. развития молодых государств Кариб. региона. — К.: Вища школа, изд-во при КГУ, 1981. — 166 с.

Советский народ — строитель коммунизма. — 2-е изд., перераб. — М.: Наука, 1981. — 533 с.

ХОХЛЮК Г. С. Уроки борьбы с контрреволюцией: К вопросам теории. — М.: Мысль, 1981. — 204 с.

ШУЛУС И. И. Деятельность КПСС по сплочению батрачества 1921—1929 гг. — М.: Высш. школа, 1981. — 144 с.